

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
KAMU HUKUK BİLİM DALI

TÜRKİYE'DE ULUS-DEVLET VE GAYRİMÜSLİM AZINLIK
Yüksek Lisans Tezi

Alper IŞIK

İSTANBUL, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
KAMU HUKUK BİLİM DALI

TÜRKİYE'DE ULUS-DEVLET VE GAYRİMÜSLİM AZINLIK
Yüksek Lisans Tezi

Danışmanı: Prof. Dr. Bihterin DİNÇKOL

Alper IŞIK

İSTANBUL, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

HUKUK Anabilim Dalı KAMU HUKUKU Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi Alper IŞIK'ın TÜRKİYE'DE ULUS-DEVLET VE GAYRİMÜSLİM AZINLIK adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 23.06.2015 tarih ve 2015-22/19 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ...03/07/2015

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1. Tez Danışmanı Prof. Dr. BİHTERİN DİNÇKOL	
2. Jüri Üyesi Prof. Dr. MEHMET CANDAN AKAD	
3. Jüri Üyesi Prof. Dr. RUKİYE AKKAYA KİA	

ÖZET

Çalışmada, Türkiye Cumhuriyetinde hakim olan yurttaşlık anlayışının gayrimüslim azınlık mensubu yurttaşlara etkisi ve bu anlayışın kanunlara ve kanun uygulamalarına nasıl yansıdığı inceleme konusu yapılacaktır. Türkiye Cumhuriyeti'nde gayrimüslim yurttaşları statüsü Osmanlı Devleti'nden beri tartışılmalı bir husustur. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde yurttaşlık müslüman olan olmayan ekseninde bir karşılık bulmuştur. İmparatorluğun gerileme dönemine girmesiyle birlikte kapitülasyonlarla mücadele etmeye başlanması gayrimüslimlerin de ayrımcılığa uğramadan tanımlandığı bir yurttaşlık anlayışını doğurmuştur. Osmanlı Devleti'nin sona ermesi ve ardında bir ulus-devlet olarak teşkilatlanmış Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ise hukuki anlamda her yurttaşın eşit bir statüye kavuşmasını sağlamıştır. Ancak Türkiye Cumhuriyeti ulus-devletinin kurulmasını sağlayan Lozan Barış Antlaşmasında gayrimüslimlere tanınan azınlık statüsü günümüze kadar tartışılan bir konu olmuştur. Çalışmada yurttaş kavramının genel bir çerçevesi çizilecek ve yurttaşlığın ulus-devlete evrilen dünyada yerinin ne olduğu tartışılacaktır. Yurttaş kavramından hareketle, azınlık kavramının tarihsel seyri ele alınacak ve günümüzde eriştiği hukuki anlamın bir tahlili yapılacaktır. Kavramlar ve hukuki mahiyetleri bu şekilde açıklandıktan sonra ikinci bölümde Osmanlı Devleti ve onun rol modeli İslam hukukuna ait bir kavram olan zimmet sözleşmesinden başlanarak yurttaşlığın Osmanlı Devleti'nden günümüze kadar olan dönüşümü ele alınacaktır ve son olarak Türkiye Cumhuriyeti'nde ulus-devletin ve yurttaşlık algısının özel olarak gayrimüslimleri ilgilendiren yönü inceleme konusu yapılacaktır.

ABSTRACT

In this paper, the effect of the understanding of citizenship dominating in the Republic of Turkey on non-Muslim minority citizens and its reflection on laws and implementations are examined. The status of non-Muslim citizens in the Republic of Turkey has been discussed since the Ottoman Empire. Citizenship was understood under the concept of being a Muslim or non-Muslim in the first period of the Ottoman Empire. With the period of regression and struggling with capitulations generated the comprehension of citizenship which does not discriminate non-Muslims. The collapse of the Ottoman Empire and the foundation of the Republic of Turkey which has organized as a nation state provided every citizens with an equal status in legal meaning. However, the minority status recognized in Lausanne Peace Treaty providing the foundation of the Republic of Turkey as a nation state has been always discussed till today. The paper draws a frame for the notion of citizenship generally and what the citizenship's ground is in the world evolving a nation state is explained. From the notion of citizenship, the historical process of the concept of minority and its today's legal meaning are analysed. After the explanation of notions and their legal essence, the notion of citizenship's transformation from the Ottoman Empire till today is explained by starting with the concept of dhimmet agreement which belongs to the Ottoman Empire and its role model which is Sharia Law. Finally the perception of citizenship, a nation state in the Republic of Turkey and specifically its effect on non-Muslim citizens are addressed in this paper.

GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	2
TARİHSEL SÜREÇTE YURTTAŞLIK VE AZINLIK	2
1. 1. Yurttaşlık Kavramının Tarihsel Gelişimi.....	2
1. 1. 1. Antik Yunan'da Yurttaşlık Anlayışı (Sparta ve Atina Örnekleri).....	3
1. 1. 2. Sparta'da Yurttaşlık.....	4
1. 1. 3. Atina'da Yurttaşlık Anlayışı.....	7
1. 1. 4. Roma'da Yurttaşlık Anlayışı.....	8
1. 2. Siyasal Düşüncede Yurttaşlık.....	9
2. Yurttaşlığın Hukuki Tanımları.....	12
2. 1. Yurttaşlığın Dönüşümü.....	12
2. 2. Ulus-Devlet ve Yurttaşlık İlişkisi.....	13
2. 3. Küreselleşmenin Yurttaşlık Yaklaşımı.....	14
3. Azınlık Kavramı.....	15
3. 1. Azınlık Kavramının Tarihsel Gelişimi.....	15
3. 2. Azınlık Tanımı.....	17
3. 2. 1. Sosyolojik Açıdan Azınlık.....	18
3. 2. 2. Hukuki Açıdan Azınlık.....	18
3. 2. 3. Birleşmiş Milletler Belgelerinde Azınlık Tanımları	18
3. 2. 4. Diğer Uluslararası Hukuk Belgelerinde Azınlık Tanımları	20
3. 3. Azınlık Türleri.....	22
3. 3. 1. Etnik Azınlık	22
3. 3. 2. Dinsel Azınlık	22
3. 3. 3. Dilsel Azınlık.....	25
3. 3. 4. Ulusal Azınlık.....	26
3. 4. Azınlık Hakları.....	26
3. 4. 1. Azınlık Haklarının Niteliği.....	26
3. 4. 2. Azınlık Haklarının Türleri.....	29
3. 4. 2. 1. Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı ve Azınlık Kimliğinin Asimilasyona Karşı Korunması.....	29
3. 4. 2. 2. Azınlıkların Kimlik Hakları ve Temel Hürriyetleri.....	30
3. 4. 2. 3. Azınlıkların Kamusal Yaşama Katılımı ve Uluslararası İlişkiler Kurma Hakkı.....	33

İKİNCİ BÖLÜM	35
OSMANLI DEVLETİ'NDE VE CUMHURİYETİN İLK DÖNEMİNDE YURTTAŞLIK	35
1. İslam Devleti'nde Yurttaşlık.....	35
1. 1. Osmanlı Devleti'nde Yurttaşlık.....	38
1. 2. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Öncesi Yurttaşlık.....	38
1. 3. Tanzimat-II. Meşrutiyet Sürecindeki Gelişmeler	41
1. 4. 1869 Tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi.....	46
1. 5. 1876 Kanun-i Esasi'sinde Yurttaşlık Tanımı.....	48
2. Osmanlı Devleti'nin İmparatorluktan Ulus-Devlete Evrilme Çabaları.....	52
3. Milli Mücadele Döneminde Yurttaşlık ve Lozan Rejimi (1919-1923).....	58
3. 1. Milli Mücadele Dönemi ve Kongreler.....	58
3. 2. Lozan Barış Konferansı ve Gayrimüslimler	61
4. Tek Parti Döneminde Yurttaşlık.....	68
4. 1. 1921 Anayasasında Yurttaşlık.....	68
4. 2. 1924 Anayasasında Yurttaşlık.....	70
4. 3. Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi.....	73
4. 3. 1. Nüfus Mübadelesi Sonrasındaki Durum.....	78
4. 4. 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ve Gayrimüslimlerle İlgili Diğer Kanunlar.....	79
4. 5. 1788 sayılı Memurin Kanunu ve 2007 sayılı Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun	80
4. 6. Vatandaşlığın Oluşumunda Din ve Dilin Kullanımı ve CHP Parti Programları.....	84
4. 6. 1. Vatandaş, Türkçe Konuş Kampanyası.....	85
4. 6. 2. 2510 Sayılı İskan Kanunu.....	86
4. 6. 3. İslam'ın Türkçeleştirilmesi.....	91
4. 7. 1934 Trakya Yahudi Olayları.....	93
4. 8. Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı (1941).....	99
4. 9. Varlık Vergisi.....	101
4. 10. Tek Parti Dönemindeki Diğer Olaylar.....	109
4. 10. 1. 1151 Sayılı Bozcaada ve İmroz Kazalarının Mahalli İdareleri Hakkında Kanun.....	109
4. 10. 2. 460 Sayılı Mahamat Kanunu.....	110
5. Çok Partili Dönemde Yurttaşlık.....	111
5. 1. Demokrat Parti Döneminde Gayrimüslimler.....	113
5. 2. 6-7 Eylül Olayları.....	115

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	121
1961-1982 ANAYASALARINDA YURTTAŞLIK VE GAYRİMÜSLİMLERİN STATÜSÜ ..	121
1. 1961 Anayasasında Yurttaşlık Tanımı ve Gayrimüslimlere Yönelik Uygulamalar.....	121
1. 1. 1964 İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Anlaşmasının İptali	122
1. 2. Gayrimüslim Azınlık Vakıflarının Sorunları.....	125
1. 2. 1. Gayrimüslim Azınlık Vakıfları ve Derneklerinin Tüzel Kişiliklerine İlişkin Sorunlar.....	125
1. 2. 2. Gayrimüslim Azınlık Vakıflarının Mülkiyet Hakkına İlişkin Sorunlar.....	128
1. 3. Heybeliada Ruhban Okulunun Kapatılması ve Fener-Rum Patrikhanesinin Ekümenizm Tartışmaları.....	138
1. 4. 1961 Anayasası Döneminde Gerçekleşen Diğer Olaylar.....	143
2. 1982 Anayasasında Yurttaşlık Tanımı ve Gayrimüslimlere Yönelik Uygulamalar.....	144
2. 1. 2932 sayılı Türkçe'den Başka Dillerle Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun.....	145
2. 2. 28.12.1988 tarihli Sabotajlara Karşı Koruma Yönetmeliği.....	147
2. 3. Gayrimüslim Azınlık Okullarının Durumu.....	148
2. 3. 1. Gayrimüslim Azınlık Okullarının Hukuki Statüsü.....	148
2. 3. 2. Gayrimüslim Azınlık Okullarına Kayıt ve Soy Kodu Uygulaması.....	149
2. 3. 2. Gayrimüslim Azınlık Okullarının Güncel Sorunları.....	152
3. Gayrimüslimlerin Durumunu İyileştirmek İçin Yapılan Reformlar.....	154
3. 1. Anayasa Değişiklikleri.....	154
3. 2. AB Uyum Paketleri.....	156
SONUÇ	161
KAYNAKÇA	164

KISALTMALAR CETVELİ

AB:	Avrupa Birliği
AİHM:	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS:	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AÜHFD:	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
Bknz:	Bakınız
BM:	Birleşmiş Milletler
CHP:	Cumhuriyet Halk Partisi
DEÜHFD:	Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
DP:	Demokrat Parti
E. :	Esas
Ed:	Editör
EÜHFD:	Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
İÜHFM:	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
K. :	Karar
KHK:	Kanun Hükmünde Kararname
MEB:	Milli Eğitim Bakanlığı
M. Ö. :	Milattan Önce
M. S. :	Milattan Sonra
NATO:	North Atlantic Treaty Organisation
RTÜK:	Radyo ve Televizyon Üst Kurulu
TBB:	Türkiye Barolar Birliği
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
YÖK:	Yüksek Öğretim Kurulu

GİRİŞ

Söz konusu tez çalışmasında Türkiye Cumhuriyetinde hakim olan yurttaşlık anlayışının gayrimüslim azınlık mensubu yurttaşlara etkisi ve bu anlayışın kanunlara ve kanun uygulamalarına nasıl yansıdığı inceleme konusu yapılacaktır. Bunun için ilk bölümde kısaca yurttaş kavramının genel bir çerçevesi çizilecektir. Yurttaş kavramının Antik Yunan'dan itibaren izlediği seyir ele alınarak günümüzün ulus-devlete evrilen dünyasında yerinin ne olduğu tartışılacaktır. Yurttaş kavramından hareketle, azınlık kavramının tarihsel seyri ele alınacak ve günümüzde uluslararası alanda azınlıkların sahip oldukları hakların yanı sıra azınlık tanımının ne olduğu tartışılacaktır

İkinci bölümde Osmanlı Devleti ve Osmanlı Devleti'nde hakim olan hukuk sistemi olan İslam hukukuna ait bir kavram olan zimmet sözleşmesinden bahsedilecektir. Osmanlı Devleti'nde yapılan modernleşme çalışmalarından sonra yurttaşlık anlayışının geldiği durumla birlikte geleneksel millet sisteminde kopuş süreci ele alınacaktır. Bu dönemde tebaadan yurttaşa evrilen bir Osmanlı toplumu mevcuttur. Meşrutiyet sonrasında ise İttihat ve Terakki'yle birlikte bir ulus-devlete evrilme yoluna giren Osmanlı Devleti'nde bu durumun yarattığı sancılı süreç ve 1. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde ulus-devlet politikaları ve Lozan Barış Antlaşmasıyla birlikte, yurttaşlık algısının özel olarak gayrimüslimleri ilgilendiren yönü inceleme konusu yapılacaktır.

Son bölümde ise 1961 Anayasası'ndan başlayarak gayrimüslim azınlıkların güncel sorunlarına değinilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda Lozan Barış Antlaşmasında gayrimüslimlere tanınan haklar ekseninde ve Cumhuriyet döneminde gayrimüslimlerin tabi oldukları yasal düzenlemeler ve fiili uygulamalar tahlil edilerek gayrimüslim yurttaşların eşit yurttaş olup olmadıkları sorusuna cevap aranacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE YURTTAŞLIK VE AZINLIK

1. Yurttaşlık Kavramı

1. 1. Yurttaşlık Kavramının Tarihsel Gelişimi

Yurttaşlık kavramı, hukuki bir mahiyete sahip olmasının yanında, tarihsel, sosyolojik ve politik bilgilerle de çerçevesi çizilmeye çalışılan bir kavramdır. Zamanla gelişerek bugün bir çok devletin anayasalarında somut tanımlar şeklinde yerini alan yurttaşlık kavramı modern devlete düşüncesine aittir ancak bir o kadar da eskidir. Yurttaşlık kavramı toplumsal algıda çoğunlukla bu tanımlardan bağımsız olarak düşünülür. Aristoteles yurttaş kavramı için “*tek bir tanım üzerinde bir uzlaşma yoktur*”¹ demektedir ancak kendi tanımını da “*karar alma ve yargı süreçlerine katılan erkek*”² olarak yapmaktadır. Modern hukukta yurttaşlığın kazanımı için “*kan esası*” ve “*toprak esası*” benimsenmiştir. Kuşkusuz bu iki yöntemin de tarihi kökenleri mevcuttur. Kan esası daha çok dinsel aidiyetin vatandaşlığa esas alındığı dönemlere aitken, toprak esası ise feodalitenin bir sonucudur. Oysaki yurttaş kavramının doğuşu çoğunlukla Antik Yunan'da şehir devleti olarak tabir edilen '*polis*'e aidiyetin ifadesi şeklinde olmuştur. Yurttaşlık kelimesinin Latin kökenli dillerde olan karşılıkları (*citizen, citoyen*) şehir (*city, cité*) kökeninden gelmekte ve “*bir şehrin yaşayanı*”³ olarak etimolojik karşılığını bulmaktadır. Dolayısıyla İngilizce'de “*citizen*” Fransızca'da “*citoyen*” olarak adlandırılan yurttaşlık kavramının aslında şehir devletine ve şehirliliğe has bir durum olduğuna işaret edilmektedir. Çünkü şehirler ve şehirlerin kırsal hinterlandı birbirlerinden farklı statülere tabidir, kırsal hinterlandın yaşayanları tebaadır ve dolayısıyla kentte yaşayanlar ayrıcalıklı bir

¹ The Politics of Aristotle, Editör: Ernest BARKER, Oxford University Press, 1958, s. 93.

² BARKER, s. 93.

³ Walter W. SKEAT, An Etymological Dictionary of the English Language, New York, 1985, s. 111.
inhabitant of a city ;
http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=Citoyen+&searchmode=none

hukuki konuma sahiptir⁴. Modern devlette yurttaşlık ise zamanla birey-devlet arasındaki hukuki bağlılığa işaret eder hale dönüşmüştür. Çünkü birey, kuşkusuz bir biçimde devletin temelidir, zira bireysiz bir topluluk ve dolayısıyla devlet düşünülemez⁵. Bu sebeptendir ki yurttaşlık kavramının birey-devlet arasındaki bağın niteliğini çözümlmek için taşıdığı önem açıktır. Şimdi bu kavramın tarihin çeşitli dönemlerinde ve siyasi iktidar niteliği taşıyan oluşumlarında nasıl ele alındığını inceleyelim.

1. 1. 1. Antik Yunan'da Yurttaşlık Anlayışı

Antik Yunan, "*polis*" adı verilen şehir devletlerinden oluşmaktadır. M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllar polis in şekillenmeye başladığı dönemlerdir. Temel ekonomik biçim olarak tarımın ön planda olduğu bu dönem, ticaret ve para ekonomisinin canlanmasıyla eşitlik anlayışından kopar. Kabile esasıyla örgütlenmiş olan küçük topluluklardaki şefler ve benzeri ayrıcalıklara sahip kişilerin aristokratik bir kimliğe bürünerek toprakları kendi kişisel mülkleri haline getirmesi sonucunda ise mülkiyet dengesi bozular. Topraklarını kaybeden köylülerin pazarların yoğun olduğu alanlara toplanmasına yol açan bu olaylar silsilesi sonucunda kentsel alanlar oluşmaya başlar⁶. Dolayısıyla polislerin pazar merkezli olarak ortaya çıktıklarını söylemek yanlış olmaz. Bir polis gelişkinlik seviyesine göre farklılık göstermekle birlikte bir çok mekana sahiptir. Bunlar; pazar veyahut alışveriş meydanı olarak şehrin de aynı zamanda kalbinin attığı yer olan "*agora*" , eğitim merkezi olan "*gymnasiona*" ve "*tiyatrosu*" olarak sayılabilir⁷. Şimdi Antik Yunan döneminin model niteliği taşıyan iki önemli polis inin yani Sparta ve Atina Devletleri'nde yurttaşlık kavramının izini süreceğiz.

⁴ Egon Ernest BEGEL, Kentlerin Doğuşu, Cogito Dergisi Sayı: 8, Yaz : 1996, 6. Baskı Şubat 2012 İstanbul, s. 9.

⁵ Hicri FİŞEK, Anayasa ve Vatandaşlık, Ankara, 1961, s. 2.

⁶ AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali (Ed.), Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler, İstanbul, 2012, s. 25.

⁷ AĞAOĞULLARI, Sokrates'ten Jakobenlere.....s. 26.

1. 1. 2. Sparta'da Yurttaşlık

Sparta toplumunun temelini oluşturan Dorlar göçebe bir topluluk olduklarından özel mülkiyet anlayışına yabancıdırlar ve üzerinde yaşadıkları toprakla birlikte o topraklarda yaşayan insan gücünü de ortak mülk olarak görürler⁸. İşgal ettikleri bölgenin halkı olan Mesenyalıları köleleştirmişlerdir. Mesenyalıların bu duruma kolay razı olmaması Spartalı askeri seçkinlerin sıkı bir denetim uygulamasını zorunlu kılmıştır. Bu denetim faaliyetini icra eden kişiler özel yurttaş statüsünü elde eden '*Spartiat*'lardır⁹.

Köleleştirilmiş Mesenya topluluğu ve diğer topluluklar çeşitli kaynaklarda toprak ya da devlet kölesi veyahut serf olarak adlandırılmıştır ancak özgün adları '*Helot*'tur. Helotlar, politik haklardan yoksun bir topluluk olarak görülmektedir. Spartialara ait topraklarda (*kleros*) çalışan Helotlar, hem toprak sahiplerine hem de kendilerine bakarlardı. Toprağın veriminde yaşanan istikrarsızlık Helotların çalışma koşullarını ağırlaştırır ve Helotlar M.Ö. 630 yılında ilk kez ayaklanır. Şiddetle bastırılan bu ayaklanma Sparta'nın içine kapanmasının başlangıcı olmuştur¹⁰. M. Ö. 550'den sonra ise bu nitelik iyice belirgin hale gelmiş ve yeni bir kurumsal örgütlenmeye gidilmiştir. Bu örgütlenmenin temel metni ise söylencesel bir niteliğe sahip Lykurgos yasalarıdır.

Lykurgos yasalarına göre Sparta yurttaşlığının ayırt edici yönlerinden başlıcaları; eşitlik, kamu arazisinden bir bölüme sahip olmak, geçimlerini helotların çalışması üzerinden sağlamak, katı bir eğitim sisteminden yetişmek, yemeklerin karavanadan yenmesi, askeri hizmet, yurttaş erdemine sahip olmak ve devlet yönetimine katılım olarak sayılabilir.

Sparta yurttaşlığının ayırt edici özellikleri olan bu yanlarını daha yakından incelersek, eşitlik kavramının aslında esnek bir kullanıma sahip olduğunu görürüz. Çünkü Spartialar,

⁸ AĞAOĞULLARI, Sokrates'ten Jakobenlere.....s. 30.

⁹ Derek HEATER, Yurttaşlığın Kısa Tarihi, Ankara, 2007, s. 17.

¹⁰ AĞAOĞULLARI, Sokrates'ten Jakobenlere.....s. 32.

kendilerine '*eşitler*' veya '*akranlar*' diye çevrilebilecek '*Homoioi*' derlerdi. Lykurgos'un yasalara saygılı tüm yurttaşlara, fiziki veya mali yetersizliklerine bakılmaksızın, devlette eşit pay verdiği iddia edilir. Ancak bu eşitlikten anlaşılması gerekenin kamu arazisi olarak tabir edilen '*kleroi*'lerin Spartiatlara eşit olarak yeniden dağıtılmasıdır. Dolayısıyla kamu arazisi sahibi olmak her Sparta yurttaşının sahip olduğu bir niteliktir¹¹.

Sparta yurttaşlarının sahip olduğu bir diğer nitelik ise sahip oldukları toprakları kendilerinin işleyememesidir. Bu görev, '*helot*'lara verilmiştir ve bu göreve itaatsizlik halinde ölümlü cezalandırılma tehdidi söz konusudur. Çünkü Sparta'da yurttaşlık ve el emeği, birbirleriyle bağdaşmaz görünür. Dolayısıyla Sparta yurttaşları helotların emeğine bağımlı olarak ekonomik yaşamlarını sürdürürlerdi¹².

Yaşamlarını idame ettirmek için gereken kazancı helotlara topraklarını işlettirerek sağlayan ve başkaca bir uğraşı olmayan Sparta yurttaşları, devleti korur ve yönetirlerdi. Ancak bu göreve hazır olmaları için özellikle askerliklerin ilgili olarak '*agoge*' adı verilen çok sıkı ve katı bir eğitime tabi tutulurlardı. Tabi olunan bu eğitim programı yoğun bir disiplinle kişinin, fizik ve irade gücünün sınırlarını zorlar ve dayanıklılığını artırma amacı güderdi. Çocuklar bu programa yedi yaşında kendi yaşlarıyla dahil olur ve yirmi yaşına kadar bu grupta birlikte eğitim görürdü. Eğitimden sonra ise bu genç erkekler askeri görevlere sahip, medeni hak ve sorumluluktan muaf yarı-yurttaş haline gelirdi. Kuşkusuz bu yurttaşlığa hazırlık eğitimi günümüzdeki eğitim anlayışından oldukça uzaktır. Çünkü eğitim içeriğinde "*erkek çocuklara kurnazlık, girişkenlik ve yakayı kurtarma pratiğinin bir parçası olarak çalma işi öğretilirdi*"¹³. Ayrıca '*krypteia*' adı verilen bir tür komando eğitime de yurttaşlık eğitiminin bir parçasıdır. Bu eğitimin içeriği ise gözetmenlerin öğrencileri yanlarında kama ve tayından başka bir şey olmadan kıra göndermesi ve geceleri önlerine çıkan helotları öldürerek ilerlemesidir. Bu

¹¹ HEATER, s. 18.

¹² HEATER, s. 19.

¹³ HEATER, s. 19.

eğitimin ilk amacı savaş alışkanlığı sağlayarak el becerilerini geliştirmektir¹⁴. Bunun yanında dayanıklılığı sağlamak ve helotlar üzerindeki Spartiat hakimiyetini pekiştirmek ve isyan etme potansiyelini aşağı çekmektir¹⁵.

Eğitimi tamamlayıp yurttaşlar topluluğuna katılmaya hazır olan bir genç erkek, 'kleros'undan karşılayabileceği yemek harcını ödeyebilir olmalıydı. Seçilmiş olmak ve harçları ödeyebilmek yurttaş olmak ve yurttaşlık sıfatının devamını sağlamak için büyük öneme sahipti. Çünkü tüm yurttaşlar bu sofralara katılmak zorundadır. Evinde gizlice yemek yiyip sofraya gelenler gözden kaçmaz, ayıplanır ve bu halleri yüzlerine vurulurdu¹⁶. Sparta'da bir yurttaştan yurttaşlık görevlerini dikkatle yerine getirmesi beklenir. Bunların başında ise yasalara mutlak itaat ve meclise katılım gelir. Bu edimleri yerine getiremeyen yurttaşlar ise yurttaşlıktan çıkarılmakla cezalandırılır.

Sparta yurttaşlığının bir gereği olan yönetime katılma ise çeşitli meclisler aracılığıyla sağlanırdı. Sparta devletinin yasa koyucusu dolayısıyla Sparta devleti ve yurttaşlık sistemini oluşturduğu varsayılan, yaşayıp yaşamadığını dahi bilinmeyen ve bu yüzden bir efsane olarak kabul edilen Lykurgos, oluşturduğu anayasada, bir meclis ve bir küçük senato ya da İhtiyarlar Konseyi(Gerousia) ile kralların(Sparta'da iki kral vardır) gücünü sınırlamıştır¹⁷.

Sparta yurttaşlığına hakim olan bu ilkeler bir istikrar arayışının ürünüdür. Ancak zamanla bu istikrar hevesi Sparta yurttaşlığına zarar verir hale gelmiştir. Çünkü ilerleyen zamanlarda Spartiatlar arasında zengin-yoksul ayrımı baş göstermiştir. Yoksullar karavana harçlarını ödemekte zorlanmış ve bu yüzden statülerini yitirmeye başlamışlardır, dolayısıyla zamanla Spartiatların sayısı giderek azalmaya başlamıştır¹⁸.

¹⁴ Charles PICARD, La Vie Dans La Grèce Classique, Paris, 1949, s. 98.

¹⁵ HEATER, s. 20.

¹⁶ PLUTARKHOS, Lykurgos'un Hayatı, İstanbul, 2010, s. 19.

¹⁷ HEATER, s. 23.

¹⁸ HEATER, s. 24.

Özetlersek, Sparta yurttaşlığı, helotların sömürülmesiyle ayakta kalması mümkün olan ayrıcalıklı bir konumdu ve ritüelleri de göz önüne alındığında fazlaca katı ve zorlamaydı. Askeri eğitim ve hizmet yurttaşlığın en önemli unsurlarından biriydi. Buradan çıkan sonuç Sparta yurttaşlığının yoğun bir katı kurallar bütünü içerdiği ve yalnızca savaş dönemi ya da varsayımı düşünülerek oluşturulan bir sistem olduğudur.

1. 1. 3. Atina'da Yurttaşlık Anlayışı

Atina yurttaşlığının tarihi Solon ile başlar¹⁹. Sparta'nın büyük yasa koyucusu Lykurgos olduğu gibi Atina'nın büyük yasa koyucusu da Solon'dur. Lykurgos'un yarı gerçek-yarı mit niteliğinin aksine, Solon'un gerçekten yaşadığına dair güçlü kanıtlar vardır. Solon'un kurduğu sisteme göre yurttaşlar servet temelli olarak dört sınıfa ayrılmaktadır. Servetin miktarına göre yapılan bu ayırma göre bu sınıflar 500 Medimnoslular²⁰ (büyük çiftlik sahipleri), Atlılar, Erler (Zeugites) ve İşçiler (Thetes)'dir. İşçiler bu sınıflar arasında en ayrıcalıksız olanlardır zira yalnızca halk meclisleri ve mahkeme jürilerine üye olabilirler²¹. Siyasi makamlara getirilme ayrıcalığı ise işçiler dışında kalan diğer üç sınıfa aittir. Makamlar bu sınıfların vergi ödeme güçlerine uygun olarak paylaştırılmıştır. Solon'un kurduğu sistemde, sınıflar arası geçiş de imkan tanınmaktadır. Buna ve daha sonra yapılan reformlara rağmen Solon'un yurttaş sınıflandırmasının etkisi uzun süre devam etmiştir²².

Atina demokrasisi başlıca üç temel ilkeye dayanmaktadır. Bunlar; eşitlik, özgürlük ve katılımıdır. Atina'da yurttaşların servet temelli olarak ayrılmasına rağmen, Atina'da var olan yurtseverlik anlayışı katılımı sağlaması bakımından sitenin en önemli özelliklerinden biridir. Bu durumun kökeni; sitenin, yurttaşlara eşit ve özgür bir yaşam alanı sağlamasında

¹⁹ RIESENBERG, s. 12.

²⁰ Medimnos: Tarım ürünleri için kullanılan hacim birimi. Bir kişinin taşıyabileceği ağırlık miktarıdır ve yaklaşık olarak 52 litreye eşittir.

²¹ ARİSTOTELES, Atinalıların Devleti, İstanbul 2013, s. 9.

²² HEATER, s. 37.

aranmalıdır²³. Yurttaşlar için sitenin çıkarları, bireysel çıkarlardan önde tutulmaktadır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak, yurttaşlar site işlerine katılım sağlamaktadır. Yurttaşın, site işlerine doğrudan katılımı doğrudan demokrasi kavramını da beraberinde getirmektedir. Doğrudan demokrasinin bir gereği olarak, yurttaşlık statüsüne sahip her birey, Meclis toplantılarına katılma hakkına sahiptir. Atina'da doğrudan demokrasinin uygulanması, yurttaşların devleti kendinden büyük bir kurum olarak görmemesini sağlamıştır. Dolayısıyla, toplum ve devlet Atina'da farklı kavramlar olarak görülmez²⁴. Eşitlik, yalnızca yurttaşlar arasında söz konusudur. Buna rağmen Atina'da yaşayan herkes yurttaş değildir. Atina'da yurttaşların haricinde yabancılar ve köleler de yaşamaktadır. Ancak yurttaşların yönetim konusunda sahip olduğu haklara bu kitleler sahip değildir. Dolayısıyla Atina'da var olan yurttaşlık anlayışının; yurttaşlığı hakkını belirli bir zümreye tanıyan, yurttaşlardan yönetime katılmalarını talep eden, yurttaşların eşitlik ve özgürlüklerine dayanan bir sistem etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz.

1. 1. 4. Roma'da Yurttaşlık Anlayışı

Antik Yunan'a hakim olan site devleti anlayışının aksine Roma, bir imparatorluktur. Bu sebepten dolayı yönetim konusunda site devletlerinden farklı bir örgütlenmeye gitmek zorundadır. Farklılık olarak akla gelen ilk nokta, sınırların geniş ve nüfusun fazlalığıdır. Bu farklılıklar, doğrudan demokrasi anlayışının tercih edilmemesi sonucunu doğurmuştur. Roma'nın farklı dönemlerde İmparatorluk ve Cumhuriyet kimliklerine bürünmesi, yurttaşlık tanımını da muğlaklaştırmaktadır. Atina'nın yurttaş demokrasisi kavramını miras bırakması gibi, Roma da yurttaşlık kavramı üzerine bir imparatorluk kurmuştur. Yurttaşlığa ilişkin teoriler "*Corpus Iuris Civilis*"de düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler daha sonra, Ortaçağ şehir devletleri ve Avrupa monarşileri tarafından da kullanılmıştır²⁵. Roma yurttaşlığı, Antik

²³ Oktay UYGUN, Devlet Teorileri, İstanbul, 2014, s. 100.

²⁴ UYGUN, Devlet Teorileri, s. 103.

²⁵ RIESENBERG, s. 56.

Yunan'daki örneklerden ayrı bir öneme sahiptir. Bu önemi sağlayan unsur, yurttaşlığın bir haklar ve görevler demeti olmasıdır²⁶. Görevlere örnek olarak; askerlik ve vergi ödeme yükümlüğü gösterilebilir. Haklara ise; başka bir Roma yurttaşıyla ticaret yapmak, herhangi bir suçlamaya maruz kalındığında Roma'da yargılanmayı talep etmek örnek olarak verilebilir.

Roma Devleti'nin fetihler sonucunda genişlemesi, yurttaş kavramının yeni duruma uyarlanması ve çeşitlenmesini zorunlu kılmıştır. Örneğin, M. Ö. 381 yılında, bir Latin kenti olan Tusculum'a saldırmak yerine, Tusculum yurttaşlarına iç işlerinde özerk kalmalarına izin verilerek tam yurttaşlık hakkı tanınmıştır. M. Ö. 338'de yaşanan Latin Savaşı sonrasında Roma Devleti, savaştığı devletlerin bazılarının yurttaşlarına, "*civitas sine suffragio*" statüsü tanıdı. Bu statü, oy hakkı olmayan yurttaşlık anlamına gelmektedir²⁷. M. S. 212 yılında ilan edilen "*Constitutio Antoniana*" ile Roma'nın tüm özgür insanlarına yurttaşlık hakkı verilmiştir. Bu anayasayla birlikte yurttaşlık statülerinde coğrafya kaynaklı farklılıklar yok olmuştur. Kuşkusuz bu düzenlemenin çeşitli amaçları vardır. En önemli amaç, sınıf farkının ortadan kaldırılmasıyla çatışmaların azalması ve bu sayede devlete sosyal bir dayanak kazandırmaktır²⁸.

1. 2. Siyasal Düşüncede Yurttaşlık

Tarihsel süreçte yurttaş kavramına siyasal oluşumlarla birlikte düşünürler de katkı sunmuştur. Bunlardan en önemlisi Aristoteles'tir. Yukarıda da açıklandığı üzere, Aristoteles, yurttaşlığı karar alma ve yargı süreçlerine katılmakla eş saymıştır. Bunun yanı sıra, adil rejimleri, adil olmayanlardan ayırmak için de "*ortak çıkar*"²⁹ kavramını kullanır. Kuşkusuz "*ortak çıkar*" yönetenlerin yani yurttaşların, tüm yurttaşların çıkarına hareket etmesi

²⁶ HEATER, s. 51.

²⁷ RIESENBERG, s. 58; HEATER, s. 55.

²⁸ Mehmet AKAD/Bihterin VURAL DİNÇKOL/Nihat BULUT, Genel Kamu Hukuku, İstanbul, 2014, s. 39.

²⁹ BARKER, s. 111.

durumudur. Ancak Aristoteles'in düşüncesinde yurttaş statüsü site içindeki bütün yaşayanların sahip olduğu bir statü değildir. Dolayısıyla “*ortak çıkar*” kavramı ve Aristoteles'in yurttaş tanımı arasında yönetime katılma hakkı olmayanların, örneğin; kadınların, çocukların, meteklerin, çıkarlarının nasıl korunacağı bir çelişki oluşturmaktadır³⁰. Aristoteles'in hocası olan Platon'a göre ise de yurttaşlar üç sınıfa ayrılırlar; yöneten konumunda bulunan yöneticiler, koruyan konumunda bulunan askerler ve üreticiler. Üreticiler en geniş sınıftır ancak yönetime katılma yetkileri yoktur. Bu yüzden yurttaşlar arası bir eşitlikten söz edemeyiz³¹.

Yurttaşlık kavramının günümüzde bu kadar belirleyici olmasının sebebi, devletle birey arasındaki ilişkinin niteliğine dair bir kavram olmasında yatar. Günümüzde yurttaşlığın bir haklar ve ödevler bütünü olduğunu düşünürsek, bu kavramın sosyal sözleşme teorisini savunan yazarların da ilgi alanına girdiğini söyleyebiliriz. Sosyal sözleşme teorisini savunan önemli düşünürlerden biri Thomas Hobbes'dur. Hobbes'a göre insanlar doğa halinde eşittir. Doğa hali ise kaos halidir. İnsanlar bu kaos halini aşmak için sosyal sözleşmeyle devleti yaratırlar. Bu sözleşmeyle oluşturulan devletin amacı bireylerin güvenliğini sağlamaktır³². Hobbes'un teorisinden iki önemli kavram vardır; egemen ve uyruk. Yurttaşlık konusuna doğrudan temas ettiği için uyruk kavramı önemlidir. Hobbes, uyruk kavramını egemenin dışında kalanlar olarak tanımlar. Egemenlik ise; “*büyük bir topluluğun üyelerinin birbirleriyle yaptıkları ahitlerle, her birinin huzur ve sükunu ve ortak savunmaları için, içlerinden birinin, onun uygun bulacağı şekilde, hepsinin birden gücünü ve imkanlarını kullanabilmesidir*”³³. Hobbes'un yaptığı bir başka tanıma göre ise; “*Her yurttaş ve bağımlı her tüzel kişi, egemen gücü elinde bulunduranın tebaası olarak adlandırılır*”³⁴. Bir diğer sosyal sözleşmecî düşünür

³⁰ Bu konuya ilişkin tartışmalar ve çözüm önerileri için bkz. Barbaros YANIK, Aristoteles'in Vatandaşlık Kavramı ve Ortak Çıkar Meselesi, COGİTO Dergisi, Sayı: 77, Yaz: 2014, s. 318-351; Donald MORRISON, Aristotle's Definition of Citizenship: A Problem and Some Solutions, History of Philosophy Quarterly, Nisan 1999, s. 143-165.

³¹ HEATER, s. 28.

³² Thomas HOBBS, Leviathan, İstanbul, 2013, s. 133.

³³ HOBBS, Leviathan, s. 136.

³⁴ Thomas HOBBS, Elementa Philosophica De Cive-Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri, İstanbul, 2007, s. 84.

olan John Locke'un ise Hobbes'tan ayrıldığı bazı noktalar vardır. Bu farklardan en önemlisi, Locke'un doğa halini bir savaş hali değil, bir barış hali olduğunu düşünmesidir³⁵. Ancak bu barış halini güvence altına alacak bir otorite yoktur³⁶. Dolayısıyla, her bireyin kendi elinde olan doğal gücü, toplumun eline teslim ettiği durumda bir siyasal toplumun varlığından söz edilebilir³⁷. Hobbes ve Locke arasında değinilmesi gereken farklardan biri de orta sınıfa yani burjuvaziye ilişkin görüşlerindedir. Hobbes orta sınıfı yani burjuvaziye iktidarın korunması altına alarak gelişmesini sağlamak isterken; Locke, burjuvazinin iktidardan pay almasını savunmuştur³⁸. Bununla birlikte ele alınması gereken bir diğer nokta ise Locke'un mülkiyet üzerinden yaptığı siyasal iktidar tanımıdır. Locke'a göre mülkiyet, insanın kendi emeğinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Siyasal iktidar ise *“mülk sahiplerinin, mülk sahiplerine verdiği bir yetkidir”*³⁹. Mülkiyet hakkına insanların; canları, malları ve özgürlükleri de dahildir. İnsanlar doğa halinde bu hakka sahip olsa da siyasal iktidarın bulunduğu bir toplumda koruma mekanizması daha geniştir. Bu yüzden sosyal sözleşmenin temel nedeni mülkiyetin doğa durumundan daha iyi bir şekilde korunacağına dair olan inançtır⁴⁰. Sosyal sözleşme teorisine ilişkin çıkarımlarda bulunan son düşünür ise Jean-Jacques Rousseau'dur. Rousseau'ya göre sosyal sözleşmenin çözüm bulduğu temel problem; *“kişilerin tümünün canını, malını bütün ortak gücüyle muhafaza edeceği bir toplum biçimi bulmak, ve bu biçimde her insanın herkesle birleştiği halde kendisine ve diğerlerine itaat ederek eskisi kadar özgür olmasıdır”*⁴¹. Buradan yola çıkarak Rousseau'ya göre, kişinin sahip olduğu hakları bütünüyle devlete devretmesi ve ona itaat etmesi gerektiğinin en doğru yol olduğunu söyleyebiliriz. Yurttaş (*citoyen*) ise Rousseau'ya göre *“egemen otoriteye teker teker katılan kişilerdir”*, *“devletin yasalarının altında kalan, ona uymak zorunda kalan kişiler”* ise uyruk (*sujet*) olarak adlandırılır⁴².

³⁵ İlhan AKİPEK, John Locke'un Siyasi Fikirleri, AÜHFD, Cilt: 10, Sayı: 1-4, 1953, s. 258.

³⁶ Esin ÖRÜCÜ, John Locke ve Sosyal Mukavelesinin Özelliği, İÜHFM, Cilt: 33, Sayı: 3-4, 1967, s. 183.

³⁷ Mark A. KISHLANSKY (Ed.) Batı'nın Kaynakları Cilt: 2, İstanbul, 2013, s. 68.

³⁸ AKAD/DİNÇKOL/BULUT, s. 129

³⁹ AKAD/DİNÇKOL/BULUT, s. 131

⁴⁰ Mehmet Ali AĞAOĞULLARI/Filiz ZABCİ/Reyda ERGÜN, Kral-Devletten Ulus-Devlete, İstanbul, 2009, s. 190.

⁴¹ Jean-Jacques ROUSSEAU, Du Contrat Social, Paris, 2001, s. 56.

⁴² ROUSSEAU, s. 58.

Kuşkusuz Rousseau'nun yaptığı ikili sınıflandırma bizi aktif-pasif yurttaş olarak adlandırılacak bir ayrıma götürmektedir. Bunun yanı sıra Aristoteles'in klasik tanımında belirtilen karar alma ve yargı süreçlerine katılma unsurunun aktif yurttaşlığa gönderme yaptığını söyleyebiliriz.

2. Yurttaşlığın Hukuki Tanımları

2. 1. Yurttaşlığın Dönüşümü

Yukarıda belirtilen yurttaşlık konusundaki devlet uygulamaları ve siyasal düşünce bağlamında ifade edilen görüşler, yurttaş kavramının tarihi seyrini göstermek açısından önemlidir. Önceleri sınırlı bir topluluğa hasredilen “*yurttaş*” sıfatı Fransız Devrimi'yle birlikte toplumun bütün üyelerine tanınan bir sıfat haline gelmiştir. Ancak bu tanınma durumu da kolay olmamıştır. 1789 Fransız Devrimi'nden sonra, burjuva ve halk bir çatışma halindedir. Burjuva mensupları, talep ettikleri siyasal hakların yalnızca mülk sahibi Fransızlara tanınmasını istemektedirler. Bu talebe göre mal sahibi olan Fransızlar aktif yurttaş olacak ve oy hakkına sahip olacaktır. Mal sahibi olmayanlar ise pasif yurttaş olacaktır⁴³. Ancak burjuvazinin bu isteği kabul görmemiştir ve Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesinde hukuk eşitliği prensibi kabul edilmiştir. Bunun anlamı seçme hakkının tüm halka ait olmasıdır⁴⁴. Kuşkusuz yurttaşlık kavramının bu noktaya evrilmesinde sosyal sözleşmecî düşünürlerin önemli payı vardır. Devleti oluşturanların bireyler olduğunu ve devletin bu bireylerin bir tasavvuru olduğu, dolayısıyla herkesin doğuştan eşit olduğu göz önüne alınırsa, devlet içinde ayrıcalıklı sıfatların bulunmaması gerektiği yönündeki tespitler “*yurttaş*” sıfatının herkese tanınmasında önemli bir düşünsel birikimdir.

⁴³ Alphonse AULARD, Fransa İnkılabının Siyasi Tarihi, Cilt: 1, Ankara, 2011, s. 48.

⁴⁴ AULARD, s. 71.

2. 2. Ulus-Devlet ve Yurttaşlık İlişkisi

Fransız Devrimi, tarihsel önemi itibariyle imparatorluk döneminden ulus-devletler dönemine geçişin başlangıcıdır. Bu dönemde yurttaşlığın ayırım gözetilmeksizin herkese tanınan bir hak olduğunu belirtmiştik. Yurttaş anlayışı bununla birlikte başka bir nitelikle özdeşleşmiştir. Bu kavram “ulus” kavramıdır. Çünkü devletin kurucu unsuru ve meşruiyet temeli bundan böyle türdeş bir halk olarak kabul görecektir⁴⁵. Bu durumun dolaylı bir sonucu olarak da ulus-devletler içindeki bölgesel ve yerel farklılıklara kuşkuyla bakılması görülebilir, bunun yanında merkezi devlete de bir temel teşkil ettiğini söylemek yerinde olacaktır. Bu durum ulusların, kendilerini değerli görmeleriyle birlikte düşünüldüğünde ulusçuluğun yükseldiğini söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra yükselen ulusçuluğun sebebini Immanuel Kant’a dayandıranlar da mevcuttur. Kant insan olmanın koşulunu bireylerin “*kendi kaderlerini tayin etme*”lerine dayandırmıştır. Bu anlayış günümüzde hala gündemden düşmeyen “ulusların kendi kaderlerini tayin etme hakkı”na uyarlanmış ve ulusçuluk ciddi bir ivme kazanmıştır⁴⁶. Kuşkusuz ulus kavramına bireylerin sahip olduğu özelliklerin değer görülmesinin yansımaları bu kavramın dönüşümünü açıklamak açısından önemlidir. Ulus kavramının bireye ait olan özelliklerle açıklanması, ulusun da tıpkı birey gibi tek bir iradeye sahip olması gerektiği fikrini doğurur. Bu durumun devletin içinde yaşayan ve toplamı ulus olarak ifade edilen insan topluluğunun homojen ve türdeş olmasına yol açtığını söyleyebiliriz. Bir başka şekilde ifade edecek olursak, ulusun tek bir iradesinin olduğunu kabul etmek bizi, ulusun türdeş bir şekilde kurgulanmasına götürecektir⁴⁷. Ulusun türdeş bir şekilde kurgulanması, amacına bakıldığında, demokrasi adına girilen bir çabadır. Çünkü devletin kurucu iradesi hükümdardan veya ilahi kaynaklardan değil ulustan gelmektedir. Ancak türdeş bir ulus yaratma amacı, yabancı olanı kavramın kapsamı dışında bırakmaktadır. Dolayısıyla aynı etnik kökenden gelmeyen, aynı dili konuşmayan, aynı dine mensup olmayan kişilerin yurttaşlık bağına sahip olsalar da ulus

⁴⁵ Yurttaş ve ulus arasında hangisinin daha öncelikle olduğu konusundaki tartışma için bkz. Mehmet Ali AĞAOĞULLARI, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, İstanbul, 2010, s. 231.

⁴⁶ Umut ÖZKIRIMLI, *Milliyetçilik Kuramları*, Ankara, 2015, s. 34; Ayşe KADIOĞLU, *Vatandaşlık: Kavramın Farklı Anlamları, Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara*, içinde, Ed: Ayşe KADIOĞLU, İstanbul, 2012, s. 21-30.

⁴⁷ Ozan ERÖZDEN, *Ulus-Devlet*, İstanbul, 2013, s. 179.

kavramına dahil olup olmadıkları günümüze kadar gelen bir tartışma konusudur. Türdeş uluslar yaratarak ulus egemenliğini hakim kılma yönündeki çabalar, farklılıkları dışlar hale geldiğinde, evrensellik iddiası taşıyan insan hakları kavramıyla çelişmeye başlamaktadır. Kuşkusuz ulusun ana unsuru olan yurttaş ile insan haklarının öznesi olan insan kavramı bir çok durumda örtüşmektedir. Ancak yurttaş kavramıyla ulus kavramının örtüşmediği durumlarda insan haklarıyla yurttaş kavramının çatıştığını söyleyebiliriz. Erözden'in ifade ettiği şekilde ifade edecek olursak; *“bazı kritik noktalarda, “ulusal” olanın “insani” olandan zarar görme ihtimalinin belirlediği o hayati alanlarda, “yurttaş” ile “insan” pekala çatışabilecektir”*⁴⁸.

2. 3. Küreselleşmenin Yurttaşlık Yaklaşımı

Ulus-devletlerin dünyada yaygınlaşmasının yarattığı ortamda ulus kavramının kazandığı önem artmıştır. Ancak ulus-devlet dalgasından sonra küreselleşmenin bu rüzgarı tersine çevirdiğini söyleyebiliriz. Yukarıda kısaca değinilmeye çalışıldığı gibi insan hakları gibi evrensellik iddiası olan kavramlar ulus kavramının amaçlanan demokrasiye erişmede eksiklerini tamamlamak açısından önemlidir. Çünkü ulus kavramı demokrasiyi amaç edinmiş de olsa günümüzde evrensel anlamda kabul görmüş kurumlarla bir çatışma halindedir. Ulus-devlete aidiyeti düzenleyen kuralların yanı sıra uluslararası alanda insanın temel alınması bu durumun ana eksenini oluşturmaktadır. Ayrıca ekonomilerin artık ulusallıktan uzak olması, ulusun mantığının dayandığı dışarıya karşı bağımsızlık ilkesini zayıflatmıştır⁴⁹. Bununla birlikte teknoloji ve haberleşme konusunda yaşanan teknolojik gelişmeler insan haklarının devletlerin tekelinden çıkıp uluslararası alanda daha çok yer almasını sağlamıştır. Örnek olarak bu alanda çalışan Human Rights Watch, Uluslararası Af Örgütü gibi kuruluşların faaliyetlerinin daha da yoğunlaşması gösterilebilir⁵⁰. Bunun yanı sıra uluslararası toplumun elinde bir şiddet tekeli olmaması onu ulus-devletlerden ayırmaktadır. Dolayısıyla ulus-

⁴⁸ ERÖZDEN, s.180.

⁴⁹ Rukiye AKKAYA KİA, Küreselleşme Olgusu Karşısında Ulus Sorunu, İstanbul, 2004, s. 142.

⁵⁰ Soli ÖZEL, Küreselleşme Döneminde Vatandaşlık, Anayasa Yargısı Dergisi, C: 24, 2007, s. 579.

devletin ve onunla birlikte yurttaşlık kavramının yerini yakında kaybedeceğine ilişkin tahminler kanımızca gerçekten uzaktır. Çünkü ulus siyasal ve kültürel kimlik açılarından hala en güçlü toplumsal bağlılık aracıdır⁵¹. Ancak evrensellik iddiası taşıyan insan hakları kavramıyla ulusun uyum içinde olacağı bir düzen bu çatışmayı zayıflatabilecektir.

3. Azınlık Kavramı

Azınlık kavramı toplumsal yaşamdan bağımsız düşünülemez. Günümüzdeki azınlık kavramına bütünüyle denk düşmemekle birlikte azınlık benzeri hukuki statüler önceki dönemlerde de mevcuttur. Örneğin Antik Yunan veya Roma'da kölelik mevcuttur ve yurttaş olarak adlandırılan özne sadece özgür insanların birliğidir. Özgür insanlar sayıca azdır, yurttaşlar ile köleler arasında daha çok sınıfsal bakımdan bir bölünmüşlük hali vardır⁵². Dolayısıyla her toplumsal yaşam biçimi kendi içinde bir azınlıklar kümesi de içerir. Çünkü geçmişte ve gelecekte hiçbir toplum türdeş ya da homojen değildir. Her toplum kendi içinde belirli farklılıklar barındıran ve sayıca az olan unsurlardan oluşmaktadır.

3. 1. Azınlık Kavramının Tarihsel Gelişimi

Azınlık kavramının günümüzdeki önemini kazanmasının en önemli sebebi ulus ve ulus-devlet kavramlarının ortaya atılmasıdır. Ulus kavramının doğuşunun Fransız Devrimi'yle birlikte başladığı genel olarak kabul edilir, zira ulus-devletler öncesi dönem imparatorluklar dönemidir. İmparatorluklar da bilindiği gibi çok uluslu yapılardır. Dolayısıyla imparatorluklar doğası gereği bir ulusun üstünlüğü iddiasını taşımaktan uzaktırlar, çünkü imparatorluk anlayışında önemli olan bir grubun mensubu olmak değil, imparatora sadakat duymaktır.⁵³ İmparatorluklarda ırk unsurundan ziyade din unsuru önem taşıyabilmektedir. Bu yüzden ortada belirgin bir ulusun olmadığı bu yapıda, en azından etnik ya da ırksal azınlık

⁵¹ AKKAYA KİA, Küreselleşme Olgusu Karşısında Ulus Sorunu, İstanbul, 2004, s. 141.

⁵² Baskın ORAN, Türkiye'de Azınlıklar, İstanbul 2010, s. 17.

⁵³ ORAN, Türkiye'de Azınlıklar, s. 18.

kavramından bahsedilmesi pek olası değildir⁵⁴. Din unsurunun ön planda olduğu imparatorluklarda ise dinsel açıdan azınlıkların var olduğu öne sürülebilir. Kuşkusuz bu bağlamda düşünülürse ilk ortaya çıkan azınlık türünün dini azınlık olduğu ortaya atılabilir. Dini bir azınlığın kabul edildiği ilk anlaşma olarak ise 1598 tarihli “*Nantes Fermanı*”ndan bahsedilebilir. Katolik olan Fransa İmparatoru 4. Henry’nin kendi ülkesinde yaşayan Protestanlara sınırlı da olsa hoşgörü gösterileceğini ilan ettiği bu ferman, dini azınlıkların kabul edildiği ilk belge olarak değerlendirilebilir. Fermanda, “*Protestanların, baskı görmeden inançlarının gereğini yapmalarına izin verildiğinden*”⁵⁵ bahsedilmektedir.

Ulus-devlet kavramının temelinde ise Fransız Devrimi ve akabindeki olaylar zinciri vardır. Fransız Devrimi ise özünde burjuva ile feodal sistemin çekişmesine dayanır⁵⁶. Yine de ulus kavramının Fransız Devrimi’ne kadar geçen süreçte ortaya çıkmasına zemin hazırlayan bir olaylar zinciri mevcuttur. Bu olayların başında latincenin Roma dönemindeki üstünlüğünün aşınması ve yerel dillerin daha belirgin hale gelmesi başı çeker⁵⁷. Anderson’a göre Latince pazarının doyuma ulaşması o güne kadar baskı dili olarak kullanılan ve çoğu insanın ikinci dili olarak bildiği Latinceyi yayıncıların gözünden düşürmüş, bunun yerine halk dillerinde basılmış ucuz yayınlar, yayın sektörünün yeni gözdesi olmuştur. Daha sonraki süreçte ise Reform dönemi bu değişimi daha da kuvvetlendirmiştir, İncil’in Latince dışındaki dillerde olan baskılarının çoğalması Latince ile Hıristiyanlık arasındaki bağı da zayıflatmıştır. Üçüncü bir etken olarak da bazı yerel Monarkların halk dilini, idari yönetim aracı olarak kullanmaya başlaması gösterilebilir⁵⁸. “*Buraya kadarki akıl yürütmelerimizin sonuçlarını, kapitalizm, teknoloji ve insanın dilsel çeşitliliğe olan mahkumiyetinin birbirleriyle buluşmasının, yeni bir cemaat tarzının hayal edilmesini mümkün kıldığını ve bu yeni tarzın*

⁵⁴ Samim AKGÖNÜL, Türkiye Rumları, İstanbul 2012, s. 30.

⁵⁵ Nantes Fermanı için bkz. KISHLANSKY (Ed.), Batı’nın Kaynakları Cilt: 2, s. 13-16.

⁵⁶ Mehmet Ali AĞAOĞULLARI, Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği, İstanbul, 2010, s. 173.

⁵⁷ Benedict ANDERSON, Hayali Cemaatler; Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, İstanbul, 2014, s. 55.

⁵⁸ ANDERSON, s. 56.

modern ulusların temel morfolojisini hazırladığını söyleyerek özetleyebiliriz”⁵⁹. Ayrıca Batı Avrupa’da burjuvazinin ticaret yapmasının önünde engel teşkil eden çok hukuklu düzen ve asayişsizlik, bunun yanı sıra kralların topraklarını geliştirme isteği mutlakiyetçi krallıkları doğurmuş ve bu ortam ulus kavramının gelişmesine vesile olmuştur. Çünkü asayiş ve tek hukuklu sistem burjuvazinin istediği kolay ticaret koşullarını sağlayarak ortak bir pazar içinde ortak bir dilin kullanılmasına ve dolaylı yoldan ulus kavramının oluşmasına yol açmıştır⁶⁰. Bunun yanı sıra baskı tekniklerinde kullanılan dillerin resmi dil olarak addedilmesi yerel lehçe farklılıklarının törpülenmesini ve dolayısıyla ulus kavramının daha kapsayıcı bir niteliğe sahip olmasını sağlamıştır. Burjuvazinin ticaret yaparak güçlenmesi zamanla burjuvazinin kendisini devletten ve kiliseden bağımsız kılması gerektiği gerçeğine dönüşmüştür. Katı Katolik anlayışına karşı kapitalizmin meşruluğunun temellerini atan Protestan anlayış geçiş sürecinde burjuvanın meşruiyetini sağlasa da burjuvazinin gelecekteki değerler bütünü din dışı temellerde oluşması ulus kavramını burjuvazinin yükselişiyle paralel bir gelişim sürecine sokmuştur.

3. 2. Azınlık Tanımı

Azınlık kavramı hukuki bir kavram olmasının yanı sıra siyasi bir kavramdır. Azınlık kavramının siyasal bir anlama da sahip olması her devletin kendi siyasal duruşu ya da siyasal dinamikleriyle kavrama bir anlam vermesine yol açmış ve bu alanda uzlaşmış bir tanıma varamama sonucunu doğurmuştur. Devletlerin hukuki bir tanımla kendilerini bağlamaktan çekinmesi de belirli bir azınlık tanımı vermeyi güçleştirmiştir. Bu sebepten dolayı azınlık kavramının hukuki ve sosyolojik açıdan ayrı ayrı ele almak ve daha sonra türlerine göre tasnif etmek ancak yine de azınlık kavramıyla ilişkili olarak her ülkenin kendi siyasal konjonktürünü de gözden kaçırmamak gerekmektedir.

⁵⁹ ANDERSON, s. 62.

⁶⁰ ORAN, Türkiye’de Azınlıklar, s. 19.

3. 2. 1. Sosyolojik Açıdan Azınlık

Azınlık kavramını sosyolojik açıdan tanımlamak, azınlık kavramının geniş tanımı olarak düşünülebilir. Zira sosyolojik açıdan azınlık; bir toplulukta sayıca az olan ve nitelik bakımından çoğunluktan ayrılan bir topluluğa işaret eder. Örneğin yasalarda veya uluslararası sözleşmelerde yer almayan bir çok topluluk farklı yön veya yönelimlerinden ötürü toplum gözünde azınlık niteliğine sahip olabilir. Azınlık kavramı bu yönüyle hukuksal tanıma ihtiyaç duymayan bir kavramdır.

3. 2. 2. Hukuki Açıdan Azınlık

Azınlık kavramının hukuksal açıdan tanımlanması ise azınlık kavramının dar tanımı olarak düşünülebilir. Çünkü bir kavrama hukuki bir tanım biçmek onun sınırlarını çizmektir ve toplumsal dinamikleri sürecin dışına itmektir. Ancak günümüze kadar gelinen süreçte devletlerin kendi siyasal realiteleri bu kavram ile ilgili olarak net bir tanıma ulaşılmasını engelleyen bir unsur olagelmiştir. Bu konuda Birleşmiş Milletler'in tanım üretme ve azınlık sorunlarıyla ilgili çabaları sonucu bir literatür oluşmuş ve Birleşmiş Milletler'in azınlık kavramıyla ilgili tanımları ortaya çıkmıştır. Yine de bu tanımların tüm devletler tarafından kabul görmemiş olması kavramla ilgili net bir çerçeve çizilmesini engellemektedir.

3. 2. 3. Birleşmiş Milletler Belgelerinde Azınlık Tanımları

Azınlık kavramına ilişkin en temel sorunların başında kavramın tüm devletler tarafından genel kabul gören bir tanıma sahip olmamasının geldiğini belirtmiştik. Ancak konuyla ilgili olarak yine de Birleşmiş Milletler tarafından oluşturulan bir tanımlar bütünü mevcuttur. İlk olarak 1978'de Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'nun Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu raportörü Francesco Capotorti tarafından ortaya atılmış ve azınlık kavramıyla ilgili ilk çerçeveyi oluşturmuştur. Capotorti tanımı temel olarak Uluslararası Sürekli Adalet Divanı'nın 31 Temmuz 1930 tarihli istişari

görüŖüne dayanır. Bu görüŖe göre topluluk; belirli bir ülkede ya da bölgede yaŖayan ve ırk, din, dil ve geleneklerini korumak için bir dayanışma duygusuyla bir araya gelen bir grup olarak tanımlanır⁶¹. Capotorti tanımı ise bu tanımdan esinlenerek azınlığı ; *“bir devletin nüfusunun geri kalanına göre sayısal olarak az olan, egemen konumda bulunmayan, üyeleri -o devletin vatandaşı olan- nüfusun geri kalanından farklı etnik, dinsel ya da dilsel özelliklere sahip olan ve kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ya da dillerini korumaya yönelik üstü örtülü de olsa bir dayanışma duygusu gösteren bir grup”* olarak tanımlamıştır⁶².

Capotorti'nin azınlık tanımı da içeren bu raporunda bir Azınlık Hakları Bildirisi hazırlanması gereğinden bahsedilir. BM İnsan Hakları Komisyonu'nun bu bildiri üzerine çalışmak amacıyla oluşturduğu alt komisyonunun özel raportörü olarak atanan Kanadalı üye Jules Deschénes, hazırladığı raporda bir azınlık tanımına yer verir. Bu rapora göre azınlık ; *“devlet içinde sayıca azınlık olan ve baskın olmayan bir konumda bulunan; nüfusun çoğunluğundan farklı etnik, dinsel ve dilsel özelliklere sahip, birbirleriyle dayanışma ruhu içinde örtülü de olsa varlığını sürdürmek için kolektif bir irade güden ve amacı çoğunlukla fiilen ve hukuken eşitlik elde etmek olan yurttaşlar grubu”*dur⁶³. Bu tanım da çeŖitli eleŖtirilere maruz kalmış, bununla birlikte bir azınlık tanımının gerekli olup olmadığı da tartıŖılan konular arasında yer almıştır. Deschénes'in tanımını farklı kılan ise yurttaş eşitliğine ya da buna yönelik olan amaca yaptığı vurgudur.

Deschénes raporundan dört yıl sonra BM İnsan Hakları Komisyonu Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu azınlıklarla ilgili olarak barışçıl ve yapıcı çözümler üreten bir çalışma yapılmasının gerekliliğini belirterek üyelerden Absjorn Eide'ye bir rapor hazırlama görevini vermiştir. 1993 yılında tamamlanan raporda yine bir azınlık tanımı ortaya çıkmıştır. Absjorn Eide'nin raporundaki tanıma göre azınlık; *“egemen bir devlette yerleşik, ulusal toplumun nüfusunun yarısından azını oluşturan ve üyeleri onları*

⁶¹ Naz ÇAVUŞOĞLU, Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları, İstanbul, 1999, s. 23.

⁶² Athanasia Spiliopoulou ÅKERMARK, Justifications of Minority Protection in International Law, London 1997, s. 89.

⁶³ Jules DESCHÊNES, Qu'est-ce Qu'une Minorité?, Les Cahiers de droit, vol. 27, n° 1, 1986, s. 291.

nüfusun geri kalanından ayıran ortak etnik, dinsel veya dilsel özellikleri paylaşan herhangi bir kişiler grubu”dur⁶⁴.

Birleşmiş Milletler’in bir azınlık tanımı oluşturması yönünde gösterdiği çabalar bir literatür oluşmasına katkı da bulduysa da 1992’de kabul edilen “*Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildirge*”de azınlık tanımı yer almaz. Bu durumun da yukarıda değinilen bir azınlık tanımı vermenin zor olmasıyla ve devletlerin azınlıklar konusunda kendilerini bir hukuk kuralıyla bağlama taraftarı olmamasıyla ilgili olduğu söylenebilir.

3. 2. 4. Diğer Uluslararası Hukuk Belgelerinde Azınlık Tanımları

BM dışında da azınlık ile ilgili tanımlama yapmaya çalışan uluslararası aktörler mevcuttur. Ancak yine belirtmek gerekir ki bu tanımlar da tüm uluslararası topluluk tarafından benimsenen tanımlar olmaktan uzaktır. Bu tanımlardan ilki Avrupa Konseyi’nin danışma organı niteliğinde olan Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu’nun (Venedik Komisyonu) Azınlıkların Korunması İçin Avrupa Sözleşmesi Önerisi’nde yer almıştır. Bu önerideki tanıma göre azınlık ; “*nüfusun geri kalanından sayıca az ve vatandaşlığa sahip olup; etnik, dini veya dilsel özellik olarak nüfusun geri kalanından farklı olan ve kültürünü, geleneğini, dilini veya dinini koruma iradesiyle hareket eden grup*”tur⁶⁵.

Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu’nun (Venedik Komisyonu) bu tanımından sonra bir diğer dikkate değer tanım Avrupa Konseyi Parlamenterler Assemblesi’nin 1993 yılında önerdiği “*Ulusal Azınlıkların Hakları Hakkında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Ek Protokol*”ün birinci maddesinde yer alan ulusal azınlık tanımıdır. Azınlıkların taşıması gereken unsurları maddeler halinde açıklayan bu ek protokol önerisine göre ulusal azınlık;

⁶⁴ Olgun AKBULUT, *Bariş İçinde Birlikte Yaşamın Hukuk Zemini*, İstanbul 2008, s. 18.

⁶⁵ *Compilation of Venice Commission Opinions and Reports Concerning the Protection of National Minorities*, Strasbourg 2011, s. 4.

- *O devletin ülkesinde ikamet eden ve bu sebeple o ülke yurttaşı olan*
- *Devletle uzun süreli bağları ve sürekli olan bağlantısını devam ettiren*
- *Etnik, kültürel, dini ve dilsel farklılıkları olan*
- *Yeterli derecede temsil edilen yine de devletin ya da bölgenin nüfusunun geri kalanından sayıca az olan*
- *Kendi kurucu kimliğine tekabül eden, kültürünü, geleneklerini, dilini ve dinini birlikte koruma kaygısıyla güdülenmiş*

insanlar topluluğu olarak tanımlanmıştır⁶⁶. Ayrıca azınlık ve yurttaşlık kavramlarının bir arada bulunup bulunmayacağı hususunda da bir açıklama getirmek gerekmektedir. Yukarıda bahsedilen tanımlara göre azınlık olarak tanımlanan kişiler aynı zamanda söz konusu ülkenin yurttaşlarıdır. Kavramın göçmenler veya mültecileri kapsamadığını ayrıca vurgulamak için Avrupa Konseyi Parlamenterler Assamblesi'nin tanımını da içeren Protokol Taslağında bu durum açıkça belirtilmiş, *“bir karışıklıktan kaçınmak için azınlıkların haklarının yabancıların, göçmenlerin ya da mültecilerin hakları ile karıştırılmaması gerektiği vurgulanmıştır”*⁶⁷. Görüldüğü gibi azınlık kavramı ile ilgili tüm tanımlar bir topluluğun, bir devlet veya bölge içinde yaşayan hakim çoğunluktan belirli unsurlarla ayrı olması prensibine dayanır. Bununla birlikte bazı tanımlar bu farklılıkları koruma yönünde toplu bir iradenin varlığını veya bu iradenin düzeyini azınlık olmanın bir koşulu sayarken bazı tanımlar ise böyle bir unsura ihtiyaç olmadığını belirtmişlerdir. Bu yüzden azınlık türlerini sınıflandırmak demek azınlığı azınlık kılan, bir başka deyişle azınlığı çoğunluktan ayıran yönleriyle ele almak demektir. Bu unsurlar ise yukarıda söz edilen başlıca üç unsurdan oluşmaktadır; etnik, dini ve dilsel.

⁶⁶ RECOMMENDATION 1201 (1993) On an Additional Protocol on the Rights of National Minorities to the European Convention on Human Rights.
<http://assembly.coe.int/documents/AdoptedText/TA93/EREC1201.HTM> (Erişim Tarihi: 11/02/2015)

⁶⁷ ÇAVUŞOĞLU, s. 28.

3. 3. Azınlık Türleri

3. 3. 1. Etnik Azınlık

Etnik kelimesi köken olarak Yunancadan gelir. Yunanca hali “*ethnos*” olan kelime “*birlikte yaşamaya alışmış, insan, ulus, sınıf, kast, kabile gibi toplulukları*”⁶⁸ ifade eder. Bu anlamıyla etnik sözcüğü ırksal bir kökenden çok bir kültür birliğine işaret eder. Dolayısıyla azınlık ile ilgili olarak yapılmaya çalışılan tanımlarda bulunan unsurlardan kültür unsuru, aslında etnik azınlıkla eşdeğer bir biçimde kullanılabilir. Etnik kavramının daha çok ırk kavramıyla ilişkilendirilmesi de bu hususta karşımıza çıkan bir diğer sorundur. Oysa ırk kavramı kalıtsal olarak aynı kökenden gelmeye işaret eden bir kavramdır. Dolayısıyla etnik kavramı, ırk kavramından daha geniş bir kapsama sahiptir. Bu yüzden BM Soykırım Sözleşmesi’nin ikinci maddesinde yapılan soykırım tanımında ırk ve etnik kavramlarının (bunun yanı sıra ulusal ve dinsel)⁶⁹ ikisine de yer verilmiş, böylelikle soykırım suçunun yalnızca soy gruplarıyla yani ırksal kökenle ilgili olmadığı vurgulanmıştır. Buradan çıkan sonuç etnik azınlık kavramının ırksal kökenden çok bir kültür birliği olması ve kültürel azınlık kavramına gönderme yapmasıdır. Doktrinde görüş birliği halinde kabul edilen tanıma göre etnik azınlık; “*çoğunluğunkinden farklı ortak kültüre sahip grup*”⁷⁰ olarak tanımlanabilir. Bu durumu destekleyici nitelikte bir kanıtı da Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi’nin 27. maddesinde bulmak mümkündür. Bu maddede etnik azınlık “*kendi kültürlerinden yararlanma hakkından yoksun bırakılamayacak olan azınlık*” olarak tanımlanır.

3. 3. 2. Dinsel Azınlık

Din kavramı kuşkusuz üzerinde yıllardır tartışmaların sürdüğü bir kavramdır. Kavramın varlığı ve yokluğunun yanı sıra din kavramının kapsamı, hangi inançların din

⁶⁸ http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=ethnos&searchmode=none (Erişim Tarihi: 13/02/2015)

⁶⁹ 9 Aralık 1948 tarihli BM Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme, m. 2.

⁷⁰ AKBULUT, s. 22.

sayılıp sayılmayacağı, mezheplerin ayrı birer din olarak değerlendirip değerlendirilemeyeceği gibi konular din kavramı etrafında dönen tartışmaların en belirginleridir. Kuşkusuz bu sorularını hepsini tatmin edici bir şekilde cevaplandırmak konumuzla ilgili olmadığı gibi, hukuki bir konunun da sınırlarını aşar niteliktedir. Bu yüzden dinsel azınlıktan ne anlaşılması gerektiği hususunda hukuki tanımların dışına çıkmamak gerekecektir. Yine de giriş mahiyetinde bir tanım vermek gerekirse din; “*Tanrı’ya veya doğüstü güçlere inanmayı ya da tapınmayı sistemleştiren kurallar bütünü ya da inanılıp çok bağlanılan düşünce, kült*”⁷¹ şeklinde tanımlanabilir. Buradan yola çıkarak dinsel azınlığın da inanç ve buna bağlı olarak ibadet ekseninden yola çıkarak tanımlanacağını söyleyebiliriz.

Dinsel azınlıkla ilgili olarak belirtilmesi gereken bir diğer durum da tarihsel ve hukuki olarak ilk ortaya çıkan azınlık türü olmasıdır. Azınlık koruma anlaşmalarıyla ilgili ilk örnekler Hıristiyanlığın Reform sürecine girerek Protestanlık mezhebini ortaya çıkarmasıyla başlar. İlk örnek olarak ise yukarıda değinildiği üzere “*Nantes Fermanı*”ndan bahsedilebilir. Böylelikle o zamana kadar Avrupa içinde hakim konumda bulunan Katolik mezhebinin yanı sıra Protestanlık da kendine toplum içinde yer bulmaya başlar. Ancak bu durum beraberinde bir çok ayrımcılığı da getirir. Protestanlığın bu baskılara karşı daha da güçlenmesi sonucu Avrupa devletleri kendi toprakları içinde dinsel bağlamda azınlık konumunda kalan topluluklara dokunmamaya dair ilk anlaşmalara imza koyarlar.

Din kavramının iki boyutu vardır; inanç ve ibadet. İnanç, bireysel ve iç dünyaya aitken, ibadet ise inancın dışavurumu olarak tanımlanır⁷². Din özgürlüğü ile ilgili uluslararası metinlerde de durum böyledir. Örneğin; İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi m.18, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 9, Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi m. 18 gibi bir çok düzenleme din özgürlüğünü, inanç ve ibadet özgürlüğünün korunmasıyla sağlanması olarak görmüştür. Buradan yola çıkarak dinsel azınlığı; “*ülkenin mevcut çoğunluk inancından farklı olan bir ortak inanç etrafında bir araya gelen grup*” olarak tanımlamak doğru olacaktır.

⁷¹ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.54ddcd8fda5500.00193359
(Erişim Tarihi: 13/02/2015)

⁷² AKBULUT, s. 25.

Bunun yanı sıra mezhepsel açıdan farklı olanların, belirli bir dine inanmayanların ya da dini olmayan inanç sahiplerinin durumunun dinsel azınlık tanımı içine girip girmeyeceği de tartışma konusudur. Mezhepsel farklılık bir dinin içindeki farklı yorum türlerinden kaynaklı inanç ve uygulamalara işaret eder. Bu haliyle örneğin ülkedeki çoğunlukla aynı dine mensup olsalar da dahi mezhepsel farklılıklarından dolayı sayıca az olanlar da dinsel azınlık olarak nitelendirilebilir. Belirli bir dini inanca sahip olmayanların ise dinsel azınlık kavramının dışında kaldığını söyleyebiliriz. Çünkü dinsel azınlık kavramının tanımından anlaşılacağı üzere, kavram belirli bir dinin inanca sahip olup, bu yönüyle çoğunluğun dışında kalanları kapsamaktadır. Din özgürlüğünün kapsamı da inanç ve ibadet haklarının güvence altında olmasını sağlama amacı güttüğü için belirli bir inanç ve dolayısıyla onun dışı vurumu olan bir ibadet ritüeline sahip olmayanların dinsel azınlık statüsüne dahil olmaları mümkün değildir. Ancak bu belirli bir dinsel inanca sahip olmayanların tamamen korumasız olacağını demek de değildir. Zira bu kişi veya gruplar, ayrımcılık yasağıyla birlikte inanmama özgürlüğünü de içine alan düşünce, vicdan ve din özgürlüğü kapsamında koruma görürler⁷³. Dini olmayan bir inanca sahip olan azınlıkların korunması hususunda ise durum belirli bir dini inanca sahip olmayanlara göre daha karmaşıktır. Çünkü bu durumda kaynağı dini olmasa da bir inanç ve bunun bir dışavurum biçimi olan ibadet söz konusudur. Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesindeki azınlık tanımı kuşkusuz dini temeli olmayan inançları kapsar nitelikte değildir. Ancak İnsan Hakları Komitesi'nin Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 18. maddesine ilişkin olarak verdiği genel yorumda dini doğası olmayan inanç sahiplerinin de aynı korumadan yararlanacağı söylenmiştir⁷⁴. Ancak bu koruma 27. maddedeki azınlık korumasının dışında bir korumadır, dolayısıyla dini olmayan bir inanca sahip olanlar da dinsel azınlık kapsamının dışında kabul edilirler.

⁷³ AKBULUT, s. 26.

⁷⁴ Human Rights Committee, General Comment 22, Article 18 (Forty-eighth session, 1993). Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies, U.N. Doc. HRI/GEN/1/Rev.1 at 35 (1994). par. 5
<http://www1.umn.edu/humanrts/gencomm/hrcom22.htm> (Erişim Tarihi: 13/02/2015)

3. 3. 3. Dilsel Azınlık

Dil, insanların gündelik hayatta toplumsallaşmaya tekabül eden her türlü faaliyetlerinde kullandıkları bir simgeler bütünü olarak tanımlanabilir. Kuşkusuz toplumsal hayatın yarattığı bir simgeler bütünü olan dil insanlar arası iletişimi sağlamanın ilk ve en önemli yoludur. Ayrıca ulus yaratma konusunda da dil birliğinin önemi yadsınamaz. Çünkü belirli bir toplumda insanları bir arada tutan en önemli unsurlardan birinin dil olduğu, su götürmez bir gerçektir. Toplumsal düzende dilsel azınlık olarak tabir edilen topluluğun toplumda hakim olan dili bildiği varsayılabilirse de sahip olunan dilden kasıt, kişilerin anadilleridir. Anadili kavramı ise kişinin içinde doğduğu ve kendini en iyi ifade ettiği, düşündüğü dildir. Bu yüzden yaşadıkları toplum içinde toplumun hakim dilinden farklı bir dile sahip olan topluluklar dilsel azınlık olarak görülür.

Dilsel azınlıklara ilişkin olarak en önemli hukuki düzenlemelerden biri Avrupa Konseyi tarafından 1992 yılında düzenlenen “*Avrupa Bölgesel ve Azınlık Dilleri Şartı*”dır. Bu şartın tanımlar kısmında bölgesel veya azınlık dilleri;

- i. Bir Devlet’in toprakları içinde bu Devlet’in geriye kalan nüfusundan sayıca daha az bir grup oluşturan vatandaşları tarafından geleneksel olarak kullanılan ve*
- ii. Devlet’in resmi dil(ler)inden farklı olan; Devlet’in resmi dilinin diyalekti ve/veya göçmen dillerinin diyalekti kapsam dışındadır;⁷⁵*

demek suretiyle azınlık dillerini tanımlamış ve azınlık dilinin devletin resmi dili olmayan bir dil olabileceğini ve resmi dilin bir diyalekti olamayacağını belirterek azınlık dillerinin sınırını çizmiştir.

⁷⁵ Avrupa Bölgesel ve Azınlık Dilleri Şartı için bkz. <http://www.bued.boun.edu.tr/turik.asp?id=65> (Erişim Tarihi: 13/02/2015)

3. 3. 4. Ulusal Azınlık

Azınlık türlerini belirtirken hep azınlık konumunda olanların çoğunluktan farklı bir niteliğe sahip olduğu noktada azınlığın var olduğunu belirttik. Bu unsurlar, etnik, dinsel ve dilsel farklılıklardır ve toplumsal hayatta görülebilecek niteliktedir. Ancak ulusal azınlık kavramı bu üç azınlık türünden ayrılmaktadır. Çünkü ulusal azınlık olarak tanımlanmak demek, azınlık tanımında yer alan bu unsurlara sahip olmakla mümkündür. Azınlık olmak için gerekli olan farklılık unsurlarına sahip olmayan bir ulusal azınlık olması mümkün değildir. Dolayısıyla ulusal azınlık kavramı aslında azınlık olmak için gerekli unsurlara yeni bir unsur eklememektedir, ancak bu unsurların bir birleşimi veya birden fazlasına sahip olan bir azınlığa verilen bir sıfat olarak düşünülmelidir.

Ulusal azınlık kavramını üç şekilde ele almak mümkündür. İlk olarak mevcut bir ulusla akrabalık bağlarına sahip olup da o ulusun dışında bir devletin ülkesinde yaşayan insan topluluğu bir ulusal azınlık olarak görülebilir. Bir başka deyişle başka bir devletin ülkesinde yaşayan ulusal azınlık, aslında başka bir ülkede bir ulusal devlete sahiptir. İkinci ulusal azınlık kavramı ise bir devlete sahip olmasa da ulus olma bilincine sahip bir topluluğu ifade eder. Üçüncü tür ulusal azınlık ise devleti olup olmamasına bakılmaksızın, içinde yaşadığı ulusla akrabalık bağlarına sahip olmayan ama yaşadığı ülkenin ulusal kültürüne uzun süredir katkıda bulunmuş, uzun süreden beri orada yaşaması sonucu ulusal azınlık sayılan gruplardır⁷⁶. Ulusal azınlık kavramı diğer azınlık türlerine göre daha dar bir alanı kapsar.

3. 4. Azınlık Hakları

3. 4. 1. Azınlık Haklarının Niteliği

Doktrinde azınlık haklarının üç amacı olduğu kabul edilir; çoğulcu özgürlükçü demokrasiyi kurmak, farklı gruplar arasında eşitliği sağlamak ve toplumsal barıştır⁷⁷. Bu

⁷⁶ AKBULUT, s. 37.

⁷⁷ AKBULUT, s. 101.

bağlamdan bakıldığında karşımıza azınlık haklarının niteliği sorunu çıkmaktadır. Çünkü esas tartışılması gereken nokta azınlık haklarının bireysel haklar mı, grup hakları mı yoksa kolektif haklar mı olduğudur. Bireysel hak kavramı, adından da anlaşılacağı üzere kişinin birey olmasından dolayı sahip olduğu haklardır. Grup hakları kavramının kolektif haklarla aynı anlamda kullanıldığı durumlar olsa da aralarında fark olduğunu iddia eden görüşler mevcuttur. Bu çerçevede grup hakları, bireylerin haklarının toplamı ya da bireysel hakların elde edilmesinde yolunda sahip olunan bir hak olarak tanımlanabilirken; kolektif hak toplulukların kendi kültürel özelliklerini korumak için ve geliştirmek için kullanabildiği hak olarak nitelenebilir⁷⁸. Dolayısıyla grup hakları ile kolektif hakların arasında bir farklılık olduğu savunanlar, grup hakları kavramını sadece bir tanım unsuru ve bireysel hakların bir uzantısı ya da toplu bir yorumu olarak görmektedir. Kolektif hakların azınlıkların kültürel varlıklarını korumak ve geliştirmek amacını taşıması şüphesiz bu yöllü hak aramaların bireyler tarafından yapılamayacağına işaret eder. Çünkü bir bireyin azınlık mensubu olmasından dolayı uğradığı hak ihlali sonucu kullanabileceği hukuki yolların sonucunda elde edilecek sonuç bireysel nitelik taşır ve çoğu zaman azınlık grubunun durumunda somut bir iyileştirmeye yol açar nitelikte olmaz. Dolayısıyla azınlık haklarının kolektif niteliğinin olduğunun da kabul edilmesi, bu hakları etkin bir şekilde korumak ve geliştirmek yolunda söz konusu azınlıkların kendi kurumlarını oluşturmadan bu yöllü bir hak aramasının mümkün olmadığı sonucunu doğurur⁷⁹.

Azınlık haklarına değinen hukuki metinlere bakıldığında “*azınlığa mensup kişiler*” denerek hakların bireysel niteliğine vurgu yapılmıştır. Bu metinlerin başlıcaları Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi’nin 27. maddesiyle, BM Azınlık Hakları Bildirisi’nin 3. maddesinin 1. fıkrasıdır. Azınlık haklarının bireysel haklar olarak düşünülmesi insan hakları koruma mekanizmalarının bireysel niteliğiyle de örtüşür. Ayrıca birey yerine grup kimliğinin tanınması bireyin mensup olduğu azınlık grubu içinde gönüllü asimilasyonuna da yol açabilir veya azınlık mensubu bireyin vatandaş olmaktan dolayı sahip olduğu haklar arasında bir

⁷⁸ ÇAVUŞOĞLU, s. 35.

⁷⁹ ÇAVUŞOĞLU, s. 35.

seçim gerekliliği yaratarak bireyin vatandaş olmaktan dolayı sahip olduğu hakları zedeleyebilir, bunun yanı sıra bir azınlık bilinci uyandırma korkusunun varlığından da söz edilebilir⁸⁰. Bir diğer önemli sebep ise azınlıklara doğrudan başvuru imkanı yaratacak bir hukuki kişilik verilmek istenmemesi olarak açıklanabilir⁸¹. Bu durum insan haklarının bireyselliği teziyle de paralellik gösterir. Yine de anılan hukuki metinlerde azınlık haklarının “*kendi grubunun üyeleriyle toplu olarak*” kullanılacağı gerçeği bizi azınlık haklarının grup boyutuna götürmektedir. Çünkü birey bir azınlık mensubu olmaktan dolayı bu hakkı bireysel olarak koruma imkanına sahiptir, bu gerçek de azınlık haklarının bir grup üyesi olmakla yakından ilgili olduğunu gösterir. Dolayısıyla azınlık haklarını bireysel hak niteliği yanında bir de grup hakları boyutu vardır.

Kolektif hak boyutuna gelince yukarıda açıklandığı üzere, kolektif hak kavramı bizi daha kurumsal bir koruma mekanizmasına götürmektedir. Çünkü bireysel ya da grup hakları bireylerin kendi çabalarıyla korumasıyla mümkün olan haklardır, ancak bu gerçek her korunan hakkı kolektif hak olarak nitelemek sonucunu doğurmaz. Ancak doktrinde çoğu zaman kolektif hak kavramının, grup hakkı yerine kullanıldığı görülmektedir, ancak bu durum bizi, aslında grup hakkı diye bir şeyin olmadığı sonucuna götürür. Oysa kolektif hak kavramının içine kolektif boyutu olan insan haklarının girip girmediği veya kolektif hakkın kapsamının ne olduğu hususunda benimsenen görüş bu konuyu netliği kavuşturacaktır. İnsan Hakları Komitesi'nin bu konudaki yorumuna göre, Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nde tek bir kolektif hak vardır, o da “*kendi kaderini tayin hakkı*”dır⁸².

⁸⁰ AKBULUT, s. 103.

⁸¹ AKBULUT, s. 104.

⁸² Genel Yorum No. 23 (1994)

Komite, kendi kaderini tayin hakkı ile 27. maddede korunan haklar arasında farklılık gözetmektedir. Haklardan ilki, tüm insanlığa ait ve Sözleşme'nin ayrı bir bölümünde (1. Bölüm) düzenlenen bir haktır. Kendi kaderini tayin hakkı, İhtiyari Protokol altında düzenlenebilecek bir hak değildir. 27. madde ise, bireylere sağlanan ve Sözleşme'nin diğer maddelerinde belirtilen bireylere tanınan diğer haklar gibi 3. bölümde yer alan ve İhtiyari Protokol ile düzenlenebilecek haklara ilişkindir.

(Lema UYAR, Birleşmiş Milletler'de İnsan Hakları Yorumları, İstanbul 2006, s. 61.)

3. 4. 2. Azınlık Haklarının Türleri

Azınlıklara tanınan hakların temeli eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı temeline dayanır, bu ilkeler azınlık haklarının negatif yönüdür; bunun yanı sıra pozitif ayrımcılık gerektiren durumlar da azınlık haklarının pozitif yönünü oluşturur. Çünkü devletlerin içlerinde bulunan azınlıklara karşı eşit davranması ya da ayrımcılık uygulamamasının yanında bir takım pozitif edimler altına girmesi gerekliliği, azınlıkların korunması gereken değerlerinin asimilasyonunun önüne geçilmesinde büyük önem arz etmektedir. 1995 tarihli “*Ulusal Azınlıklar Çerçeve Sözleşmesi*”⁸³ ile genel çerçevesi çizilen hakların dışında, azınlıklara tanınan hakların bir bölümü İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi’nin koruma alanı içine yerleştirilmiştir, Çerçeve Sözleşme, AİHS hükümlerine azınlık haklarının gerekleri ile ilgili olarak bir kılavuz görevi görmektedir. Bu hükümler dışında azınlıkların kamusal hayata etkin katılımı ve uluslararası ilişkiler kurma hakkı ile ilgili düzenlemeler de mevcuttur.

3. 4. 2. 1. Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı ve Azınlık Kimliğinin Asimilasyona Karşı Korunması

Azınlık haklarının negatif yönü, ya da bir başka deyişle eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı, 1995 tarihli, Ulusal Azınlıklar Çerçeve Sözleşmesi’nin 4. maddesinde düzenlenmiştir. Bu madde; “ *taraflar ulusal azınlıklara mensup her ferde kanun önünde eşitlik sağlamayı ve kanunun tarafsız koruma hakkını güvence altına almayı taahhüt ederler. Bu itibarla, ulusal azınlığa mensupluk üzerine kurulu her ayrılıkçılık yasaklanacaktır*”⁸⁴ demek suretiyle devletlere bir negatif yükümlülük yüklemektedir. Sözleşme’nin 5. maddesinin 2. paragrafında da “*sindirmeye yönelik her politika veya uygulamadan sakınmalıdır*” diyerek devletlerin asimilasyon politikalarının önüne geçmeye çalışılmıştır. Pozitif ayrımcılık ilkesi ise temelini Sözleşme’nin 4. maddesinin 2. fıkrası ve 5. maddesinde bulur.

⁸³ Sözleşme metni için bkz.

Mehmet Semih GEMALMAZ (Ed.), İnsan Hakları Belgeleri Cilt: 2, İstanbul, 2003, s. 225-242.

⁸⁴ Uluslararası ve Ulusal Hukukta Azınlık Hakları, İstanbul 2005, s. 49.

Ulusal azınlığa mensubiyete dayalı ayrımcılığın yasaklandığı bir diğer düzenleme de AİHS'in 14. maddesidir. Ayrımcılık yasağını düzenleyen bu maddeye göre AİHS'te yer alan hak ve özgürlüklerden yararlanmada ulusal azınlığa mensubiyet sebebiyle bir ayrım yapılamaz. Yine belirtmek gerekir ki maddede anılan ayrımcılık yasağı sadece AİHS çerçevesinde tanınan haklar için söz konusudur. Bunun yanı sıra BM Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 26. maddesiyle devletlere yalnızca sözleşmeyle sınırlı değil, bağımsız bir koruma yükümlülüğü getirmektedir⁸⁵. Kuşkusuz ayrımcılık yapmama ekseninde şekillenen bu hükümler azınlıkların farklı kimliklerini, kültürlerini korumada ve geliştirmede her zaman yeterli değildir. Bu sebeple Çerçeve Sözleşme'nin 4. maddesinin 2. fıkrasında *“çoğunluk ile ulusal azınlık mensupları arasında tam ve gerçek bir eşitlik sağlanması amacıyla taraf devletlerin gereken yerde, gereken tedbirleri almayı taahhüt ettikleri”* belirtilmiştir. Yine aynı bağlamda düzenlenen 5. maddedeki hükme göre de; *“taraf devletleri, ulusal azınlıklara mensup fertlere kültürlerini sürdürme ve geliştirmenin yanında, kimliklerinin temel unsurları dil, din, gelenek ve kültürel mülkiyetlerini korumayı sağlama amacıyla özel şartları oluşturmaya söz vermektedirler”* denerek, taraf devletlerin pozitif yükümlülüklerine vurgu yapılmıştır.

3. 4. 2. 2. Azınlıkların Kimlik Hakları ve Temel Hürriyetleri

Çerçeve Sözleşme'ye göre azınlıkların kimlik hakları AİHS'te düzenlenen temel hürriyetlerin koruma alanına dahildir. Ancak Çerçeve Sözleşme'nin AİHS'e taraf olmayan daha doğrusu Avrupa Konseyi üyesi olmayan devletlere de açık olması dolayısıyla, Çerçeve Sözleşme'nin 7. maddesi azınlık haklarıyla yakından ilgili bazı temel hak ve hürriyetleri Sözleşme'de ayrıca belirtmeyi uygun görmüştür. Bu maddede belirtilerek güvence altına alınan haklar; *“barış içinde toplanma, dernek kurma ve düşünce, din ve vicdan özgürlüğü”*dür. Bunun yanı sıra bu hüküm devlet kaynaklı olmayan ihlallerin de önüne geçme amacı taşımaktadır⁸⁶. Sözleşme'nin takip eden maddelerinde ise 7. maddede sayılan hak ve

⁸⁵ ÇAVUŞOĞLU, s. 69.

⁸⁶ Explanatory Report Framework Convention for the Protection of National Minorities, s. 18, par 51-52 <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Reports/Html/157.htm> (Erişim Tarihi: 16/02/2015)

özgürlüklerin detaylandırıldığını görmekteyiz. 8. maddede ulusal azınlıkların din özgürlüğünün güvence altına alınmasıyla birlikte “*dini kurum, örgüt ve dernekler kurma*” haklarının tanınmasından da bahsedilmiştir. 9. madde ise AİHS madde 10’da düzenlenen ifade özgürlüğüne ilişkin olarak azınlıklarla ilgili bir yorum getirmiştir. Bu madde, taraf devletlerin, ulusal azınlığa mensup kişilerin ifade özgürlüğü hakkının, kamu yetkililerinin müdahalesi olmaksızın, azınlık dilinde bilgi veya düşünceleri alma ve iletme özgürlüğünü kapsadığını tanımayı taahhüt ettiklerini belirtmiştir. Bu hususta azınlık mensubu kişilerin medya organlarına ulaşımı veya kurma, kullanma gibi faaliyetlerinin engellenmemesi ve hatta bir pozitif yükümlülük olarak mümkün olduğu ölçüde bu olanakların sağlanması da devletlerin yükümlülükleri arasındadır. Kuşkusuz basın ve yayın ile ilgili faaliyetlerin kolaylaştırılması, azınlık dilinin kullanım alanlarını koruma altına alarak yok olmasının engellenmesi amacını da taşır. Bu amaca paralel olarak Çerçeve Sözleşme’nin 10. maddesi azınlık dillerinin kullanımını düzenlemektedir. Bu maddeye göre; ulusal azınlığa mensup her birey, azınlık dilini, yazılı ya da sözlü olarak topluluk önünde kullanabilmelidir. Ayrıca bir bölgede mukim olan azınlıkların sayılarının çokluğu sebebiyle, şayet talep edilirse ve bu talep gerçek bir ihtiyaca dayanıyorsa, taraf devletler mümkün olduğu ölçüde azınlık dillerinin azınlık mensupları arasında ve idari makamlarda kullanılmasını sağlamaya çalışacaktır. Kuşkusuz ifade hürriyetine düzenleyen AİHS’in 10. maddesi ifade hürriyetinin kullanılacağı dil konusunda bir sınırlama yapmamakla birlikte idari makamlar ve dil konusunda sessiz kalmıştır. Bu konuda oluşan boşluk Çerçeve Sözleşme,’nin 10. maddesinin azınlıkların kendi dillerinin idari makamlarda kullanılma şartlarını belirlemesiyle giderilmiştir. Ancak bu belirlemeye ilişkin konulan şartlar “*geleneksel ya da önemli sayıda yaşanan bir bölgeyle sınırlı*”, “*bu yöndeki talebin gerçek bir ihtiyaca dayanması*” ve “*mümkün olduğu ölçüde*” devletlerin bu dillerin kullanılmasını sağlaması gibi unsurlar devletlerin takdir hakkını geniş tutar nitelikte belirlemelerdir. 10. maddenin üçüncü fıkrası ise yargısal açıdan azınlık dilinin kullanımını düzenler. Bu fıkrada azınlık mensubu kişinin, tutuklanma nedenleriyle birlikte kendisine itham edilen suçun cinsi ve nedeni konusunda en kısa zamanda ve anladığı dilde bilgilendirilmesi yanında, gerekirse bir tercümanın parasız yardımıyla kendini savunma hakkının garanti edileceği belirtilmiştir. Azınlık dillerinin kullanımıyla ilgili bir diğer

düzenleme de Sözleşme'nin 11. maddesindedir. Maddenin ilk fıkrası ulusal azınlık mensubu kişilerin taraf devletlerin yasal usullerinin öngördüğü ölçüde, azınlık dilinde ad ve soyadı kullanma ve bunların resmi olarak tanınması hakkını düzenlemektedir. Maddenin ikinci fıkrasında ise azınlık dilinde her türlü işaret, yazı ve özel nitelikle her türlü bilginin kamuya açık bir şekilde teşhir edilebilmesi güvence altına alınır. Üçüncü fıkra da düzenlenen ise geleneksel yerel adları, sokak adlarını ve diğer topografik işaretleri azınlık dilinde de belirtmek hususunda devletlerin gayret göstermesidir. Ancak bu durumda şartları 10. maddenin ikinci fıkrasında belirlenen şartlara benzemektedir. Bu şartlar, “yeterli talep”, “ulusal azınlığa mensup çok sayıda şahsın yaşaması”, devletlerin “yasal sistemlerinin çerçevesi” ve “devletlerin kendi özel koşulları” gibi devletlerin takdir hakkını oldukça genişleten şartlardır.

Çerçeve Sözleşme'nin 12, 13 ve 14. maddeleri genel olarak azınlık mensuplarının dil ve eğitim haklarına ilişkin olarak taraf devletlerin pozitif yükümlülüklerine ilişkindir. 12. maddede ulusal azınlıkların ve çoğunluğun kültür, tarih, dil ve din bilgisini geliştirmek için eğitim ve araştırma alanlarında taraf devletlerin gerektiğinde önlem almaları gerektiğinden bahsedilmiştir. 2. fıkrada ise öğretmen eğitim ve ders kitaplarına ulaşma konusunda taraf devletlerin kolaylaştırıcı bir rol üstlenmesi öngörülmüştür. Yine bu düzenlemelere paralel olarak 3. fıkrada ulusal azınlık mensuplarına her düzey eğitimde fırsat eşitliği sağlanmasının taraf devletlerin taahhütlerinden olduğu belirtilmiştir. Çerçeve Sözleşme'nin 13. maddesinde eğitim hakkıyla ilgili olarak taraf devletlere yüklenen görevin daha da netleştiğini söyleyebiliriz. Çünkü maddenin ilk fıkrasında ulusal azınlıkların, taraf devletlerin eğitim düzenleri çerçevesinde, öğretim kurumları kurma ve yönetme hakkı güvence altına alınır ancak 2. fıkrada bu durumun taraf devletlere herhangi bir mali yükümlülük getirmeyeceği de belirtilerek bir sınır çizilmiştir. Maddeye ilişkin olarak yazılan açıklayıcı raporda tarafların eğitim düzeni ibaresiyle, bu yollu kurulacak kurumların zorunlu eğitime ilişkin kuralları tabi olacağı belirtilmiştir⁸⁷. Son olarak değineceğimiz 14. madde ise ulusal azınlıkların anadili öğrenme hakkıyla ilgilidir. Bu maddeye göre taraflar; “ulusal azınlığa mensup her kişinin

⁸⁷ Explanatory Report Framework Convention for the Protection of National Minorities, par. 72 <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Reports/Html/157.htm> (Erişim Tarihi: 16/02/2015)

kendi dilini öğrenme hakkına sahip olduğunu tanımayı taahhüt ederler". İkinci fıkraya ise azınlık dilinin öğretilmesi ya da eğitim dili olarak kullanılmasıyla ilgili koşulları düzenlemektedir. Kuşkusuz söz konusu fıkrada devletlerin bu konudaki takdir alanının geniş tanımlandığını görmekteyiz. 10. ve 11. maddelerdeki şartlara benzer şekilde, 14. maddenin 2. fıkrasında da *"azınlık mensubu kişilerin geleneksel olarak ya da önemli sayıda yaşadıkları bölgelerle"* sınırlı ve *"yeterli talebin mevcut"* olduğu durumlarda bu hakkın gündeme geleceğini görmekteyiz. Bunun yanı sıra *"mümkün olduğu ölçüde"* ve *"taraf devletlerin eğitim düzenleri çerçevesinde"* denerek devletlerin bu konuda da takdir haklarının genişletildiğini söyleyebiliriz. Ancak 3. fıkrayla her iki durumda da resmi dilin öğrenilmesi ya da resmi dilde eğitim yapılması hakkı saklı tutulmuştur.

3. 4. 2. 3. Azınlıkların Kamusal Yaşama Katılımı ve Uluslararası İlişkiler Kurma Hakkı

Çerçeve Sözleşme'nin 15. maddesi, ulusal azınlıklara mensup bireylerin; kültürel, sosyal ve ekonomik yaşama, özellikle kendilerini ilgilendiren kamusal işlere etkin katılımlarını sağlamaya amaçlamaktadır. Ancak bu amaçla alınacak tedbirler madde metninde belirtilmemekle birlikte Açıklayıcı Rapor'da bu konuyla bir takım önlemler sıralanmıştır, bunlar;

- *azınlıklarla doğrudan ilgili yasaların ya da idari düzenlemelerin hazırlanma sürecinde, azınlık mensubu kişileri temsil eden kurumlarla görüşmeler yapılması*
- *karar alma süreçlerine ve ulusal ya da yerel düzeyde seçimle oluşan organlara azınlık mensubu kişilerin etkin katılımın sağlanması*
- *azınlıkları doğrudan ilgilendiren ulusal ya da bölgesel kalkınma plan ya da programlarının hazırlanması, uygulanması ve değerlendirilmesinde azınlık mensubu bireylerin de katılımın sağlanması*⁸⁸

olarak sayılabilir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak 16. maddede taraflara, ulusal azınlıklara mensup bireylerin yaşadıkları bölgelerde nüfus oranlarını değiştiren ve

⁸⁸ Explanatory Report Framework Convention for the Protection of National Minorities, par. 80 <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Reports/Html/157.htm> (Erişim Tarihi: 17/02/2015)

Sözleşme’de bulunan ilkelerden kaynaklanan hak ve hürriyetleri sınırlamayı amaçlayan önlemlerden kaçınma görevini yükler.

Azınlıkların kamusal yaşama etkin katılımıyla beraber olarak önem taşıyan bir diğer düzenleme de azınlıkların uluslararası ilişkiler kurma hakkıdır. Bu hak Sözleşme’nin 17. maddesinde negatif bir şekilde düzenlenmiş ve taraf devletlere bir müdahale etmeme yükümlülüğü yüklenmiştir. Söz konusu müdahale etmeme yükümlülüğünün iki boyutu vardır. İlk boyutu maddenin 1.fikrasında belirtilen, ulusal azınlıkların, başka ülkelerde yaşayan etnik, kültürel, dilsel ya da dinsel kimlik ya da ortak bir kültürel mirası paylaştıkları kişilerle sınır ötesi serbest ve barışçıl ilişkiler kurma ve yaşatma hakkına ilişkin boyuttur. Diğer boyutu ise maddenin 2. fıkrasında belirtilmiştir ve ulusal azınlık mensuplarının ulusal ya da uluslararası hükümet dışı kuruluşların faaliyetlerine katılma haklarına ilişkindir.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE VE CUMHURİYETİN İLK DÖNEMİNDE YURTTAŞLIK

1. İslam Devleti'nde Yurttaşlık

İslam Devleti adından da anlaşılacağı üzere İslam dininin yayılması amacını taşıyan bir oluşumdur. Bu yüzden bireylere, Müslüman olup olmamalarına göre bir tabiiyet ve farklı hukuki öznellik biçimleri tanındığını söyleyebiliriz. Ayrıca İslam anlayışında yurttaşlık kurumu modern vatandaşlık kavramı gibi ülkesel sınır kavramıyla sınırlı değildir. Çünkü İslam anlayışında din ve devlet kavramı iç içe geçmiş durumdadır, bu yüzden tüm müslümanlar nerede olurlarsa olsunlar “*ümme*t” adı verilen aynı birliğin bir parçasıdır. Dolayısıyla İslam hukukunda yurttaşlık kavramının ortak ülke, dil, renk, doğum gibi unsurlarla değil; inanç ve İslam hükümlerini benimsenmesiyle açıklandığını söyleyebiliriz ve günümüz yurttaşlık anlayışından oldukça farklı bir tanımlanma biçimine sahip olduğunu söyleyebiliriz. İslam kamu hukukunda önem taşıyan bir diğer ayırım ise “*Dar’ül Harp-Dar’ül İslam*” ayırımıdır. Bu ayırımı göre *Dar’ül Harp*, İslam egemenliği altında olmayan düşman topraklarını, *Dar’ül İslam* ise İslam egemenliği altında olan toprakları niteler. *Dar’ül İslam-Dar’ül Harp* ayırımının temel kıstası toprak üzerinde yaşayanların dini değil, toprak üzerinde hakimiyetin kime ait olduğudur⁸⁹. Müslüman olanlar nerede yaşarlarsa yaşasınlar İslam ümmetinin bir parçası olarak aynı zamanda İslam Devleti'nin yurttaşı sayılırlar. Müslüman olmayan ve gayrimüslim olarak tabir edilenler için ise dinlerine ve müslümanlarla olan politik ilişkilerine göre bir ayırma tabidirler. Dine göre yapılan ayırmda gayrimüslimler Ehl-i Kitap ve Müşrikler (Putperestler) olarak ayrılır. Ehl-i Kitap tabiri bir kitaba inanan (Tevrat, Zebur ya da İncil) gayrimüslimleri ifade eder. Kuşkusuz Kuran'ın kendisinden önce gelen semavi dinleri tanıması bu dinlere mensup kişilerin Ehl-i Kitap olmayanlardan, putperestlerden, farklı hukuki statüye sahip olmalarının sebebidir. Dolayısıyla Ehl-i Kitap

⁸⁹ Ahmed ÖZEL, İslam Hukukunda Ülke Kavramı, Darulislam Darulharb, İstanbul 1988, s. 86

olup olmamak, gayrimüslimlerin kavramının da çeşitli ayrımlara tabi olduğunu göstermektedir. Müslümanlarla kurdukları politik ilişkilere göre ise de gayrimüslimler üç kavram altında toplanabilir. Bunlar; *“Harbiler, Müste’menler ve Zimmiler”*dir. Harbiler, *Dar’ül Harp*’ta bir başka deyişle İslam toprakları dışında yaşayan gayrimüslimleri ifade eder. Bu kişiler İslam devleti korumasından yararlanamaz. *Müste’menler* ise belirli bir süreliğine İslam topraklarında oturma hakkını haiz olan harbilere verilen isimdir. İslam egemenliği altına girerek sürekli olarak İslam Devleti topraklarında yaşama hakkına sahip olanlara ise zimmi denir⁹⁰. Bu statü *“zimmet”* adı verilen bir sözleşmeye dayanır. Zimmet sözleşmesi, bir harbinin veya harbi bir toplumun İslam koruması altına girmesini ifade eder. Bu sözleşmeyi yapan kişilerin erkek olanlarını zimmi, kadın olanlarına zimmiye denir. Ancak yalnızca Ehl-i Kitap olan gayrimüslimler bu statüye girme hakkına sahiptir; Müşrikler ise zimmi olamaz. Zimmi, köken olarak zimmet kelimesinden gelen bir kavramdır. Bunun yanı sıra Kur’an’daki bir kısım ayetlerin ve hadislerin de zimmiliğin kaynağı olarak görüldüğü söylenebilir. Örneğin Mümtehine 8’de ; *“Allah, din uğrunda sizinle savaşmayan, sizi yurdunuzdan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve onlara karşı adil davranmanızı yasak kılmaz; doğrusu Allah adil olanları sever”* denilerek gayrimüslimlerin din uğruna savaşa girmeyenlerinin korunmasından bahsedilir. Bununla birlikte İslam Peygamberi’nin hadislerinde de zimmilerin korunmasıyla ilgili olarak ; *“kim zimmilere zalim ve katı davranırsa, haklarını kısar ya da taşıyabileceğinden fazla yüklenirse, onun malına el koyarsa kıyamet gününde ondan davacı olacağım”* dediği iddia edilir. Muhammed ve daha sonrasında devam eden 4 Halife Dönemi’nde gayrimüslim topluluklarla yapılan zimmet anlaşmaları ise kavramın hukuki içeriğini belirlemek açısından önemlidir. Zimmet anlaşması yapılan başlıca topluluklar Akabe, Magna, Haybar, Tabala, Cereş, Aduh, Necran kabileleridir. Zimmet sözleşmesinin tarafları İslam Devleti ve Ehl-i Kitap olanlardır. Bu sözleşme taraflara bazı haklar ve borçlar yükler. İslam Devleti’yle zimmet sözleşmesi imzalayan Ehl-i Kitap bir birey ya da Ehl-i Kitap bir topluluğun mensupları, İslam Devleti’nin koruması altındadır, bu korumanın kapsamına zimminin, malı, canı ve namusu girer ve askerlik hizmetlerinden de muaftırlar⁹¹. Bunun yanı

⁹⁰ Gülnihal BOZKURT, İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri, Prof. Dr. Kudret Ayiter Armağanı, DEÜHFD, c. III, no: 1-4, Ankara, 1987, s. 117.

⁹¹ BOZKURT, s. 123.

sıra zimmilerin dinlerine karışılmaz ve din değiştirmeleri için baskı yapılmaz. Yaşadıkları yerde yeni tapınaklar yapmalarına izin verilmese de önceden var olan dini tapınaklarını onarmalarına ve yenilemelerine izin verilir⁹². Bu edimlerin karşılığı olarak zimmiler bir takım borçlar altına da girerler. Bu yükümlülükler;

- Cizye adı verilen özel bir vergi öderler. Bu verginin zimmet sözleşmesinin zorunlu bir unsuru olup olmadığı ve miktarı mezhepler arasında tartışmalıdır. Örneğin, Hanefi mezhebine göre cizye ödenmesi, zimmet sözleşmesinin zorunlu bir unsuru değildir. Cizyenin miktarı konusunda da mezhepler arasında farklı görüşler mevcuttur⁹³.
- Zimmiler, İslam dinine saldıramaz ve ibadetlerine saygısızlık edemezler.
- Peygamber Muhammed ve Kur'an'a saygısızlık edemezler
- Müslüman'ın mal ve canına zarar veremezler, inancını inkar edemezler, kandırıp dinden dönmelerine sebep olamazlar çünkü bu inancı değersizleştirmek anlamına gelir.
- Zimmiler, müslüman kadınlarla evlenemez.
- İslam Devleti'nin düşmanlarına yardım amacıyla bilgi dışarıya bilgi taşıyamazlar, suçluları saklayamazlar.
- Müslümanlarla ticari ilişkiye girebilirler ancak onlara şarap satamaz ve faiz uygulayamazlar. Kamusal alanda şarap içip, domuz tüketemezler.
- Silah taşıyamaz ve ata binemezler.
- Zimmilerin evleri, müslümanların evlerinden büyük olamaz.
- Kendilerine ayırt edici kıyafetler giyerler, örneğin, renkli başlık, kuşak gibi.
- Kiliselerinin çanlarını yüksek sesle çalamaz ve ibadetlerini yüksek sesle yapamazlar.
- Ölülerini için yüksek sesle ağlayamazlar ve onları Müslüman yerleşim yerlerine yakın yerlerde yakamazlar⁹⁴.

⁹² Majid KHADDURI, War And Peace in the Law of Islam, Virginia 1962, s. 195.

⁹³ Maliki mezhebine göre cizye miktarı, vali tarafından belirlenir. Hanefilere göre ise üç ayrı kategori belirlenmiştir. Buna göre; zenginler 48 dirhem, fakirler 12 dirhem, ikisinin arasında kalanlar ise 24 dirhem öder. Şafi hukukçulara göre kişi başı 1 dinardır. KHADDURI, s. 196.

⁹⁴ KHADDURI, s. 197.

1. 1. Osmanlı Devleti'nde Yurttaşlık

Osmanlı Devleti'nin bir İslam devleti olmasından dolayı şer'i hukuka dayanan bir hukuk sistemine sahiptir. Dolayısıyla bireylerin yurttaşlığı dini inanışlarına göre tanımlanmaktadır. Ancak Osmanlı'da yurttaşlık anlayışına ilişkin olarak uzun yıllar somut bir yasal düzenleme olmamıştır. Konuyla ilgili ilk hukuki adımlar I. Meşrutiyet ve sonrasındaki süreçte oluşan belgelerde atılmıştır.

Osmanlı Devleti, bir uluslar bütünü, bir başka deyişle bir imparatorluktur. Aynı zamanda bir İslam devletidir. Bünyesindeki bir çok ulus barındırması ve bu ulusları bir arada tutmanın gerekliliği Osmanlı Devleti'nde birleştirici unsur olarak "*Türk*" kimliğinin geri planda kalmasına yol açmıştır. Bu boşluğun yerine ise İslam unsuru devletin tabiiyet sisteminin temelinde yer almıştır. Ancak Osmanlı hanedanının köken olarak Oğuz boylarından Kayı boyuna dayanması kuşkusuz "*Türk*" unsurunun devletin yönetim kademesinde taşıdığı etkiden dolayı sahip olduğu önemin sebeplerinden biridir.

Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan ve devletin uyruğu olarak sayılan bireyler, Müslüman olup olmamalarına göre farklı statülere tabiydi. Osmanlı tabiiyetini düzenleyen kurallar İslam hukuku kurallarıydı⁹⁵. Kuşkusuz bu durumda Osmanlı Devleti'nin İslami karakterde bir devlet olmasının payı büyüktür. Hukuki temellerini İslam anlayışında bulan Osmanlı Devleti'nin tabiiyet anlayışı yukarıda açıklanan İslam devletinde yurttaşlık anlayışıyla büyük bir paralellik arz etmektedir.

1. 2. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Öncesi Yurttaşlık

Yukarıda zimmilikle ilgili yapılan açıklamalar Osmanlı Devleti'nde yaşayan müslüman ve gayrimüslimlerin yurttaşlık konusunda tabi oldukları düzenlemeleri anlamak açısından önemlidir. Bunun yanı sıra Osmanlı yurttaşlık anlayışının İslam Hukuku dışında

⁹⁵ Cihan OSMANAĞAOĞLU, Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin Tarihsel Gelişimi, İstanbul, 2004, s. 83.

Roma'nın toprak esasından etkilendiği söyleyen yazarlar da vardır⁹⁶. Dolayısıyla Tanzimat öncesi Osmanlı Devleti'nin yurttaşlık anlayışının İslam Hukuku ve Roma'nın toprak esasının bir özel bileşimi olduğu söylenebilir. Bazı yazarlara göre Osmanlı Devleti'nin yurttaşlık anlayışı İslam hukukuna dayanmakla birlikte ondan bazı noktalarda ayrılmaktadır. Bu duruma örnek olarak Osmanlı Devleti'nin çıkardığı kanunnamelerin genelliği örnek verilmektedir. Osmanlı Devleti'nde, kanunnamelerde aksi belirtilmedikçe bu kanunnamelerin muhatabı hem müslümanlar hem de gayrimüslimlerdir⁹⁷. Gayrimüslimlerin de Osmanlı Devleti tarafından çıkartılan kanunnamelerle idare edilmeleri, gayrimüslim cemaatlerinin kanun koyuculuk vasfına sahip olmadıklarını da göstermektedir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak irdelenmesi gereken bir diğer durum ise gayrimüslimlerin otonom bir idareye sahip olup olmadıklarıdır. Kuşkusuz gayrimüslim cemaat liderleri sadece dini değil dünyevi anlamda da bir takım yetkilere sahiptir. Bu yetkilere örnek olarak evlenme-boşanmayla ilgili yetkiler, kilise mallarının veya vakıfların idaresi örnek verilebilir. Ancak özellikle ekonomik ve sosyal konular, kanun, düzen ve cezaya ilişkin işlerin çoğu milletlerin yetkileri dışında bırakılmıştır⁹⁸. Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesi ve gayrimüslim cemaatlerinin sahip olduğu yetkiler arasındaki çatışma bizi Osmanlı millet sistemini incelemeye götürmektedir. Kuşkusuz burada kullanılan millet terimi dinsel bir anlama işaret etmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde cemaatler millet değil, din esasına göre millet teşkilatı altında toplanırdı⁹⁹. Cemaatin dini lideri de o milletin başı olarak görülür. Millet başına karşı yapılan saygısızlık veya isyan hareketleri, devlete karşı yapılmış sayılır. Bunun yanı sıra millet başının tarh ettiği vergilerin toplanmasına direniş gösterilmesi kolluk kuvvetleri tarafından önlenir¹⁰⁰. Bu iki örnekten ortaya çıkan sonuç sorumluluk gerektiren noktalarda Osmanlı Devleti'ne bağlılığın esas olduğudur. Bu durumun bir sonucu olarak yerel cemaatler ve onların kendine özgü

⁹⁶ Erdoğın GÖĞER, Türk Tabiiyet Hukuku, Ankara 1979, s. 19.

⁹⁷ Macit KENANOĞLU, Osmanlı Millet Sistemi, İstanbul, 2012, s. 28.

⁹⁸ Kemal KARPAT, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma, Ankara, 2006, s. 118.

⁹⁹ İlber ORTAYLI, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Ankara, 2008, s. 309, 451; Taner TİMUR, Osmanlı Kimliği, Ankara, 2010, s. 220.

¹⁰⁰ ORTAYLI, s. 459.

yönetimleri de dini yetkililere değil, hükümete karşı sorumludur¹⁰¹. Yukarıda sorduğumuz gayrimüslim cemaatlerin otonom bir idareye sahip olup olmadığı konusundaki tartışmanın cevabı; isyan halinde bu isyanın Osmanlı Devleti'ne karşı yapılmış sayılması ya da vergi toplanmasında Osmanlı Devleti'ne ait kolluk kuvvetlerinin güç kullanan otorite olması durumları düşünüldüğünde kuşkusuz bir otonom güçten bahsedilemez. Milletlerin başları da kendi seçmenleri tarafından seçilir ve bu durumu padişah bir ferman veya beratla onaylar¹⁰². Dolayısıyla millet kavramı ve kurumlarının fonksiyonu yönetimi kolaylaştırıcı bir unsur olarak görülebilir. Millet sistemi dini farklılığa dayandığı için dini azınlık kavramını da çağrıştırmaktadır. Buna bağlı olarak irdelenmesi gereken durum milletlerin birer azınlık grubu olup olmadıklarıdır. Ortaylı'ya göre, Osmanlı'da millet kavramı ile modern toplumun azınlık kavramı birbirlerinden farklıdır. Çünkü millet mensuplarında azınlık mensupları gibi çevre ile yarışma, kimlik ispatı, asimile olma veya asimilasyona karşı direnme dolayısıyla çatışmacı davranışlara girme gibi durumlar söz konusu değildir ve azınlık kavramı Osmanlı toplumuna, Osmanlı Devleti'nin son on yıllarında girmiştir¹⁰³. Bu görüşe paralel olarak Karpat'a göre; Osmanlı Devleti çoğunluk-azınlık fikrini benimsememiştir. Bu duruma kanıt olarak ise yönetimde belirli ırk veya dinleri daha üstün kılabilcekken kılmamasını göstermektedir. Örnek olarak ise Sırp Kilisesi Patriği olarak görev yapan Makarios İpek'in kardeşi Sokullu Mehmed Paşa'nın aynı dönemde Sadrazam olarak görev yaptığını gösterir¹⁰⁴.

Bunun yanı sıra gayrimüslimlerin idaresinde cemaat nizamnamelerinden bahsetmek gerekmektedir. Kuşkusuz bu süreç Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonraki süreçle başlar. İstanbul'un fethinin ardından İstanbul'dan kaçan Rum bilim adamlara Batı'da Rönesans hareketlerinin başlamasında önemli rol oynamıştır. Bizans'tan artakalan bu birikimden faydalanmak isteyen Fatih Sultan Mehmet, bu göç dalgasından daha az etkilenmek ve rüzgarı tersine çevirmek için Rumların kaçmasını önlemek istemiştir. Bu sebeple bir takım

¹⁰¹ KARPAT, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma, s. 117.

¹⁰² KARPAT, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma, s. 117.

¹⁰³ ORTAYLI, s. 454.

¹⁰⁴ KARPAT, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma, s.122.

tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden en önemlisi Fener-Rum Patrikhanesini İstanbul'da tutmaktır. Bu yüzden Fatih Sultan Mehmet, Patriğe eskiden sahip olduğu tüm yetkileri tanıyan bir ferman vermiştir. Galata Ahitnamesi¹⁰⁵ adını taşıyan bu ferman Rum halkının, can, mal ve namusunu güvence altına almaktadır. Benzer bir ferman Bursa Ermeni Ruhani liderine ve Yahudi Hahambaşına da verilmiştir¹⁰⁶. Rumlara verilen 1453 tarihli Galata Ahitnamesi, İslam yurttaşlık anlayışıyla paralel bir nitelik arz eder. Örneğin 5. maddede, Rumların kiliselerinde çan çalmaları ve yeni kilise yapmaları yasaklanmıştır. Özetlemek gerekirse, Osmanlı Devleti'nin toprakları içinde yaşayanlara Osmanlı'ya tabi olmalarından ötürü Osmanlı tebaası denir. Osmanlı topraklarında daimi olarak ikametgah eden gayrimüslimler ise gayrimüslim tebaa olarak adlandırılırdı. Hukuki statüleri İslam hukukundan gelen zimmet sözleşmesi ve Fatih Sultan Mehmet zamanında verilen Ahitnamelerle belirlenmiştir. Ancak Tanzimat dönemiyle birlikte bu durum değişikliğe uğrayacaktır.

1. 3. Tanzimat-II. Meşrutiyet Sürecindeki Gelişmeler

Tanzimat süreci Osmanlı'nın artık Batı'nın siyasi ve askeri üstünlüğünü kabul etmeye başladığı ve devletin geri kalışını Batılılaşma çabalarıyla gidermeye çalıştığı bir dönem olarak tanımlanabilir. Tanör'e göre, Tanzimat Dönemi, III. Selim dönemiyle başlar, Sened-i İttifak'tan geçerek, II. Mahmut döneminde yapılan yeniliklerle devam eder¹⁰⁷. Adını 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'ndan, bir diğer adıyla Gülhane Hatt-ı Hümayunu, alan bu döneme Osmanlı Devleti'ni götüren tarihsel süreç, Klasik Osmanlı Dönemi'ndeki aksaklıkların belirgin olmasıyla başlamıştır. III. Selim dönemi devletin temellerine dokunmadan yapılan değişikliklerden ibarettir ve padişahla beraber devrin ileri gelenleri Fransız Devrimi'nin demokratik ilkelerini benimsemek ya da kavramaktan uzaktırlar, hatta kavrayabildikleri ölçüde bu ilkelere karşıdırlar¹⁰⁸. Nitekim III. Selim'in yaptığı reformlar her ne kadar devletin

¹⁰⁵ Galata Ahitnamesi'nin tam metni için bkz.

Murat BEBİROĞLU, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri, İstanbul, 2008, s. 14-15.

¹⁰⁶ BEBİROĞLU, s. 13.

¹⁰⁷ Bülent TANÖR, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul 2007, s. 33.

¹⁰⁸ TANÖR, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 36.

temellerine dokunmamış olsa da devlet içinde ayrıcalıklı konumlarını kaybetme korkusu yaşayan ulema ve askeri sınıf tarafından bir tehlike olarak görülmüş ve III. Selim 1807’de çıkan Kabakçı Mustafa İsyanı ile tahttan indirilmiştir. Bu gelişmelerden dolayı, o zamana kadar yapılan ıslahat hareketleri sona ermiş ve yenilik yanlıları bir süreliğine de olsa sindirilmiştir. İsyandan sonra tahta IV. Mustafa geçmiştir. Reform karşıtlarıyla anlaşma içinde olan IV. Mustafa, Alemdar Mustafa Paşa’nın III. Selim’i tekrar başa geçirmek için İstanbul’a yürümesi sonucunda tahttan indirildi. Bu olaylar esnasında IV. Mustafa’nın, III. Selim’i öldürtmesi üzerine tahta II. Mahmut geçti.

II. Mahmut dönemi reform faaliyetlerinin tekrar hız kazanması bakımından önemlidir. Zira Tanzimat Dönemi’ne gidilen süreçte ikinci önemli dönemeç II. Mahmut Dönemi’nde ilan edilen Sened-i İttifak’tır. Sened-i İttifak’ın ortaya çıkmasında dönemin merkez-taşra ayrılığının giderilmesi amacı önemli rol oynar. Çünkü taşrada gücü elinde bulunduran ayanlar hukuken olmasa da fiili anlamda iktidara ortak olmuşlardır. Bu durumu çözmek için ise merkez, kuvvet kullanacak imkanlardan yoksundur ve bu yüzden anlaşma zemini aramak dönemin şartlarına daha uygundur. Sened-i İttifak fikrini ortaya atan Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa’nın da aynı zamanda bir ayan olması süreci hızlandırmıştır. Ayrıca ayanlarla anlaşma yapılması merkezi iktidara ve aynı zamanda ayanlara da bir güvence sağlayacak ve bu güvenle reformlara yeniden başlanabilecektir¹⁰⁹. Bu sebeplerden dolayı Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa, devletin belirlediği ayanları İstanbul’a toplantıya davet etmiştir. 29 Eylül 1808’de düzenlenen bu toplantıya davet edilen ayanların çoğu katılmamış, katılım merkezde bulunan memurların çoğunluğuyla sınırlı kalmıştır. Toplantıya katılan ayanlar ise İstanbul’a ordularıyla birlikte gelmiştir. Toplantıda Yeniçeri Ocağı’nın yeniden düzenlenmesinden ve çeşitli ıslahat hareketlerinden bahsedilmiştir. Bu durum devletin esas niyetinin reformlara korkusuzca devam etmek olduğu anlamına gelmektedir¹¹⁰. Senet’e göre hem merkezi devlet yani Osmanlı hanedanı, hem de yerel otorite ayanlar bir takım kazanımlar elde etmiş ve bir takım yükümlülöklere girmiştir. Osmanlı hanedanı, bir başka deyişle merkezin kazanımları;

¹⁰⁹ TANÖR, s. 42.

¹¹⁰ TANÖR, s. 43.

padişah ve devletin otoritesine herkesin baş egeceğini taahhüt etmesi, sadrazama itaat, mali ve vergisel düzenlemelere uyulması, yeniçerilerin padişaha itaati ve ayanların kendi toprakları dışına el atmaması taahhüdü olarak sıralanabilir. Ayanlar ise; sadrazamın keyfi eylemlerinin önlenmesinin yanı sıra kendi yönetimleri altındaki hanedanları koruma ve kendilerine bağlı hanedanların üzerindeki hakimiyetlerin tanınması gibi fiili feodal statülerine hukuki bir zemin kazandırmışlardır. II. Mahmut döneminde gayrimüslimler konusunda da bir takım yeni düzenlemelere rastlamaktayız. Devletin ulusçuluk akımlarından etkilenmemesini isteyen II. Mahmut, gayrimüslimlerin farklı kıyafet giymeleri mecburiyetini kaldırmıştır ve bu durumu *“ben tebaanın Müslüman’ını camide, Hristiyan’ını kilisede, Musevisini havrada fark ederim, aralarında başka bir fark yoktur, cümlesi hakkında muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır”* şeklinde ifade etmiştir¹¹¹. Niyazi Berkes’e göre; II. Mahmut’un reformları, yönetilenleri reaya olmaktan çıkarıp tebaa ve halk haline getirmiştir. Bunun yanı sıra kapı kulluğuna ilişkin kurumların kalkması sonucu sınıf, ırk, din farkı gözetilmeyen bir sivil bürokrasinin doğmasının önü açılmıştır. Kuşkusuz bu gelişmelerin uzantısı hükümdarın yetkilerini de sınırlayan Tanzimat rejimi olacaktır¹¹².

II. Mahmut’un ölümünden sonra yerine oğlu Abdülmecit tahta geçmiştir. Babasının başlattığı reformları devam ettirmek isteyen yeni padişah 3 Kasım 1839’da Tanzimat Fermanı’nı ilan ettirmiştir. Tanzimat öncesi dönemde dini ilkelerin hakim olduğu Osmanlı’da, Tanzimat Fermanı’yla radikal bir değişim yaşanmıştır. Tebaanın hayatı, namus ve mülkiyet güvenliği, iltizamın kaldırılması, orduya sürekli ve düzenli asker alınması, adil ve açık yargılanma gibi ilkeler de Osmanlı Devleti’nin bir hukuk devleti olmaya yaklaştığını gösteren düzenlemelerdir. Bunun yanı sıra kanunların uygulanmasında her dine mensup kişilerin eşit olmasının vurgulanması eski İslam geleneğinden köklü bir ayrılığı temsil eder ve bu yüzden de Müslüman ilkelerini ve duygusunu en çok inciten ilkedir¹¹³. Çünkü İslam hukuk ve gelenekleriyle Osmanlı politikasının uygulanması, gayrimüslim tebaaya cemaat işlerinde

¹¹¹ BEBİROĞLU, s. 19; Yusuf AKÇURA, Üç Tarz-ı Siyaset, Ankara, 1976, s. 20.

¹¹² Niyazi BERKES, Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul 2011, s. 171.

¹¹³ LEWIS, s. 107.

özerklik tanınmasına ve hoşgörüye dayalıdır. Ancak bu hoşgörü, hoşgörülen cemaatlerin ayrı ve aşağı olduğu ve bu niteliklerin açıkça belirlenmiş olduğu varsayımına dayanmaktadır ve Müslümanlardan bu üstünlüklerinden vazgeçmelerini istemek, ırki üstünlük fikirlerinden vazgeçilmesi istenen batılılardan daha az bir fedakarlık değildi¹¹⁴. Tanzimat'ın getirdiği bir diğer yenilik ise Muhassıllık Meclisleridir. Bu meclisler iltizam usulünün kaldırılmasıyla ortaya çıkmıştır. İltizam usulünün kaldırılmasıyla birlikte vergileri, padişahın atadığı muhassıllar toplamaya başlamıştır. Muhassıllara yardımcı olmak üzere ise meclisler kurulmuştur. Gayrimüslimler ise “Muhassıllık Meclisleri”nde var olmaya başlayarak idare mekanizmalarına katılabilecektir¹¹⁵. Takip eden süreçte gayrimüslim tebaanın da eşit yurttaş olması yolundaki adımlar devam etmiştir. Tanzimat Fermanı'nda genel doğrultuları gösterilen reformları uygulamak için çıkartılan fermanlardan biri olan 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda, gayrimüslimlere uygulanan ayrımcılıkları kaldırma yolunda yeni düzenlemeler yapılmıştır. Uzun yıllardır askerlik hizmeti yapmama karşılığında gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi kaldırılmış ve sadece Müslümanlara hasredilen silah taşıma izni herkese tanınır olmuştur. Ancak gayrimüslim tebaanın askerlik hizmetini az çekici bulması sonucunda “*bedel*” denilen bir istisna vergisi istenmiş ancak bu vergi de cizye vergisiyle aynı şekilde uygulanmıştır. Islahat Fermanı ilan edilmeden önce yabancı elçilerle yapılan görüşmeler ve baskılarla “*millet*”lerin yeniden düzenlenmeleri gerekliliğinden bahsedilmiştir. Dolayısıyla fermana yer alan hükümler uyarınca her dini cemaatten kendi yönetimlerini düzenleyecek bir komisyon kurmaları istenmiştir. Bu durum tüm cemaat liderlerine yollanan bir buyrukla duyurulmuştur. Bu buyruğa göre tüm cemaatler kuracakları komisyonlarla kendi iç işlerini yürütmek üzere birer nizamname hazırlayacaktır¹¹⁶. Bu dönemde hazırlanan nizamnameler¹¹⁷; “1860 Ermeni Milleti Nizamnamesi”, “1862 Rum Patrikhanesi Nizamnamesi”, “1868 Musevi Cemaati Nizamnamesi”, “1878 Protestan Milleti Nizamnamesi” olarak sayılabilir. Bunlarla

¹¹⁴ LEWIS, s. 108.

¹¹⁵ Cihan OSMANAĞAOĞLU, 1862 Rum Patrikliği Nizamı Çerçevesinde Fener-Rum Ortodoks Patrikhanesi, İstanbul, 2010, s. 113-114.

¹¹⁶ OSMANAĞAOĞLU, 1862 Rum Patrikliği Nizamı Çerçevesinde Fener-Rum Ortodoks Patrikhanesi, s. 130.

¹¹⁷ Nizamnamelerin tam metinleri için bkz. BEBİROĞLU, s. 39-190.

birlikte gayrimüslim cemaatlere bir çok hak tanınması fermanının esas amacının Müslüman olanlar ve olmayanlar arasındaki hukuksal eşitliği sağlamak olduğunu göstermektedir. Islahat Fermanı'ndaki düzenlemeler o zamana kadar uygulanan millet ve zimmet sisteminin kaldırılması olarak da görülebilir¹¹⁸. Kuşkusuz bu düzenlemelerin yapılmasında Avrupa'da yükselen milliyetçilik akımının Osmanlı Devleti'ni etkilemesi gerçeği önemli bir etkidir. Osmanlı Devleti'nde ilk milliyetçilik hareketleri dini cemaatlerin yani milletlerin oluşturduğu kimlik grupları arasında doğmuştur. Bu hareketlerin yükselmesinde Fransız Devrimi ideallerini Osmanlı Devleti'ne getiren Fransız elçilerinin yücelttiği ulus fikri ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı kazandığı askeri zaferlerden sonra Ortodoks Hıristiyanların hamisi olarak ortaya çıkması da gözden kaçmamalıdır¹¹⁹.

Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine girmesi ve bu durumun çözümü olarak batılılaşma faaliyetlerine ağırlık verilmesi, uzun zaman İslam hukuku anlayışıyla tanımlanan yurttaşlık ilişkisinin de yeniden tanımlanması sonucunu doğurmuştur. Kuşkusuz yurttaşlık anlayışının değişmesi yönündeki çalışmalar Osmanlı Devleti'nin kimlik sorununun ortaya çıkmasından dolayıdır. Osmanlı Devleti'nin askeri alanda başarısızlıklarının artması ve bağımsızlığını kaybetmeye başlamasıyla gayrimüslim tebaa Avrupa'da ortaya çıkan ulusçuluk akımıyla kıpırdanmaya başlamıştır¹²⁰. Ayrıca yabancı devlet tebaalığının Osmanlı ülkesinde ticaret yapmakta başta vergi muafiyetleri olmak üzere bir takım ayrıcalıklara sahip olması, zimmi statüde bulunan Osmanlı gayrimüslim tebaasının da yabancı devlet tebaalıklarına ilgi duymasına sebep olmuş ve suistimaller başlamıştır. Bunun sonucunda kapitülasyonlardan faydalanan devletler vergilerden muaf olmak isteyen Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlere berat satışına dahi başlamışlardır¹²¹. Bu beratlar tabiiyetten ziyade yabancı devletin himayesini belirten belgelerdir ve bu statüde olanlara himaye edilen anlamında, "*mahmi*" denmektedir. 1829 yılında Yunanistan'ın bağımsızlık kazanmasıyla birlikte Osmanlı Devleti

¹¹⁸ İrem KARAKOÇ, Hukuk Tarihinde Vatandaşlık-Yabancılık Statüsü, İzmir, 2012, s. 253.

¹¹⁹ Kemal KARPAT, Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji, İstanbul, 2014, s. 37.

¹²⁰ TİMUR, s. 220.

¹²¹ OSMANAĞAOĞLU, Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin Tarihsel Gelişimi, s.175.

bir başka sorunla daha baş başa kalmıştır. Osmanlı tabiiyetinde olan gayrimüslimlerin bir kısmı artık başka doğrudan başka bir ülkenin tebaası olduğunu iddia etmeye başlamıştır. Bu sorunun çözümü ise 1869 yılında Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesinde aranmıştır¹²².

1. 4. 1869 Tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi

Osmanlı Devleti, yukarıda açıklanan olaylardan ve Prusya Vatandaşlık Kanunu ve buna bağlı olarak 1851 yılında yayınlanan Fransız Vatandaşlık Kanunu'nun da etkisiyle 1869 yılında "*Tâbiîyet-i Osmaniye Kanunnamesi*"ni yayınlamıştır. Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi İslam ülkelerinde yapılan ilk yasal vatandaşlık düzenlemesi olması bakımından önemlidir. Ayrıca Kanunname o zamana kadar olan Osmanlı vatandaşlık anlayışından da ayrılan bir takım düzenlemelere sahiptir. Örneğin İslam hukuku ve Roma'nın toprak esasının bir bileşimi olan Osmanlı yurttaşlık anlayışı bu Kanunname ile vatandaşlığın asli kazanımında "*kan esası*"nı benimsemiştir. Toprak esası yerine kan esasının benimsenmesinin sebeplerinden birinin de mevcut kapitülasyonlar olduğu iddia edilmektedir¹²³.

Dokuz maddeden oluşan Kanunname'nin 1. maddesinde yurttaşlık kan esasına uygun bir şekilde, babadan oğula geçer şekilde tanımlanmıştır. Annesi ve babası ya da sadece babası Osmanlı tabiiyetinde olan çocuklar doğumla birlikte Osmanlı yurttaşlığı kazanır¹²⁴. Burada anne ve babanın tabiiyetlerinin farklı olması durumunda "*hayr-ül ebeveyne tabiiyet*" ilkesi gündeme gelmektedir. Bu ilkeye göre doğan çocuğun tabiiyeti ebeveynler arasında "hayırlı" olana tabidir. Bu durumda hayırlı olandan anlaşılması gereken İslam hukukuna göre hayırlı olandır. Örneğin bir zimmi ve bir harbinin çocuğu olduğunda hayırlı olan ebeveyn zimmi olan olarak kabul edilir ve tabiiyet buna göre tayin edilir¹²⁵. Madde düzenlemesinde yalnızca

¹²² OSMANAĞAOĞLU, Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin Tarihsel Gelişimi, s. 178.

¹²³ Osman Fazıl BERKİ, Türk Vatandaşlığı Hukukunda Toprak Esasının Gelişmesi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Yıl: 1970, Cilt: 27, Sayı 1-2, s. 68.

¹²⁴ Mahmud FUAD, Tabiiyet, İstanbul, 2006, s. 28.

¹²⁵ OSMANAĞAOĞLU, Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin Tarihsel Gelişimi, s. 202.

babanın Osmanlı tabiiyetinde olma ihtimalinin düzenlenmesi ve annenin Osmanlı olma ihtimalinden bahsedilmemesi ise bir yabancı ile evlenen Osmanlı tebaasından kadının, Osmanlı tabiiyetini kaybetmesinden dolayıdır.

Toprak esası ise tali bir unsur olarak Kanunname’de yer alır. Yurttaşlığın sonradan kazanılmasında ise iki usul vardır. Olağan ve olağanüstü kazanma olarak adlandırılabilir bu usullerden olağan usul Kanunname’nin 3. maddesinde düzenlenmiştir, olağan usule göre; Osmanlı ülkesinde beş sene ikamet eden reşit bir kişi, Hariciye Nezareti’ne başvurarak yurttaşlık talep edebilir. Rüşt yaşının tespitinde kişinin yurttaşı olduğu ülkedeki yaş dikkate alınır. Mahmud Fuad’a göre bu beş yıllık süre kesintisiz olmalıdır ve kişi daha sonra Osmanlı ülkesinden ayrılmış dahi olsa sonradan yurttaşlık talebinde bulunabilir¹²⁶. Belirtilen şartların tümünün sağlanması kişinin Osmanlı tabiiyetine doğrudan kabul edileceği anlamına gelmez. Şartları yerine getirip Osmanlı yurttaşlığı talebinde bulunan kişinin talebi, şahsa ait sebepler başka bir deyişle, başvuran kişinin namuslu ve onurlu olup olmadığı, yurttaşı olduğu devletin sefirlikleriyle ilişki içinde olup olmadığı gibi sübjektif kıstaslar açısından da değerlendirilir ve ortaya çıkan kanaate göre talep kabul veya reddedilir¹²⁷. Olağanüstü usulde ise Kanunname’nin 4. maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddeye göre devlete hizmet eden kişilerin olağan usulde aranan şartlar aranmadan yurttaş olabilmesinin yolu açılmıştır. Kanunname’den önce Müslümanlığı seçen yabancılara tabiiyet verilmesi gibi, Kanunname’den sonra da bu maddeye dayanarak Müslümanlığı seçen yabancılara ikamet şartı aranmadan yurttaşlık verildiği olmuştur¹²⁸. Kanunname’nin 5. maddesi aslında Kanunname’nin çıkarılma sebepleri göz önüne alındığında Osmanlı Devleti’nin kapitülasyonlar sebebiyle yaşadığı sorunları çözmeye yönelik bir maddedir. Tabiiyet değiştirmeyi düzenleyen bu maddeye göre; devletten izin alarak başka bir devletin tabiiyetine girenler, o tarihten itibaren yabancı olarak muamele görürler. Tabiiyet değiştiren kişilerin devletten izin almadan başka bir devletin tabiiyetine girmeleri halinde ise Kanunname’ye göre

¹²⁶ FUAD, s. 35.

¹²⁷ FUAD, s. 34.

¹²⁸ OSMANAĞAOĞLU, Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin Tarihsel Gelişimi, s. 210.

bu değişiklik yok sayılır. İzin alacak kişilere izin verilirken göz önünde bulunacak kriterlerde ise Kanunname’de bir hüküm yoktur, dolayısıyla söz konusu iznin verilmesi konusunda Osmanlı Devleti’ne geniş bir takdir yetkisi tanınmıştır¹²⁹. Osmanlı Devleti’nden izinsiz olarak yabancı bir ülkede tabiiyet değiştiren ya da yabancı bir devletin askerlik hizmetine giren kişilerin tabiiyetten çıkarılıp çıkarılmayacakları ise 6. maddeye göre Osmanlı Devleti’nin takdirindedir. Kanunname’nin takip eden maddelerine göre ise; bir yabancı ile evlenen kadın isterse eşinin vefatından itibaren üç sene içinde Osmanlı tabiiyetine geri dönebilir (madde 7), Osmanlı tabiiyetinden çıkmış ya da çıkarılmış olan kişilerin çocukları ise Osmanlı tabiiyetinde kalır yine bu duruma paralel olarak Osmanlı tabiiyetine kabul edilmiş olan kişilerin çocukları da yabancı olarak addedilmeye devam edilir (madde 8), Osmanlı ülkesinde ikamet eden herkes Osmanlı tebaasından kabul edilir, aksini iddia eden ise yabancı devlet tabiiyetini ispat etmek zorundadır (madde 9). Kanunname’nin bir diğer önemli özelliği de Cumhuriyet kurulduktan sonra da 23 Mayıs 1928 tarihli 1312 sayılı Vatandaşlık Kanunu’nun yayımlanmasına kadar yaklaşık 60 sene yürürlükte kalmış olmasıdır.

1. 5. 1876 Kanun-i Esasi'sinde Yurttaşlık Tanımı

Osmanlı Devleti’nin 1876 yılına kadar metin halinde mevcut bulunan bir anayasası yoktur. Bu anayasa 1876 yılında Kanun-i Esasi’nin ilan edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Yurttaşlık kavramı hiç kuşkusuz anayasalarda yer alması gereken en önemli konulardan biridir. Çünkü anayasanın muhatabı bir başka deyişle, hitap ettiği kitle, yurttaştır. Yurttaşlık kavramının sahip olduğu bu önemden dolayı anayasalarda detaylı olarak düzenleyen devletlerin yanı sıra genel bir yurttaşlık tanımı yapıp detaylı düzenlemeyi kanuna bırakan anayasalar da mevcuttur. Osmanlı’nın ilk anayasası olan 1876 tarihli Kanun-i Esasi’de ise yurttaşlık kavramı, temel hak ve özgürlüklerin başlangıç kısmında yer almaktadır ve detaylı bir düzenlemeye sahip değildir. Detaylı bir yurttaşlık düzenlemesinin anayasada yer almamasının sebebi yurttaşlığı düzenleyen Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi’nin, Kanun-i Esasi’den daha önce yürürlüğe girmiş olması olarak düşünülebilir. Bu duruma paralel olarak

¹²⁹ KARAKOÇ, s. 225.

Kanun-i Esasi'nin yurttaşlık ile ilgili olarak koyduğu bir takım soyut ilkeler mevcuttur. Tanzimat ve Islahat Fermanları'nda yer alan gelişmelere paralel olarak, yurttaşlık anlayışında din faktörü göz ardı edilmiş ve tüm yurttaşların özgür ve eşit olduğu kabul edilmiştir. Kuşkusuz Kanun-i Esasi'de yer alan bu vurgular Avrupa'da yükselen ulusçuluk akımlarına karşı toprak bütünlüğünü korumak isteyen Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemlerden biridir. Devlet içinde yaşayan bireyler arasında ırk ya da din üzerinden bir ayırıma gidilmeksizin herkesi Osmanlı yurttaşlığına sahip olup olmamasına göre ayıran bu anlayışa "Osmanlılık" anlayışı denebilir¹³⁰.

Yurttaşlık konusu Kanun-i Esasi'nin 8. ve devamı maddelerinde kendine yer bulmuştur. Kanun-i Esasi'ye göre "*Devlet-i Osmaniyye Tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine hangi din ve mezhebden olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir*"¹³¹. Madde metninde herhangi bir dini veya ırki gönderme olmadığından, Kanun-i Esasi'de eski Osmanlı millet sisteminin yerini, modern yurttaşlık anlayışının aldığını söylemek gerekir. Diğer maddelerde ise Osmanlı yurttaşı olanların hak ve yükümlülükleri belirtilmiş ve Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi'ne atıf yapılarak kazanma ve kaybetme usulleri belirlenmiştir. Ancak yurttaşlıkla ilgili düzenlemelerde seküler bir yola gidilmesi devletin laik bir karaktere büründüğünü söylemek için yeterli değildir. Kanun-i Esasi'nin 11. maddesi devletin dininin İslam olduğunu açıkça belirtmiştir. Ancak yargıdaki gelişmeler laikliğe yönelik olarak yorumlanabilir. Çünkü bu dönemde Şer'îye mahkemelerinin yetkileri sınırlandırılmıştır ve Nizamiye mahkemeleri kurulmuştur¹³². Kanun önünce tüm yurttaşların hak ve ödevler bakımından eşit olduğunu kabul eden Kanun-i Esasi yurttaşlara; kişi özgürlüğü, cezaların kanuniliği, konut dokunulmazlığı ve işkence, müsadere, angarya yasağı gibi haklar tanımıştır. Bu hakların yanı sıra düşünce özgürlüğünden söz edilmez ve basın özgürlüğü "kanun

¹³⁰ AKÇURA, Üç Tarz-ı Siyaset, s. 19.

¹³¹ Kanun-i Esasi metni için bkz. Suna KİLLİ-Şeref GÖZÜBÜYÜK, Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri, İstanbul 2006, s. 36-51.

¹³² Bihterin DİNÇKOL, 1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik, İstanbul, 1991, s. 29.

dairesinde” serbesttir. Devletin resmi dili konusunda ise taslak metinde imparatorluk içindeki tüm kavimlerin kendi dillerinde eğitim ve öğretim yapabilecekleri belirtilmişken, 18. maddede devletin resmi dilinin Türkçe olacağı kabul edilmiştir. Kuşkusuz bu durum akıllara ulusçuluk düşüncesini getirmektedir. İmparatorluk içerisinde konuşulan dillerin fazlalığı dikkate alındığında bu düzenlemenin ulusçuluk akımının bir sonucu olduğu düşünülebilir. Ancak bu durumun sebebi Türk unsurunun devletin hakim unsuru olması ya da ekonomik ve siyasi açıdan üstün olması değildir. Devlet geleneğinden Türkçe’nin sarayda kullanılan dil olması ve bunun yanı sıra padişahın konuştuğu dil olması bu düzenlemenin sebebi olarak görülebilir¹³³. Dolayısıyla Türkçe bilmek kamu hizmetine girmek için de zorunlu bir unsurdur.

Kanun-i Esasi kısa bir süre yürürlükte kaldıktan sonra II. Abdülhamid tarafından Meclis-i Mebusan’ın kapatılmasıyla birlikte yürürlükten kalkmış ve böylece I. Meşrutiyet dönemi sona ermiştir. Daha sonra Jön Türkler’in II. Abdülhamit rejimine karşı etkili bir muhalefet yürütmeye başladı. İlk başlarda Jön Türkler arasında filizlenmiş belirli bir ideoloji yoktu. Ahmet Rıza Bey’in başı çektiği bir grup, imparatorluğu bir arada tutmak için Osmanlılık ideolojisini savunmakla beraber, Türklerin yönetici ve egemen konumda olmaları gerektiğini düşünüyordu. Prens Sabahaddin’in öncüsü olduğu bir başka akım ise çözümü, bölgesel özerklik ve yerinden yönetimde buluyordu. İttihat ve Terakki bu iki başlı halde 1902’de Birinci Paris Kongresi’ni topladı. Kongrede tartışılan diğer konular arasında sadece propaganda ve yayının rejimi değiştirmeye yeterli olup olmayacağı da vardır. Bununla birlikte rejimi değiştirmek için askeri güçlerden destek alınması Arnavutluk eşrafından İsmail Kemal tarafından ortaya atılmıştır¹³⁴. Bunun yanı sıra gereken reformları gerçekleştirmek için yabancı devletlerin desteğinin alınıp alınmaması hususu da kongrede tartışılmıştır. Prens Sabahaddin, sınırlı ve kontrollü bir müdahale düşüncesine karşı çıkmamaktadır¹³⁵. Kuşkusuz

¹³³ Rukiye AKKAYA KİA, 1876 Kanun-i Esasi’nin 18. Maddesi Üzerine, Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XV, S. 3–4 (2011), s. 37.

¹³⁴ Sina AKŞİN, Kısa Türkiye Tarihi, İstanbul, 2008, s. 50.

¹³⁵ Rukiye AKKAYA KİA, Prens Sabahaddin, İstanbul, 2005, s. 26.

bu görüş yoğun bir eleştiriye uğramıştır¹³⁶. Ahmet Rıza ve arkadaşları da bu fikirlere karşı çıkmıştır¹³⁷. Kongrede daha da açığa çıkan ayrılıklar sonucunda hareket ikiye bölünmüştür. Sonrasında Prens Sabahaddin başarısız bir darbe girişiminde bulunmuştur. Bu başarısızlığın ardından bilime yönelmiştir. E. Demolins isimli bir yazarın görüşlerini incelemeye başlamıştır. Demolins'in yaptığı iki tür toplum ayrımını benimsemiştir. Bu ayrıma göre toplumlar toplulukçu ve bireyci olarak ikiye ayrılmaktadır. Bireyci toplumlarda yönetim adem-i merkeziyetçidir. Toplulukçu toplumlar da ise yönetim merkeziyetçidir. Prens Sabahaddin'e göre Osmanlı toplumunun kurtuluşu bireyci bir topluma dönüşmesiyle mümkün olacaktır¹³⁸. Daha sonra Prens Sabahattin ve çevresi "*Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*"ni kurarak faaliyetlerine başka bir çizgide devam ettiler. Prens Sabahaddin ve Ahmet Rıza'nın şahıslarında belirginleşen ayrılık II. Meşrutiyet dönemindeki İttihat ve Terakki ve Hürriyet ve İtilaf ayrılığının kökenidir. Tanör'e göre ise bu bölünme Cumhuriyet Dönemi'ndeki CHP ve karşıtları partiler arasındaki ayrımı da bir ölçüde açıklar¹³⁹. Paris'te 1907'de toplanan İkinci Jöntürk Kongresi'nde ise aradaki fikir ayrılıklarına rağmen bir birlik duygusu oluşturulmaya çalışılmıştır. Merkeziyetçilik ve yerinden yönetim ilkeleri arasında yapılacak tercihe ilişkin bir sonuca tekrar varılamamış ancak Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, yönetim şeklinin değişmesi ve parlamentolu bir rejimin tesisi yönünde bir birlik sağlanmıştır. Daha sonra bu iki akım elele vererek yurt çapında eylemler düzenlemişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyetinin, Rumeli'den başlattığı bu eylemler sonucunda Abdülhamit, uzun bir tereddütten sonra Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe koyarak II. Meşrutiyeti ilan etmiştir¹⁴⁰. 1908 yılında tekrar yürürlüğe giren Kanun-i Esasi, tekrar ilga edilme ihtimaline karşı padişahın yetkilerini önemli ölçüde sınırlamıştır ve köklü değişiklikler geçirmiştir. Kanun-i Esasi'nin bu dönemde 21 maddesi değiştirilmiş, bir maddesi kaldırılmış ve üç madde

¹³⁶ Bu konudaki tartışmalar için bkz. AKKAYA KİA, Prens Sabahaddin, s. 27.

¹³⁷ AKŞİN, Kısa Türkiye Tarihi, s. 50, Ahmet Rıza'nın bu fikre karşı olmasına rağmen daha önce yayınladığı, yabancı ülkelere Abdülhamid'e baskı yapmalarını istediği yazı örnekleri için bkz. AKKAYA KİA, Prens Sabahaddin, s. 27.

¹³⁸ AKŞİN, Kısa Türkiye Tarihi, s. 50.

¹³⁹ TANÖR, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 172.

¹⁴⁰ Recai Galip OKANDAN, Amme Hukukumuzda İkinci Meşrutiyet Devri, İstanbul, 1947, s. 15.

metne eklenmiştir. Bu değişimlerden en önemlisi, kaldırılan tek madde olan Kanun-i Esasi'nin ilk halinde mevcut bulunan ve padişaha “*hükümetin emniyetini ihlal ettikleri bir polis soruşturması sonucunda belli olanları*” sürgüne yollama yetkisi veren 113. maddedir. Bunun yanı sıra yeni tanınan özgürlükler de, Kanun-i Esasi'nin ilk haliyle paralel olarak tüm yurttaşlara tanınmıştır.

2. Osmanlı Devleti'nin İmparatorluktan Ulus-Devlete Evrilme Çabaları

Hükümetin parlamentoya karşı sorumlu kılınmasıyla beraber, padişahın mutlak yetkilerinin de kısıtlanması, parlamento ve parlamentodan doğan güçlerin Osmanlı siyasetini eskisinden daha fazla etkilemesinin yolunu açmıştır. Bu döneme damga vuran hareket ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1906 yılında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adıyla kurulmuştur. Ertesi yıl Paris'te bulunan cemiyetle birlik olmak için adını Terakki ve İttihat olarak değiştirmiştir. Meşrutiyet'in ilanından sonra da İttihat ve Terakki adını alarak siyasi faaliyetlere başlamıştır¹⁴¹. Meşrutiyet'in ilanının sağlanmasına yürüttüğü eylemlerle ön ayak olan bu cemiyet daha sonra devlet yönetiminde de söz sahibi olmuştur. Ancak İttihat ve Terakki'nin bu döneme damgasını vurması sadece iktidara ortak olmasıyla ilgili değildir. Çünkü II. Meşrutiyet'in ilanı demek doğrudan İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele geçirmesi demek değildir. Zira uzun bir süre siyasi parti olarak değil dernek olarak faaliyetlerini sürdüren İttihat ve Terakki, bu süreçte yaşanan siyasi çalkantılara yön verme yolunu tercih etmiştir. Sina Akşin'e göre İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele almaması ya da alamaması hem kendi kadrolarının tecrübesizliğinden hem de kimsenin kendilerini bu konuda teşvik etmemesinden kaynaklanmaktadır. Ancak yine de İttihat ve Terakki iktidarı bizzat ele geçireme de kimlerin hükümette yer alacağına karar verebilen, bu kişilere arka planda talimat verebilen bir iktidar olmaya hazırlanıyordu. Bu durum denetleme iktidarı olarak adlandırılabilir¹⁴². Kazım Karabekir'e göre ise İttihat ve Terakki'yi fırka olmadan önce ve sonra olarak ikiye ayırmak gerekmektedir. Karabekir, cemiyetin fırka haline dönüşmesini bir

¹⁴¹ Kazım KARABEKİR, İttihat ve Terakki Cemiyeti, İstanbul, 2014, s. 79.

¹⁴² Sina AKŞİN, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Ankara, 2014, s. 144-145.

hata olarak görür. Çünkü, “onu sarsan, solduran; kendi tarihi adıyla İttihat ve Terakki, fırkacılık hayatına atılması ve kendi kendini aşındırması olmuştur”¹⁴³. Okandan’a göre; “II. Meşrutiyet döneminde milli egemenlik demek, Meb’uslar Meclisi’nin egemenliği demektir; Meb’uslar Meclisi’nin egemenliği demek, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin egemenliği demektir; İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin egemenliği demek, bu cemiyetin Merkez-i Umumi denilen teşekkülünün ve hatta daha doğrusu bu teşekkülü de nüfuzları altında tutan parti liderlerinin egemenliği demektir”¹⁴⁴.

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Osmanlı Devleti’nde yaşayan tüm etnik gruplarda örgütlenme ve siyasi programlarını ortaya koyma eğilimi baş göstermiştir. Bu dönemde Prens Sabahaddin’in görüşlerini temsil eden Ahrar Fırkası seçimlerde başarı sağlayamamıştır. Dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti bu dönemde kendisini “vatanın kurtarıcısı” olarak sunarak hakimiyetini artırmıştır¹⁴⁵. Devletin hala çok uluslu niteliği devam etmektedir ve bu sınırlar yüzünden İttihat ve Terakki, Meşrutiyet’in ilk dönemlerinde Osmanlılık anlayışını benimsemiş, milli devlet fikrini savunamamıştır¹⁴⁶. Ancak Osmanlılık, İttihatçılar için merkeze pamuk ipliği ile bağlı olarak devam eden yapay bir birliğin sürdürülmesine çalışan ve gerçekçi olmayan bir ideolojydi¹⁴⁷. Yusuf Akçura’ya göre; Osmanlılık fikri batıda doğan milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı Devleti’ne uygulanma şekillerinden biridir. Ancak batıdaki milliyetçilik daha türdeş yapılara işaret ettiği için Osmanlı Devleti’nde Tanzimat sonrasında ortaya atılan Osmanlılık anlayışı Türklüğün siyasi sahada etkin olmasını engellemiştir¹⁴⁸. İslamcılık ise İttihat ve Terakki tarafından ilk başlarda başarıya ulaşmak için gerekli bir ideolojydi. Meşrutiyet rejiminin İslamcı esaslara yabancı olmadığı, hatta dinin

¹⁴³ KARABEKİR, s. 13.

¹⁴⁴ Recai Galip, OKANDAN, Amme Hukukumuzun Anahatları, İstanbul, 1977, s. 427.

¹⁴⁵ Ahmet YILDIZ, Ne Mutlu Türküm Diyebilene, Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938), İstanbul, 2013, s. 73.

¹⁴⁶ Tarık Zafer TUNAYA, Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt: 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İstanbul, 2011, s. 371.

¹⁴⁷ TUNAYA, Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt: 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, s. 375.

¹⁴⁸ Yusuf AKÇURA, Türklüğün Tarihi Gelişimi, İstanbul, 1978, s. 46.

Meşrutiyeti gerektirdiği savunulmuştur¹⁴⁹. 1913 yılından sonra parlamentoda hakimiyeti ele alan İttihat ve Terakki dinde reform meselelerine eğilmiştir. Tunaya'nın ifade ettiği gibi “İttihatçılar İslamcılığı da resmi ve mecburi bir ideolojik unsur olarak kabul etme durumunda kalmışlardır. Kendi yorumlarına bağlı İslamcılık akımını daha bir sevecenlikle karşılayacaklardır”¹⁵⁰. İttihat ve Terakki'nin zamanla Türkçülük ideolojisinin doğru bir gidişat izleyeceğinin izlerini kuruluşunda bulmak da mümkündür. Cemiyetin önemli isimlerinden Ahmet Rıza'nın 2 Haziran 1906'da Bulgaristan'a yazdığı mektupta Müslüman olmayan bir Osmanlı'nın cemiyete alınmasının bazı şartlar dahilinde olacağından ve cemiyetin halis bir Türk cemiyeti olduğundan bahsedilmiştir¹⁵¹. Yukarıda bahsettiğimiz üç fikir akımını Yusuf Akçura, “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesinde özetlemiştir. Akçura'ya göre Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan ve soydan ziyade vicdana dayanan millet anlayışına dayanan milliyetçilik anlayışının, Almanların ortaya attığı ırka dayalı milliyetçilik anlayışının karşısında mağlup olması, Osmanlılık fikrinin de dayanağını kaybetmesi demektir¹⁵². Osmanlılık fikrinin başarıya uğramayacağına anlaşılması üzerine İslamcılık fikri önem kazanmıştır. İslamcılık, Osmanlı Devleti içinde var olan müslüman olan olmayan ayrımını daha da kuvvetlendiren bir niteliğe sahiptir. Özellikle II. Abdülhamit zamanında hukuksal anlamda eşitlik ve tam özgürlük sağlansa bile gayrimüslim tebaanın Osmanlı siyaset topluluğunda bulunmayacağına anlaşılması, Genç Osmanlıların gayrimüslim tebaaya ve onların koruyucusu olan Hıristiyan Avrupa'ya düşmanlık göstermeye başlamasına yol açmıştır¹⁵³. Türkçülük akımı ise siyasi değil bilimsel bir zeminde ilerlemiştir. Buna örnek olarak Türk diline yönelik olarak yapılan çalışmalar örnek gösterilebilir. Bunun yanı sıra Akçura, Osmanlılarla Almanların ilişkilerinin artmasının bir sonucu olarak Almanların dil ve tarih alanındaki araştırmalarının Türkleri etkilediğini belirtmektedir¹⁵⁴. Ziya Gökalp'e göre

¹⁴⁹ TUNAYA, Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt: 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, s. 377.

¹⁵⁰ TUNAYA, Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt: 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, s. 379.

¹⁵¹ AKŞİN, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 132; Yaşar SEMİZ, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 35, Konya, 2014, s. 221.

¹⁵² AKÇURA, Üç Tarz-ı Siyaset, s. 20.

¹⁵³ AKÇURA, Üç Tarz-ı Siyaset, s. 22.

¹⁵⁴ AKÇURA, Üç Tarz-ı Siyaset, s. 23.

Meşrutiyet'ten önce bir “*Türklük şuuru*” olmadığı için bir Türk milletinden de bahsedilemez¹⁵⁵. Osmanlı Devleti içinde ulus bilincine en son Türkler ulaşmıştır. Bu bilincin geç oluşması ise Türklerin Osmanlı Devleti'nin sahibi olmalarından ileri gelmektedir. Çünkü Türklerin milliyetçilik yönündeki fikirlerinin Osmanlı Devleti'nin varlığını sarsacağı düşünülmektedir¹⁵⁶. Türkçülüğün doğuşunu ise Ziya Gökalp iki farklı şekilde açıklar; Tarihi maddecilik ve içtimai mefkurecilik. İlkine göre Türkçülük sadece ekonomik sebeplerden doğmuştur. Diğer fikre göre ise, değişen toplumsal ilişkiler ve iş bölümü ana sebeptir. Öncesinde toplum sadece din eksenli olarak ikiye ayrılmaktaydı. İlk zümre hilafetin etrafında toplanan Müslümanlar, diğer zümre ise Rum Patrikhanesi etrafında toplanan Hıristiyanlardır. Toplumsal iş bölümü mesleki zümreleri ve dayanışmayı doğurmuştur. Dolayısıyla dini bağlar zayıflamaya başlamıştır. Ayrıca o dönem yaygınlaşan gazete ve okullar, toplumların kendilerine has dillerinin güçlenmesini sağlamıştır. Dolayısıyla daha öncesinde kendisini dini camiasına ait hissedenden birey, artık toplumsal aidiyet olarak dil camiasına kendisini ait görmeye başlamıştır¹⁵⁷. Bu genel durumun Türkçülüğün doğmasına etkisi ise o dönem kurulan Darülfunun ve askeri okulların kurulmasıdır. Bu dönemde görevde olan Ahmet Vefik Paşa¹⁵⁸ ile Süleyman Paşa gençler için açılan bu eğitim kurumlarında Türkçülüğü hakim kılmaya çalıştılar¹⁵⁹.

Özellikle 1910-1912 Arnavut İsyanları, Balkan Savaşlarında alınan yenilgiler ve bu savaşlar öncesinde ülkedeki diğer milletler arasında uyanan milliyetçilik anlayışı Türk unsurlara da sirayet etmiştir. İttihat ve Terakki'nin Türkçülük anlayışı Balkan Savaşlarından sonra fişkırmıştır. Çünkü Balkanlarda yaşayanların Türklere saldırması Haçlılar ruhunun geri

¹⁵⁵ Ziya GÖKALP, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara, 1979, s. 67.

¹⁵⁶ Ziya GÖKALP, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Ankara, 1976, s. 2.

¹⁵⁷ GÖKALP, *Türkçülüğün Esasları*, s. 71.

¹⁵⁸ Akçura'ya göre ise Ahmet Vefik Paşa Türkçülüğü dilden tarih safhasına geçirmiştir ve Paşa'nın hazırlamış olduğu *Lehçe-i Osmani* isimli sözlük onun Türkçülüğe verdiği önemi göstermektedir. AKÇURA, *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 50.

¹⁵⁹ GÖKALP, *Türkçülüğün Esasları*, s. 73.

dönüşü olarak görülmüştür¹⁶⁰. Balkan savaşının koşulları içinde milliyetçilik, özellikle İttihatçılar tarafından imparatorluğu yıkılmaktan kurtaracak kadar güçlü bir tedbir olarak görülmektedir. Ayrıca kaybedilen topraklarda Türk kökenli olmayan unsurların bulunması ve bu durumun bir sonucu olarak elde kalan topraklarda yaşayan Türk unsurların oransal olarak daha belirgin olması¹⁶¹ ve II. Meşrutiyet'in yarattığı görece fikir özgürlüğü ortamının da payı Türk milliyetçiliğinin yükselmesinde payı vardır. Bu dönemde özellikle Ziya Gökalp'in geliştirdiği milliyetçilik anlayışı ve Yusuf Akçura'nın temellerine attığı Türkçülük akımının yükselişi mevcuttur. Türkçülük, 1911 yılından itibaren İttihat ve Terakki'nin parti programına da girmiştir¹⁶². Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki faaliyetleri, daha sonra parti içinde etkin konuma gelmesiyle birlikte partinin en önemli düşünürüne dönüşmesi partinin Türkçülüğüne kanıt olarak gösterilebilir. Yine bununla birlikte Yusuf Akçura'nın da Talat Paşa'yla yakın ilişkileri ve Akçura tarafından çıkarılan Türk Yurdu dergisinin de İttihat ve Terakki tarafından koruma altına alınması Osmanlı Devleti'nin siyasetinin izlediği değişimi göstermesi bakımından önemlidir. Yine bu dönemde kurulan ve İttihat ve Terakki tarafından himaye edilen “Türk Ocağı” ve “Türk Derneği” gibi dernekler de dönemin anlayışının değiştiğine kanıt olarak görülebilir. İttihat ve Terakki'nin Türkçülük siyasetine yönelik tepkilerden biri de Maliye Bakanı ve Biga Mebusu Cavid Bey'in istifasıdır. Cavid Bey istifasına yol açan sebeplerden birini “aşırı nasyonalizm siyasetinin devam edecek olması” olarak açıklamıştır¹⁶³. Sonuç olarak İttihat ve Terakki'nin Fransa'nın yurttaşlık anlayışının model alındığı ve Osmanlılık şeklinde tabir edilebilecek bir yurttaşlık anlayışından Almanya etkisine giren ve Türkçülük olarak adlandırılabilir bir politikayı savunan bir cemiyete

¹⁶⁰ TUNAYA, Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt: 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, s. 379.

¹⁶¹ Feroz AHMAD, Modern Türkiye'nin Oluşumu, İstanbul, 2014, s. 52.

¹⁶² Tarık Zafer TUNAYA, Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt:1, İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918, İstanbul, 2011, s. 28.

¹⁶³ Osman Selim KOCAHANOĞLU, İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması, İstanbul, 1998, s. 353.

dönüştüğünü söyleyebiliriz¹⁶⁴. Başka bir şekilde ifade edecek olursak “*İttihad-ı Anasır*”, tüm unsurların birliği, anlayışı yerine “*Millet-i Hakime*” söylemi güç kazanmaya başlamıştır¹⁶⁵.

Kuşkusuz İttihat ve Terakki döneminde devletin siyasetinde yaşanan bu değişimin yurttaşlık anlayışına da sirayet edip etmediği tartışılması gereken bir konudur. Öncelikle Osmanlı Devleti sona erene kadar Kanun-i Esasi’de yer alan yurttaşlık tanımında herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Bu duruma paralel olarak süreç içinde yapılan kanun değişikliklerinde de Osmanlı milleti yerine Türk milleti kavramının tercih edildiğine ilişkin somut bir belirleme yapmak güçtür¹⁶⁶. Aynı konuda Tunaya’nın yorumuna göre “*Türkçülük en kalıcı doktrin olmakla beraber parlamentoda kendisinden açıkça söz edilmez olduğu için eylem ve yasama planlarında zayıf kalmıştır*”¹⁶⁷. Ancak İttihat ve Terakki’nin hukuk birliğini sağlamak yolunda yürüttüğü yasama faaliyetleri Hannah Arendt’in “*ulus-devlet kendi yönetimine fiilen rıza gösteren türdeş bir nüfusa dayanır*”¹⁶⁸ şeklindeki tanımı akıllara getirmektedir. Çünkü dini olarak farklı statüde olanların farklı hukuki düzenlemelere tabi olmasına son verilmesine dönük çabalar aynı zamanda herkesin yurttaşlık temelinde aynı düzenlemelere tabi olduğu bir ulus-devlet yaratma çabası olarak yorumlanabilir.

Eylem ve yasama planlarında Türkçülük politikası bakımından uzak kalan İttihat ve Terakki, Türk unsurunu devlete hakim kılmak için ekonomik alanda üstünlük kazanılmasına önem vermiştir. Bu bağlamda İttihat ve Terakki, bir milli burjuvazi yaratma çabalarına ağırlık vermiştir. Bu durumun sebebi yukarıda Feroz Ahmad’a göre Türkler dışında kalan ve millet sisteminde yer alan gayrimüslimlerin kendilerine Osmanlı Devleti dışında koruyucular bulmaları ve bu sayede bir takım ayrıcalıklar edinmeleridir. Bu durum Osmanlı Devleti içinde

¹⁶⁴ Bu konuya ilişkin detaylı bilgi için bkz. Suavi AYDIN, İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset, Ed: Tanıl BORA/Murat GÜLTEKİNGİL, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 1, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası - Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, İstanbul, 2009, s. 117-128.

¹⁶⁵ Fuat DÜNDAR, İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskan Politikası, İstanbul, 2011, s. 33.

¹⁶⁶ OSMANAĞAOĞLU, Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin Tarihsel Gelişimi, s. 321.

¹⁶⁷ TUNAYA, Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt: 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, s. 403.

¹⁶⁸ Hannah ARENDT, Totalitarizmin Kaynakları-2 Emperyalizm, İstanbul, 2014, s. 14.

Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi gibi hukuki eşitliği içeren metinleri de doğurmuştur. Ancak gayrimüslimlerin büyük devletler tarafından korunması Türklerin imparatorluk içinde en fazla bastırılan unsur olması sonucunu doğurmuştur¹⁶⁹. Dolayısıyla İttihat ve Terakki'nin yaratmak istediği bu burjuva sınıfının milli olma niteliği ise Osmanlılık anlamında bir millilik değil, Türklük anlamında bir milliliktir. Milli burjuva yaratma isteğinin bir diğer amacı ise kapitülasyonların etkisinin kırılmasıdır. Nitekim 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla kapitülasyonlar askıya alınacak ve Türk ticari şirketlerinin kurulması teşvik edilecektir. Savaşın sonunda ise yerli ve yabancı gözlemciler, Türklerin hakim olduğu yeni bir milli burjuvazinin doğduğunu ifade etmeye başlayacaklardır¹⁷⁰. Oluşan bu yeni burjuvazinin temelinde ise sadece Türklerden oluşan ve Hıristiyanları içine almayan esnaf cemiyetleri bulunmaktadır. Bu cemiyetlerle İttihat ve Terakki arasında da organik bağ kurulmuş ve ekonomik hayatın bu yolla Türklerin eline geçmesine çalışılmıştır.

3. Milli Mücadele Döneminde Yurttaşlık ve Lozan Rejimi (1919-1923)

3. 1. Milli Mücadele Dönemi ve Kongreler

İttihat ve Terakki'nin, Almanya'nın yanında I. Dünya Savaşı'na girmesi ve savaştan iki tarafın da mağlup çıkması üzerine Osmanlı Devleti Sevr Anlaşması'nı imzalamak durumunda kalmıştır. Devletin elinde kalan çoğu toprağın işgal altına alınmasını ve neredeyse fiilen sona erdiğini gösteren bu anlaşmadan sonra bir Mustafa Kemal öncülüğünde Milli Mücadele anlayışı filizlenmiştir. Osmanlı Devleti'ne bağlı olan bir kısım subayların da Mustafa Kemal'in yanında yer almasıyla Milli Mücadele olarak adlandırılan dönem başlamıştır. Bu dönem 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar olan tarihsel dönemi kapsar. Milli Mücadele döneminin önemli olayları Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin toplanması, işgalci devletlere karşı savaşılması ve 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasıdır. Sürecin gayrimüslimlere yönelik yasal düzenlemeleri etkileme gibi bir imkanı

¹⁶⁹ Feroz AHMAD, İttihatçılıktan Kemalizme, İstanbul, 2014, s. 110.

¹⁷⁰ AHMAD, Modern Türkiye'nin Oluşumu, s. 61.

yoktur. Çünkü Milli Mücadele'ye katılanlar Osmanlı Devleti tarafından kabul görmemiş ve haklarında idam kararları dahi alınmıştır. Ancak Kurtuluş Savaşı'nda gayrimüslimlerin yeterli desteği vermemesi hatta bazı bölgelerde tarafsız da kalmayıp düşmanla işbirliği içine girmeleri kendilerinin “iç düşman” olarak tanımlanmalarına yol açmıştır. O kadar ki Kurtuluş Savaşı dönemlerinde kendilerinden artık “azınlık” olarak bahsedilmeye başlanmıştır¹⁷¹. Bu süreçte azınlıklara dair yapılan ilk açıklama Erzurum Kongresi'ndedir (23 Temmuz 1919-7 Ağustos 1919). Kongre'nin 3. ve 5. maddelerinde gayrimüslimlerin akıbetleri şu şekilde belirtilmiştir.

Madde 3- Her türlü işgal ve müdahale Rumluk, Ermenilik teşkili amacına yönelme sayılacağından birlikte savunma ve karşı koyma esası kabul edilmiştir. Siyasi egemenliği ve sosyal dengeyi bozacak surette, Hıristiyanlara yeni imtiyazlar verilmesi kabul edilmeyecektir.

*Madde 5- Vatanımızda, öteden beri birlikte yaşadığımız Müslüman olmayan kimselerin, kanunlarla pekiştirilmiş müstesna haklarına tamamiyle uyarız. Mal, can ve ırzlarının korunması, esasen, dinimizin, ulusal geleneklerimizin ve yasalarımızın gereği olduğundan, bu esas, Kongremizin genel kanısı ile sağlanmıştır.*¹⁷²

Görüldüğü üzere İttihat ve Terakki'nin kaldırdığı kapitülasyonlara benzer biçimde yeni devletin temellerini atacak olan Milli Mücadele kadrosu da gayrimüslimlerin sahip olduğu ayrıcalıklar konusunda hassasiyete sahiptir. Gayrimüslimlerin kendi devletlerini kurma yönündeki çabaları karşı koyma yönünde bir iradenin ortaya konmasının yanı sıra Kongre, 5. maddesiyle, birlikte yaşamanın şartlarını da belirlemektedir. Büyük Millet Meclisi'nin açılmasını takiben Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresine ilişkin olarak yaptığı değerlendirme de Kongre'deki kararları netliğe kavuşturmak bakımından önemlidir;

¹⁷¹ M. Çağatay OKUTAN, Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları, İstanbul 2009, s. 66.

¹⁷² Mahmut GOLOĞLU, Milli Mücadele Tarihi-I, Erzurum Kongresi, İstanbul, 2011, s. 228.

“Erzurum Kongresinde hududu millîmiz dairesinde yaşıyan anasırı gayrimüslime dahi nazarı dikkata alınmıştır. Cümlemizce malûmdur, efendiler; Anasırı gayrimüslime akalliyetler namı altında bütün dünyanın mevzuu bahsettiği ve bilhassa bizim memleketimize taallûk ettikçe pek büyük ehemmiyetle nazarı dikkata alınan bir meseledir. Bittabi bu meselede bir esas düşünmek lâzımdır ve o zaman da lâzım idi. Kongrenin vazettiği esas veçhile anasırı gayrimüslimeye, anasırı müslimeye verilmiş olan hukuku vermekten ibaret olacaktır ve bundan daha tabîî bir esas bulamam. Bununla aynı hudut dâhilinde yaşıyan insanlara aynı hukuku kanuniyeyi bahşetmiş oluyordu.”¹⁷³

Bu dönemde toplanan bir diğer Kongre olan Sivas Kongresi’nde de gayrimüslimlere yönelik olan bu kararlar gerekçelendirildi. Sivas Kongresi daha önce toplanan kongrelere nazaran ulusal bütünlüğü perçinleyen bir karaktere sahiptir. Tanör bu durumu daha önce toplanan yerel kongrelerin düşman tanımında Yunan, Rum, Ermeni üçgeninde saplanıp kalma halinden bir çıkış olarak niteler. Erzurum Kongresi’nde dahi düşman tanımını Rumluk ve Ermenilik olarak belirlenmişken, Sivas Kongresi’nde *“Her türlü işgal ve müdahalenin ve bilhassa Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine mâtuף harekâtın reddi”* şeklindeki ifade Kongre’nin antikolonyalist ve ulusal nitelikte olduğunu gösterir¹⁷⁴. Ancak anılan metinlerde gayrimüslim azınlıklar ve yurttaşlık hakları bağlamında somut bir düzenlemeye rastlamamakla birlikte, ulus-devlete evrilme sürecinde önemli basamakları oluşturmuştur.

¹⁷³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cild: 1, İçtima Senesi: 1, İkinci İçtima, 24.04.1336, s. 17.

¹⁷⁴ Bülent TANÖR, Türkiye’de Kongre İktidarları, İstanbul, 2009, s. 188.

3. 2. Lozan Barış Konferansı ve Gayrimüslimler

Gayrimüslimleri korumayı taahhüt eden ancak onları zaman zaman bir tehdit unsuru olarak görmeye başlayan anlayışın bu konuya nihai bir çözüm bulma çabası Lozan Barış Konferansı'nda ele alınmıştır. Konferansa katılacak heyete verilen direktifler arasında azınlıklar konusundaki esasın karşılıklı değiştirme olduğu belirtilmiştir¹⁷⁵. 12 Aralık 1922'de toplanan Arazi ve Askerlik Komisyonu'nda İngiliz Baş delegesi Lord Curzon açılış konuşmasını yapmıştır. Curzon konuşmasında Türk hükümetine Meriç Nehri'ne kadar Trakya'nın geri verilmesini desteklemenin şartlarından biri olarak soy ve din azınlıkların, Milletler Cemiyeti'nin koruyuculuğu altında etkin korunmasının kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir¹⁷⁶. Türk hükümetini bekleyen olası senaryolara da konuşmasında yer veren Curzon daha sonra azınlık sorununun çözümü için önerilerini sıralamıştır. Bu öneriler;

- Son dokuz yılda yaşanan tüm olaylar için hem Türkiye hem de Yunanistan'daki azınlıkların selameti için her iki tarafın da genel af ilan etmesi
- Türkiye Hıristiyanları bile Batı Trakya Müslümanlarının aşırı olmayan bir bedel karşılığı askerden muaf tutulmaları
- Türkiye'de kalan Hıristiyanlarla, Batı Trakya'da kalan Müslümanlara serbestçe dolaşabilme ve ülkeden çıkabilme özgürlüğünün sağlanması
- Son olarak da bu tedbirlerin uygulanmasını denetlemek için hem İstanbul'da hem de Yunanistan'ın uygun görülecek bir yerinde Milletler Cemiyeti gözetiminde bir organ kurulması önerilmiştir¹⁷⁷.

Bu önerilere ilişkin olarak Türk delegeleri de kendi taleplerini içeren bir konuşma yapmıştır. İlk sözü alan İsmet İnönü, azınlık sorununun Osmanlı sistemi anlaşılmadan anlaşılamayacağını söylemiş ve sorunun başlangıcını İstanbul'un fethinden itibaren ele

¹⁷⁵ Mahmut GOLOĞLU, Milli Mücadele Tarihi-V, Türkiye Cumhuriyeti-1923, İstanbul 2011, s. 8.

¹⁷⁶ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Çeviren: Seha MERAY, Ankara 1969, s. 181.

¹⁷⁷ Lozan Barış Konferansı, s. 184.

almıştır¹⁷⁸. Azınlıkların İstanbul'un fethinden beri koruyup kolladıklarını, ancak son zamanlarda özellikle Avrupalı devletlerin, özellikle Rusya'nın, Osmanlı içişlerine fazlaca müdahalede bulunmaları sebebiyle bu barış ortamının bozulduğunu belirtmiştir. Konuşmasında Ermenilere ayrı bir bölüm ayıran İnönü, Ermenilerin uzun yıllar hiç bir sıkıntıyla karşılaşmadan Osmanlı Devleti'nde yaşadıkları hatta "*Millet-i Sadıka*" olarak anıldıklarını belirtmiştir. Daha sonra Ermenilere karşı değişen tutumun sebebinin ise Rusların Ermenileri yanına çekme çabasının bir sonucu olarak görmüştür¹⁷⁹. Konuşmasının özü olarak ise azınlıklarla ilgili olarak yabancı devletlerin kışkırtmalarının ve bu faaliyetler sonucu azınlıkların bağımsızlık taleplerinin gözden kaçmaması gerektiğini söylemiştir. Dolayısıyla azınlık sorunu çözümlenmesi için bu faaliyetlerin sona ermesinden geçtiğini söylemiştir. Bununla birlikte kışkırtmaların önlenmesi için en köklü çözümün mübadeleden geçtiğini de konuşmasında belirtmiştir¹⁸⁰. Mübadele isteğinin arka planında ise özellikle Osmanlı Devleti'nde meydana gelen ayrılıkçı taleplerden duyulan korku vardır. Ermenistanla geliştirilen dostça ilişkiler sebebiyle Ermeniler yönünden böyle bir korku yoktur. Rumların bu taleplerini etkisiz hale getirmenin yolu ise mübadeledir. Öyle ki mübadeleden sonra mübadelenin kapsamı dışında olup Türkiye sınırları içinde kalanlar da böyle bir talepte bulunamayacak kadar azalacaktır. Şu halde İsmet İnönü'nün konuşmasından çıkan talepler;

- Türkiye azınlıklarının kaderi herşeyden önce yabancı müdahalesinin ve kışkırtmasının önlenmesine bağlıdır.
- Bu amaç, Türk ve Rum halklarının karşılıklı mübadelesiyle gerçekleştirilebilir.
- Mübadele tedbirlerinin dışında kalacak azınlıkların güvenlik ve gelişmeleri için en iyi garanti ülke kanunları ve Türkiye'nin geniş görüşlü politikasının vereceği garantilerdir.

Bu konuşma üzerine Yunanistan adına söz alan Venizelos, azınlık sorununun çözüm yolunun Ankara Hükümeti'nin Misak-ı Milli'sinin 5. maddesinden geçtiğini söylemiştir. Bu

¹⁷⁸ Lozan Barış Konferansı, s. 187.

¹⁷⁹ Lozan Barış Konferansı, s. 194.

¹⁸⁰ Lozan Barış Konferansı, s. 199.

maddeye göre azınlık sorununun çözülmesi İtilaf devletleriyle yapılacak ve dönemin azınlık düzenlemelerine uygun düşen sözleşmelerle çözülecektir. Venizelos bu vesileyle Türkiye'nin kendi içindeki azınlıklara vereceği hakların Yunanistan'daki Müslümanlara da tanınacağını belirtmiştir ancak mübadeleye karşı çıkmıştır¹⁸¹.

Konferansın daha sonraki bölümünde azınlıkların askerlikten muaf olmaları yönündeki talebe Türk tarafı karşı çıkmıştır. Buna gerekçe olarak ise ülkenin bir kısım yurttaşlarına ayrılık tanınamayacağı ve aynı ülkenin insanları arasında duygu birliği oluşturmanın engelleyeceği ve zorlaştıracacağı gösterilmiştir¹⁸². Azınlıkların durumunu denetleyecek bir komisyon kurulması önerisi ise içişleri müdahale tehlikesi gerekçesiyle reddedilmiştir. Bunların yanı sıra azınlıklara tanınacak haklarda mütekabiliyet şartından da bahsedilmiştir. Ancak mütekabiliyet ile kastedilen taraf sadece Yunanistan'daki değil, tüm komşu ülkelerdeki Müslümanlardır.

Görüldüğü gibi Türkiye'nin taleplerinin ana noktası azınlıklara yabancılar tarafından müdahalede ve kışkırtmada bulunma olasılığının ortadan kaldırılmasıdır. Bunu sağlamak için ise Türk ve Rum halklarının karşılıklı olarak değiştirilmesi gerekmektedir. Bu durumun dışında kalan azınlıkların güvenlikleri için ise ülke kanunları ve Türk yurttaşı olmalarının sağlayacağı güvencelerin varlığı gösterilmiştir¹⁸³. Görüşmelerin bu noktada tıkanması üzerine başta müslüman olmayan azınlıkların askerlikten muaf olmaları ve genel af konularını değerlendirmek üzere bir "Azınlık Alt Komisyonu" kurulmuş ve 14 Aralık 1922'de ilk toplantısını yapmıştır. Komisyon; soy, din, dil azınlıklarının korunmasını konu edineceğini söylemiş ancak Türk delegelerinden Rıza Nur Bey, soy kelimesine karşı çıkarak soy azınlığının olmadığını Türkiye'de sadece dini azınlıkların bulunduğunu, dil ayrılıklarının ise az olduğunu söylemiştir¹⁸⁴. Yunanistan delegeleri de bu durumu kabul etmiş ve tartışma din

¹⁸¹ Lozan Barış Konferansı, s. 202.

¹⁸² Lozan Barış Konferansı, s. 212.

¹⁸³ GOLOĞLU, Milli Mücadele Tarihi-V, Türkiye Cumhuriyeti-1923, s. 23.

¹⁸⁴ GOLOĞLU, Milli Mücadele Tarihi-V, Türkiye Cumhuriyeti-1923, s. 24.

ve dil azınlıkları sorunu olarak ele alınmıştır. Alt Komisyon tutanaklarında Azınlık kavramının kapsam olarak sadece müslüman olmayanları kapsamasının kararlaştırılması ve Milletler Cemiyeti'nin azınlık uygulamalarını yerinde denetleme isteğinden vazgeçilmesi de Türk tarafına bir iyi niyet belirtisi olarak sunulmuştur¹⁸⁵. Ancak daha sonra alt komisyon tarafından hazırlanan raporda, Türkiye'nin bir Milletler Cemiyeti temsilcisinin İstanbul'da daimi olarak bulunmasını kabul etmediği ancak azınlıkların korunmasına ilişkin bütün hükümlerin Milletler Cemiyeti'nin korunması altına alınmasını kabul ettiği belirtilmiştir. Buna paralel olarak, doğacak anlaşmazlıkların uluslararası nitelikte olacağı ve Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'na sunulacağı da Türk tarafınca kabul edilmiştir¹⁸⁶.

Genel af konusuna ise olumlu yaklaşımış ancak Türkiye'deki Müslümanların bu kapsama girmesi Türk delegesi Rıza Nur Bey tarafından istenmemiş ayrıca azınlıkların askerlik hizmetinden muaf olmaları fikri de benimsenmemiştir¹⁸⁷. Alt Komisyon raporunda Türk tarafının, Müslüman olmayan azınlıkların Müslümanlarla aynı yurttaşlık haklarına ve siyasi haklara sahip olacağını kabul ettiği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra Türkçe'den başka dil konuşan Türk uyruklarının da mahkemeler önünde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri ve eğitim-öğretim konularında da Müslüman olmayan azınlıkların yoğun olarak mukim bulunduğu il ve ilçelerde gerekli kolaylıkların gösterileceği belirtilmiştir¹⁸⁸.

Lozan'da azınlıklarla ilgili olarak görüşülen konulardan biri de mübadele konusudur. Bu konuya ilişkin olarak hazırlanan Alt Komisyon raporunda mübadelenin fiili olarak çok zor olması gerekçe gösterilerek İstanbul Rumları ve Batı Trakya Müslümanları kapsam dışında bırakılmıştır. Daha sonra mübadelenin zorunlu mu yoksa gönüllü mü olacağı hususu tartışılmıştır. Yunanistan tarafı mübadelenin gönüllü olmasını istemiş ancak Türkiye tarafı ve

¹⁸⁵ Lozan Barış Konferansı, s. 297, 301.

¹⁸⁶ Lozan Barış Konferansı, s. 311.

¹⁸⁷ Lozan Barış Konferansı, s. 312.

¹⁸⁸ Lozan Barış Konferansı, s. 301, 310.

komisyonun diğer üyelerinin zorunluluktan yana tavır almasıyla mübadelenin zorunlu olacağı kabul edilmiştir¹⁸⁹.

Mübadele sorunuyla beraber Fener Rum Patrikhanesi de Lozan'da görüşülen konular arasındadır. Türkiye tarafı, İstanbul Rumlarının mübadele kapsamı dışında bırakılmasına karşılık olarak Fener Rum Patrikhanesi'nin İstanbul dışına alınmasını istemiştir¹⁹⁰. Fakat Alt Komisyon bu konuda bir karara varamayıp, çözümü Lord Curzon'a devretmiştir. Lord Curzon ise Patriklik'in siyasi faaliyetlerde bulunmasından dolayı Türkiye tarafının kaygılanmasının haklı olduğunu ancak Patriklik'in taşınmasının dünya kamuoyunun vicdanını derinden yaralayacağını belirtmiştir. Çözüm olarak Patriklik'in sadece dinsel ve ruhani bir kurum olarak kalacağını taahhüt etmiştir. Doktor Rıza Nur Bey ise Patrikhane'nin kuruluşundan bu yana siyasi bir kurum olduğunu ve savaş esnasında Osmanlı Devleti'nin düşmanlarıyla işbirliği yaptığını söylemiştir. Ancak daha sonra Lord Curzon'un açıklamalarına paralel olarak Yunanistan temsilcisi Venizelos da Patriklik'in siyasal yetkilerden arındırılması ve sadece ruhani yetkilerinin varlığının kabul edilmesini uygun bulmuştur. İsmet İnönü ise Lord Curzon ve Venizelos'un bu sözlerini senet saydığını ve dolayısıyla bu talepten vazgeçildiğini açıklamıştır. Ayrıca Patriklik'in faaliyetlerinin siyasi nitelik taşıyıp taşımadığına ilişkin denetleme yetkisi de Türk Hükümeti'nde olacaktır. Bu durumun bir uzantısı olarak da Patrik, Türk Hükümeti'nin uygun bulacağı adaylar arasından seçilecektir¹⁹¹.

Lozan'da süren uzun müzakerelerin neticesinde azınlıklar konusu karara bağlanmıştır. Buna göre Türkiye'de sadece gayrimüslim azınlıkların varlığı kabul edilmiş ve başkaca bir tür azınlığın varlığı kabul edilmemiştir. Bu kabule göre azınlığın ölçütünün dini olduğu da söylenemez. Çünkü Lozan'da din, azınlık tanımında başlı başına bir farklılık unsuru olarak yer almaz. Lozan'a göre sadece gayrimüslimler azınlık korumasından yararlanır. Şüphesiz din ölçütü azınlık tanımında kullanılsaydı günümüzde örneğin Aleviler de bu korumanın

¹⁸⁹ Lozan Barış Konferansı, s. 322.

¹⁹⁰ Lozan Barış Konferansı, s. 324.

¹⁹¹ Lozan Barış Konferansı, s. 338.

kapsamına girebilirdi¹⁹². Lozan Antlaşması'nın Üçüncü fasılı "Akalliyetlerin himayesi" başlığını taşır. 37-44.¹⁹³ maddeler arasında yer alan bu fasıl azınlıkların korunmasını düzenler. 37. maddeye göre bu fasılda yer alan hükümler temel yasalar olarak kabul edilmiştir ve hiç bir yasa, yönetmelik veya düzenleyici işlem bu hükümlere üstün sayılamaz. 38. maddenin ilk fıkrası Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan her bireyin ayırt edilmeksizin yaşama hakkının güvenceye alındığını taahhüt eder. İkinci fıkra ise gayrimüslimlerin dolaşım ve göç özgürlüğünden söz etmektedir. Bu fıkroda ulusal savunma ve kamu düzeninin korunmasını bir istisna olarak belirtmiştir. Ancak alınacak tedbirlerin de tüm Türk yurttaşlarına uygulanması gerektiğinden bahsetmiştir. Kuşkusuz bu fıkroda 1915 yılında Ermenilere uygulanan tehcir benzeri olayların önüne geçme amacı vardır. 39. madde ise eşitliği düzenlemektedir. Buna göre gayrimüslim azınlıklara mensup Türk yurttaşları, Müslümanlarla aynı siyasi ve medeni haklara sahiptir ve din ayırt edilmeksizin yasa önünde eşittirler. Maddenin 3. fıkrası ise din, inanç ya da mezhep fark etmezsiniz her Türk yurttaşının genel hizmetlere kabulüne, memurluğa ya da çeşitli meslekleri yapmasına engel olunmamasını düzenlemektedir. Bununla birlikte 39. maddenin dördüncü fıkrası dil kullanımını konusuna değinmektedir. Bu fıkroya göre, özel ya da ticari olsun herhangi bir ilişkide; din, basın, yayın konusunda ve toplantılarda herhangi bir dilin serbestçe kullanılması engellenemez. Son fıkra ise bu durumun mahkemelerde de geçerli olacağını hükme bağlamıştır. Kuşkusuz bu hüküm gayrimüslim azınlığa özgü bir göndermede bulunmadığı için Türkiye'de konuşulan bütün dilleri kapsamaktadır.

40. madde gayrimüslimlerin sosyal hayatlarına ilişkin düzenlemeleri içerir. Gayrimüslimlerin nüfus bakımından sayıca az oldukları için sosyal hayatta kendi kurumlarını oluşturmalarının önüne konması muhtemel engelleri göz önüne alarak düzenlenen bu maddeye göre; gayrimüslim azınlıklar, harcamaları kendilerince yapılmak üzere her türlü yardım, dinsel ya da sosyal kurumları, okul ve benzeri eğitim kurumlarını kurma, yönetme ve burada kendi dillerini kullanma ve dinsel ayinlerini yapma hakkına sahiptirler. Bu maddenin

¹⁹² ORAN, Türkiye'de Azınlıklar, s. 64.

¹⁹³ Lozan Antlaşması Tam Metni için bkz; Düstur: Üçüncü Tertip. Cilt 5: 11 Ağustos 1339-19 Teşrinvevvel 1340, İstanbul 1931, s. 36-42.

tamamlayıcısı olarak 41. maddede Türkiye Devleti'ne bir takım pozitif yükümlülükler yüklenmiştir. Buna göre gayrimüslimlerin sayıca fazla olduğu şehirlerde ve kasabalarda bu yurttaşların çocuklarının kendi dillerinde öğretim görmelerine sağlamak üzere devlet gereken kolaylığı göstermelidir. Tabii bu durum söz konusu okullarda Türk dilinin öğretilmesinin zorunlu kılınmasına engel olmayacaktır. Ayrıca 41. maddenin 2. fıkrası bu düzenlemeye paralel olarak azınlıkların eğitim, din ya da sosyal yardım amacıyla devlet ya da belediye bütçelerinden hakça bir pay almasını öngörmektedir.

Lozan Antlaşması'nın 42. maddesi gayrimüslimlerin aile ya da kişi statülerinden kaynaklanan sorunlarda azınlıkların törelerinin dikkate alınmasına yönelik düzenleme yapılması gerekliliğinden bahseder. Söz konusu düzenlemeyi ise Türk Hükümeti ve gayrimüslim azınlık temsilcilerinden oluşan özel komisyonlar yapacaktır. Bununla birlikte Türk Hükümeti, azınlıklara ait ibadethane, mezarlık ve diğer dinsel kurumlarına her türlü koruyuculuğu göstermekle yükümlüdür. 43. madde ise inanç özgürlüğüne değinmektedir. Bu maddeye göre gayrimüslim azınlıklara mensup Türk yurttaşları, inançlarına aykırı ya da dinsel ayinlerini bozucu herhangi bir işlem yapmaya zorlanamazlar ve hafta tatilleri gününde Mahkemelerde hazır bulunmaktan ya da herhangi bir yasal işlemin yapılmasından kaçınmalarından dolayı hiç bir hakkı ortadan kaldırılamaz. Ancak bu hüküm gayrimüslim azınlıkları, kamu düzeninin korunması bağlamında, öteki tüm Türk yurttaşlarının bağlı olduğu yükümlerden bağışık kılmayacaktır.

Lozan Antlaşması'nın 44. maddesi ise üstteki maddelerde güvence altına alınan haklara ilişkin koruma mekanizmalarını düzenler. Söz konusu haklar Milletler Cemiyeti güvencesi altındadır ve Milletler Cemiyeti çoğunluğunca karar alınmadıkça değiştirilemez. Ayrıca Milletler Cemiyeti'nin her bir üyesi, bu hakların ihlali ya ihlal tehlikesi durumunda, bu duruma Meclis'in dikkatini çekmeye ve yönerge vermeye yetkilidir. Ayrıca bu hükümlerle ilgili olarak ortaya çıkan ihlaller ya da edimler, uluslararası bir anlaşmazlık olarak değerlendirilir. 45. madde ise gayrimüslim azınlığa verilen hakların aynısının Yunanistan'da yaşayan müslüman azınlığa da verileceğini taahhüt eder.

Lozan Antlaşması'nda yer alan bu hükümler daha sonra Büyük Millet Meclisi tarafından 340, 341, 324 ve 343 sayılı Kanunlarla kabul edilmiş ve iç hukukun bir parası olmuştur. 1982 Anayasası'na göre de Lozan Barış Antlaşması usulüne göre yürürlüğe konmuş bir uluslararası antlaşmadır ve kanunlarla eşdeğerdir. Hatta temel hak ve özgürlüklere ilişkin olan maddeleri Anayasa'nın 90. maddesine göre, kanunların da üzerindedir. Şüphesiz Lozan Antlaşması, Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren çözüm bulunmaya uğraşılan gayrimüslim azınlık sorununun çözülmesi yolunda atılmış önemli bir adımdır. Bu durum İttihat ve Terakki döneminden itibaren aşınmaya başlayan Osmanlılık anlayışından da bir kopuşa işaret eder. Artık yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Türk milletinin hakim olduğu bir ulus-devlet olarak şekillenecektir. Kuşkusuz yeni devletin kurucu unsuru olarak kabul edilen Türk milleti kavramından ne anlaşılması gerektiği konusunda bir fikre varabilmek için ise Türkiye Cumhuriyeti'ne ait anayasaları incelemek gerekecektir.

4. Tek Parti Döneminde Yurttaşlık

4. 1. 1921 Anayasasında Yurttaşlık

1921 Anayasası bir geçiş ve dönemi Anayasasıdır ve oldukça kısadır. 23 maddeden oluşan bu metinde yalnızca devletin teşkilatlanmasından bahsedilmiştir. Anayasa'da bir temel hak ve özgürlükler bölümü mevcut değildir. Dolayısıyla 1921 Anayasasında vatandaşlıkla ilgili somut bir düzenlemeye rastlanmaz. 1921 Anayasası'nın ilk maddesinde bir millet adı zikredilmez ve "*hakimiyet bila kayd ü şart milletindir*"¹⁹⁴ ifadesi yer alır. Devam eden maddeler incelendiğinde ise "*millet*"(madde 1, 2, 5) ve "*halk*"(4, 12, 18) yanında herhangi bir ırk ya da etnisite adı olmadan kullanıldığını görüyoruz. Ayrıca içinde "*halk*" geçen maddelerin daha çok temsilcilerin seçimiyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla 1921 Anayasası'nın metninden "*Türk*" unsuruna bir üstünlük tanındığı sonucunu çıkartmak güçtür.

¹⁹⁴ Teşkilatı-ı Esasiye Kanunu metni için bkz; KİLLİ-GÖZÜBÜYÜK, s. 105-108.

Kuşkusuz 1921 Anayasası döneminde yurttaşlık anlayışı, yalnızca devletin teşkilatlanmasını düzenleyen kısa bir anayasayla açıklanamaz. Bu dönemde Büyük Millet Meclisi'nin aldığı kararlarda yer alan ifadeler de yurttaşlık anlayışının seyrini takip etmek açısından önemlidir.

1921 Anayasası'nın kabul edilmesinden yaklaşık bir yıl sonra Büyük Millet Meclisi tarafından art arda iki karar alınmıştır. İlki “307 sayılı Osmanlı İmparatorluğu'nun İnkıraz Bulup, TBMM Hükümeti Teşekkül Ettiğini Dair Heyet-i Umumiye Kararı”dır. Bu kararda Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile “*hukuk-i hükümrani*”nin “*millet*”e verildiğinden ve İstanbul'daki padişahlığın artık meşru olmadığından söz edilmiştir¹⁹⁵. Bu kararın hemen ardından alınan “308 sayılı TBMM'nin Hukuki Hakimiyet ve Hükümranininin Mümessil-i Hakikisi Olduğuna Dair Heyet-i Umumiye Kararı”nda ise “*Türk*” milletinden Osmanlı İmparatorluğu'nun “*müessis ve sahib-i hakikisi*” olarak bahsedilmiştir. Bu karar, Türk milletinin sarayın ihanetini gördüğü zaman Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu isdar ederek hakimiyeti padişaktan alıp millete verdiğini vurgulamıştır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu tarihe intikal etmiş ve yerini yeni ve milli bir Türk Devleti almıştır¹⁹⁶. Kararın son kısımlarında ise “*Türkiye halkı*” ifadesi kullanılarak metin içinde bir çelişki yaratılmıştır. Kuşkusuz bu durumdan yola çıkarak bir yurttaşlık anlayışının nasıl şekillendiğine dair bir yargıya varmak güçtür. Kararda Türk milletinin hakimiyeti padişaktan alması, imparatorluğun gerçek sahibi olması gibi nitelermeler ve kurulan yeni bir milli Türk Devleti'nden söz edilmesi kuşkusuz yeni kurulan devletin bir milli devlet olacağına işaret olarak okunabilir. Bir diğer yandan döneme hakim olan tüm Anadolu halklarının Milli Mücadele sürecinde desteğine kazanmak ve süreci zaafa uğratmamak gibi amaçlar daha ihtiyatlı bir dil kullanılarak “*Türkiye halkı*” ifadesinin ön plana çıkmasını gerektirmiştir. Bütün bunların yanı sıra Milli Mücadele döneminde dinin de yoğun şekilde vurgulandığı görülür. Örneğin 307 sayılı kararda “*Türk Hükümeti'nin makam-ı hilafeti esir bulunduğu ecnebilerin elinden kurtaracağı*”ndan bahsedilir. Buna paralel olarak 308 sayılı kararda “*Türkiye Devleti makam-ı hilafetin istinadgahıdır (güvencesidir)*” denmektedir. Daha sonra Cumhuriyet'in ilanıyla beraber “364

¹⁹⁵ KİLLİ-GÖZÜBÜYÜK, s. 110.

¹⁹⁶ KİLLİ-GÖZÜBÜYÜK, s. 111.

sayılı Kanunla Teşkilat-ı Esasiye’ye devletin dininin İslam olduğunun eklenmesi de bu durumu destekler niteliktedir. Bazı görüşler gayrimüslimlerin dışlandığı bir yurttaşlık anlayışının mevcut olduğundan¹⁹⁷ bahsetmekteyse de, gerek doğrudan bir yurttaş tanımının bulunmayışı, gerek Lozan Antlaşması’nda gayrimüslim azınlıklara ilişkin hakların kabul edilmesi böyle bir eksikliğin önüne geçmektedir.

4. 2. 1924 Anayasasında Yurttaşlık

1924 Anayasası’nın, 1921 Anayasası’na göre daha detaylı bir içeriğe sahip olduğunu ve devlet teşkilatının yanı sıra temel hak ve özgürlüklere ilişkin düzenlemeler içerdiği söylenebilir. 1921 Anayasası’nın aksine 1924 Anayasası’nda yurttaşlık kavramına ilişkin bir tanım da getirilmiştir. Bu tanım 88. maddede yer alır ve “*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk itlak olunur*” şeklindedir. İtlak tabiri kelime olarak, “*koyuvermek, genellemek*”¹⁹⁸ anlamlarına gelir. Dolayısıyla maddede etnik açıdan “*Türk*” olunmasa bile “*Türk*” gibi sayılma şeklinde bir genellemeden bahsedilmektedir. Bununla birlikte 1921 Anayasası’nda vurgulanan “*Türkiye halkı*” ifadesinin yerine hakların öznesi olarak da “*Türk*” kavramının kullanıldığını söyleyebiliriz. Örneğin, Anayasanın 5. faslı “*Türklerin Hukuku Ammesi*” üst başlığına sahiptir. 9. madde milletvekili seçme hakkının “*Türkler*”e ait olduğunu belirtir. 68. maddede ise “*Her Türk hür doğar, hür yaşar*” ifadesi yer alır. 69. Maddede “*Türklerin kanun nazarında eşit oldukları*” belirtilir. 88. maddede yer alan ifadelerden Türklerin tek bir dine veya ırka sahip olmadıklarının kabul edildiği sonucu çıkartılabilir. Bununla beraber ırksal veya dinsel bir anlam taşımayan Türklük kavramının coğrafi (Türkiye ahalisi) ve siyasi (yurttaşlık bağı) anlamında kullanıldığı düşünülebilir. Mustafa Kemal’in de aynı yıllarda yaptığı “*Türkiye Cumhuriyetini kuran Türkiye halkına, Türk Milleti denir*” şeklindeki tanım da aynı yaklaşımın tezahürüdür¹⁹⁹. Kuşkusuz 88.

¹⁹⁷ Fazıl Hüsnü ERDEM, *Osmanlı-Türk Anayasalarında ve Yeni Anayasada Vatandaşlık, Seta Analiz Sayı: 51*, Ankara 2012, s. 11.

¹⁹⁸ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5591809d7f3049.80406012 (Erişim Tarihi: 29.06.2015)

¹⁹⁹ TANÖR, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 310.

maddenin son şeklini almasından önce Büyük Millet Meclisi'nde bir takım tartışmalar olmuştur. Devlet içinde yaşayan Rum ve Ermenilerin durumu üzerine İstanbul Mebusu Hamdullah Suphi Bey'in ifadeleri yurttaşlık konusunda Rumlar ve Ermenilerin durduğu noktayı ve Türk kavramıyla aralarındaki mesafeyi göstermesi bakımından önemlidir;

“Diyoruz ki: Devletin, Türkiye Cumhuriyetinin tebaası tamamıyla Türktür. Bir taraftan da hükümet mücadele ediyor, ecnebler tarafından tesis edilmiş olan müessesatta çalışan Rumu, Ermeniye çıkarmaya çalışıyor. Biz bunları Rumdur, Ermenidir diye çıkarmak istediğimiz vakit bize “hayır, Meclisinizden çıkan kanun mucibince bunlar Türktür” derlerse ne cevap vereceksiniz? Size soruyorum arkadaşlar, tabiiyet kelimesi zihinlerde mevcut ve kalplerde mevcut bulunan bir emeli izale etmeye kifayet etmez. Lafzen biz bir tefsir bulabiliriz. Maddeye bir tefsir geçilebilir, fakat bir hakikat vardır. Onlar Türk olamazlar.”²⁰⁰

Bu konuşmayla başlayan görüşmelere daha sonra Gelibolu Mebusu Celal Nuri Bey “Türk” tanımını yaparak devam etmiştir:

“Hukuku beynelmilelin tevlit ettiği bir takım icabat vardır. Mesela bugün bizim öz vatandaşımız, Müslüman, Hanefiyülmezhep, Türkçe konuşur...Eskiden bir Osmanlı sıfatı vardı, bu sıfat cümleye şamildi. Bu sıfatı ortadan kaldırıyoruz. Yerine bir Türk Cumhuriyeti kaim olmuştur. Bu Türk Cumhuriyetinin de bilcümle efradı Türk ve Müslüman değildir. Bunları ne yapacağız? Ortada bir Rum var, bir Ermeni var, bir Yahudi var, türlü türlü anasır var. Lehülhamd ki ekalliyettir. Bunlara eğer Türklük sıfatı vermeyecek olursak ne

²⁰⁰ Şeref GÖZÜBÜYÜK/Zekai SEZGİN, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, Ankara 1957, s. 437.

diyeceğiz? (Türkiyeli sesleri). İstirham ederim, Türkiyeli hiç bir manayı müfit değildir.”²⁰¹

Bu tartışmaların sonunda ilk halde yer almayan “*vatandaşlık itibariyle*” ifadesi maddeye eklenmiştir. Kuşkusuz bu ibarenin eklenmesi meclis tartışmalarından anlaşıldığı kadarıyla gayrimüslimlerin Türk sayılmaması amacına ulaşmak için benimsenmiş bir yoldur. Bunun yanı sıra, Müslüman olup da Türk olmayanların durumundan hiç söz edilmemiştir²⁰². Dolayısıyla ırk olarak Türk ve yurttaş olarak Türk kavramları birbirinden farklı temellere oturmuştur. Yeğen’ e göre söz konusu ayrımı üçlü bir temele oturmaktadır. Bu ayrıma göre Türkçe dilini konuşanlar “*Türkler*”, Türk olmayıp da Müslüman olanlar asimile edilebilir olduklarından “*Müstakbel Türkler*”, gayrimüslimler ise “*Kanun-i Esasi Türkleri*”dir²⁰³.

Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyete geçişin tamamlandığı aşamada geçerli olan iki anayasadan birinden vatandaşlık konusuyla ilgili hiç bir düzenlemeye yer verilmemiş; ancak Meclis tarafından alınan bazı kararlarda “*Türk*” unsuru vurgulanmıştır. Ancak söz konusu dönemde mevcut bulunan Milli Mücadele ruhu gereği bu anlayışın çok yüksek perdeden dile getirilmediği söylenebilir. İlerleyen dönemde gerek Lozan Barış Antlaşmasıyla devletin kendini güvenceye alması, gerek 1924 Anayasası’nın bir öncesine oranla daha detaylı bir karaktere sahip olması Osmanlı’dan bu yana yurttaşlık kavramının geçirdiği dönüşümün son halkasını görmemize olanak sağlar. Bu anlamda 1924 Anayasası’nın hazırlık dönemi tartışmalarında dile getirilen “*Türk*” kavramının içeriğini doldurma konusunda yaşanan tartışmalar yeni dönemde gayrimüslimlerin devlet ve toplum içinde nasıl bir konuma sahip olacaklarını göstermesi bakımından önemlidir. 1924 Anayasası’nın görünüşte ırk ve din ayrılıklarını hesaba katmayan bir yurttaş tanımı getirmesi ileri bir hamle gibi görünmektedir. Ancak gerek anayasanın hazırlanma öncesindeki süreç ve gerek daha sonrasında gayrimüslimlere yönelik ayrımcı politikalar, “*Türk*” kelimesinin anayasada ifade edilen

²⁰¹ GÖZÜBÜYÜK/SEZGİN, s. 439.

²⁰² Ergun ÖZBUDUN, 1924 Anayasası, İstanbul, 2012, s. 63.

²⁰³ Mesut YEĞEN, Yeni Anayasa Eski Yurttaşlık, Liberal Düşünce, Yıl 13, Sayı 50, İlkbahar-2008, s. 60.

anlamının yanında Fransız modeli millet anlayışına uygun, dil, ölkü ve kültür birliğini temel alan bir milliyeti ifade ettiğini göstermektedir. Kuşkusuz örnek alınan Fransız modelinin Türkiye Cumhuriyeti'ne ne derece uygun olup olmadığı ya da uygulanmasının ne gibi zorluklara sebep olacağı tartışmalıdır. Çünkü ulus-devlet modelini ortaya çıkaran Fransız Devrimi bir ortak simgeler bütünü etrafında ulusu toplamayı amaçlar. Ulus ve yurttaş bütünleştirilmesi gereken unsurlardır. Ancak kuruluş aşamasındaki Türkiye Cumhuriyeti toplumu, Osmanlı İmparatorluğundan kalan homojen olmayan bir toplumdur²⁰⁴. Homojen bir toplum yapısına erişmek için ise ilk denenen yol mübadele olacaktır.

4. 3. Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi

Lozan Barış Antlaşmasında yapılan uzun tartışmalardan sonra Türkiye ve Yunanistan arasında bir nüfus mübadelesi yapılmasına karar verilmiştir. Bu karar bir protokol ile hukuki zemin kazanmıştır. 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan “*Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*” iki ölkce arasında yapılacak mübadelenin çerçevesini çizen metindir. Protokol'e göre bu İstanbul Rumları ve Batı Trakya Müslümanları mübadeleden muaf tutulmuşlardır. Dolayısıyla İstanbul Rumları, mübadele sürecinden sonra da İstanbul'da yaşamaya devam etmiştir. Gökçeada ve Bozcaada Rumları'nın da İstanbul Rumları gibi mübadele dışı bırakılmasının sebebi ise Lozan Barış Antlaşması'nın 14. maddesi gereğidir²⁰⁵. Ancak Yunanistan'ın Lozan görüşmelerinde daha az Rumun mübadeleye dahil edilmesi yönündeki çabaları geride kalan Rum azınlığın Türkiye Cumhuriyeti tarafından sürekli olası bir ihanet potansiyeli taşımaya yol açmıştır²⁰⁶. Türk tarafının da mübadele edilecek insan sayısını artırma yönünde çabaları mevcuttur. Bu çekişmeli durumun hukuk sahnesindeki

²⁰⁴ Cevat OKUTAN, Cumhuriyetçi Paradigma-Paradigmatik Cumhuriyet, İstanbul, 2006, s. 212.

²⁰⁵ Türk egemenliği altında kalan İmroz adasıyla Bozcaada, yerel yönetim ile can ve mal güvenliği bakımından, Müslüman olmayan yerli halka gerekli bütün güvenceyi sağlayan, yerel unsurlardan kurulu bir özel yönetim örgütünden yararlandırılacaktır. Bu adalarda düzenin korunması, yukarıda görölen yerel yönetim örgütünün emrinde bulunan bir polis kuvvetince sağlanacaktır. Rum ve Türk halklarının mübadelesine ilişkin olarak Türkiye ile Yunanistan arasında kararlaştırılmış ya da kararlaştırılacak olan hükümler, İmroz ve Bozcaada halklarına uygulanmayacaktır. (Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Takım: 2, Cilt: 2, s. 7.)

²⁰⁶ AKGÖNÜL, s. 61.

görünümü ise Türkiye ve Yunanistan arasında 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan “*Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*”de yer alan “*établis*” kavramının iinin doldurulması şeklinde kendini göstermektedir. “*établis*” kelimesi köken olarak Fransızca bir kelimedir ve “*yerleşik, mukim*” gibi anlamlara gelmektedir. Konuyla ilgili olarak taraflar arasında bir uyuşmazlık çıkmıştır. Çünkü Türk tarafı mübadeleye katılanların oldukça fazla olmasını talep ederken, Yunan tarafı bu sayıyı düşürmeye çalışmaktadır. Neticede “*établis*” kavramının içeriği konusunda bir anlaşmaya varılamamış ve meselenin Uluslararası Daimi Adalet Divanı’na taşınmasına karar verilmiştir. Divan’a taşınan konu, özü itibariyle “*établis*” kavramından ne anlaşılması gerektiği, İstanbul’un Rum ahalisinin “*établis*” sayılarak mübadeleden istisna tutulabilmesi için yerine getirilmesi gereken şartların neler olduğuna ilişkin bir istişari mütalaa verilmesidir²⁰⁷.

Konuya ilişkin olarak Divan, iki tarafın da tezlerini yazılı olarak istemiş ve daha sonra bu tezler taraflarca sözlü olarak Divan önünde dile getirilmiştir. Yunan tezlerine göre; “*ikametgah(domicile)*” ve “*yerleşim(établis)*” birbirinden farklı kavramlardır. İkametgah dendiğinde “*muayyen bir ülke ile mahalli kanunlarca tayin ve tarif edilmiş hususi rabitaları olan şahısların hukuki vaziyetleri*” kastedilir. Ancak yerleşim kavramı fiili bir duruma gönderme yapar²⁰⁸. Dolayısıyla Yunan tarafına göre bu fiili durumun tespiti her şekilde yapılabilir.

Türk tezi ise; yerleşme kavramının anlamının 1914 tarihli Osmanlı Yerleşim Kanunu’nda aranması gerektiğini söylemektedir²⁰⁹. Bu kanuna göre herhangi bir yerde yalnızca kayıtlı olunmakla kanuni bir bağ tesis edilebilir²¹⁰. Dolayısıyla Türk hukukunda yerleşme ve ikametgah kavramı aslında aynı kavramlardır. Ayrıca Türk delegeleri, Türk

²⁰⁷ Nihat ERİM, Milletlerarası Adalet Divanı ve Türkiye, AÜHFD Cilt: 2, Sayı: 1, s. 64.

²⁰⁸ ERİM, s. 65.

²⁰⁹Alexis ALEXANDRİS, The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974, Atina, 1992, s. 113.

²¹⁰ ERİM, s. 69.

kanunundaki hükümlerin de Fransız hukukundan alındığını ve dolayısıyla düzenlemenin uluslararası hukuk kaidelerine uygun olduğunu belirtmişlerdir.

İki tarafın da iddialarını inceleyen Divan verdiği kararda, Türk tarafının tezlerine itibar etmemiş ve iki tabirin birbirinden farklı olduğuna karar vermiştir. Ayrıca yerel kanunların uygulanmasını isteyen Türk tarafının bu talebi de uygun bulunmamıştır. Bu duruma gerekçe olarak ise Anlaşmanın 2. maddesinin kavramları açıklamakta yeterli olduğu, yerel kanunların uygulanacağına ilişkin bir hükmün anlaşmada yer almadığı ve Türk ve Yunan kanunlarının ayrı olarak uygulanması halinde aynı zümreye giren şahıslar için farklı hükümler içerebileceği gösterilmiştir²¹¹. Netice olarak Divan, yerleşik kavramından ne anlaşılması gerektiğini de açıklığa kavuşturmuştur. Buna göre; *“établis tabiri daimilik vasfını haiz bir oturma ile tebellür eden fiili bir vaziyeti göz önünde tutmaktadır”*. Dolayısıyla, Anlaşma'nın 2. maddesine göre, İstanbul'un Rum ahalisinin mübadele dışında bırakılmaları için, İstanbul'un 1912 yılında tespit edilen belediye sınırları içinde bulunmaları ve 30 Ekim (İlkteşrin) 1918 tarihinden önce İstanbul'a gelmiş olup daimi olarak oturmak niyetinde olmaları gerekmektedir²¹².

Mübadeleye ilişkin protokolün imzalanmasının ardından konu TBMM'nin gündemine alınmıştır. Lozan'da azınlıklarla ilgili konularda müzakereleri bizzat yürüten Dr. Rıza Nur TBMM'de yaptığı konuşmada Hıristiyan devletlerin ülkenin iç işlerine karışmasından yakınmış ve azınlıklara karşı bakış açısını göstermiştir.

*“Ekalliyetler meselesi: En çetin işlerimizden birisi budur. Çünkü bütün Hıristiyanlık âlemi; Müslümanların ziri idaresinde olan Hıristiyanların idaresine ehemmiyeti azime atfediyordu. Biz iptida ekalliyetler hukukundan kaçınmak istedik.”*²¹³

²¹¹ ERİM, s. 70.

²¹² ERİM, s. 72.

²¹³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, Cilt: 4, s. 5.

Buradan anlaşıldığı üzere Cumhuriyet döneminde gayrimüslim azınlıklara karşı gelişen olumsuz bakışın sebebi bir dış müdahaleye gerekçe olabilme potansiyelleridir. Özellikle Hıristiyan dünyasının Osmanlı'nın son dönemlerinde iç siyasete müdahalelerini gayrimüslimler üzerinden gerçekleştirmeleri bu endişenin arkasında yatan önemli bir nedendir. Dr. Rıza Nur konuşmasının devamında Lozan'da tanınan seyahat ve dolaşıma ilişkin haklarla ilgili olarak; *“Biz buna yukarıda emniyet ve asayiş memleket kaydını koyduk, ki isterse hükümet bu suretle bunları men dahi edebilecektir. Fakat biz muhaceret için daha ziyade razıyız. Gitsinler ve gitmeleri bizim istediğimiz şeydir”*²¹⁴ ifadelerini kullanarak mübadeleden sonra sadece İstanbul'da kalacak olan azınlıkların da gitmesinin aslında arzulanan bir durum olduğunu belirtmiştir. Dr. Rıza Nur'un konuşmasının devamında kullandığı ifadeler de bu duruma bir kanıt olarak görülebilir;

*“Şimdi efendiler, bu akalliyetler meselesi en mühim meseledendir ve Misak-ı Millimizce kabul edilmiştir. Kabul etmek istemediğimiz zamanlarda Misak-ı Millimizi gözümüze dayamışlardır. Biz de kabul ettik. Fakat mevcut olanlardan daha azdır. Ve öyle de olmasa mübadele-i ahaliyi kabul ettik, cebri olarak. Akalliyetler kalmayacaktır. Yalnız İstanbul müstesna olmak üzere.(Ermeniler sesleri) Fakat arkadaşlar kaç Ermeni vardır. (Yahudiler sesleri) İstanbul'da otuz bin Yahudi vardır. Şimdiye kadar bir mazarrat iras etmeyen insanlardır. (Gürültüler) Museviler malum, nereye çekilirlerse oraya giden insanlardır. Tabii olmasalardı daha iyi olurdu derdim.”*²¹⁵

Kuşkusuz TBMM'nin o dönemki yapısında Dr. Rıza Nur'un beyanları genel olarak coşkuyla karşılanmıştır. Zira neredeyse dönemin tüm mebusları mübadele konusunda bir fikir

²¹⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, Cilt: 4, s. 8.

²¹⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, Cilt: 4, s. 8.

birliği içindedir, çünkü Anadolu'daki azınlıkların tasfiyesinin gerekliliği yeni kurulan Cumhuriyet'in bir varoluş sorunu olarak algılanmıştır²¹⁶. Aktar'ın tespitine göre o dönemde TBMM'de konunun ekonomik yönü neredeyse hiç ele alınmamış, bütün senaryolar homojen bir ulus yaratma amacının etrafına toplanmıştır. Daha sonra TBMM'de dil ve iskan meselesi üzerine ise yoğun tartışmalar gerçekleşmiştir²¹⁷. Gerçekten de mübadele konusunun her iki ülke açısından da ekonomik bakımdan aceleye gelmiş bir proje olduğu düşünülebilir. Çünkü mübadeleden sonraki iskan sürecinde alınan kararlar mübadillerin yeni yerleşim yerlerine uyum sağlamalarını güçleştirmiştir. Örneğin geldiği yerde tütün üreticisi olan mübadiller, tütün yetiştirilmesi mümkün olmayan topraklara yerleştirilmiştir²¹⁸. Bu ve benzeri bir çok ihmal noktası mübadelenin ekonomik olarak esaslı bir eleştiriye tabi tutulması sonucunu doğurmuştur. Tabi bu eleştirilerin sebebi olarak mübadeleye tabi tutulan kitlelerin birbirlerinden farklı kitleler olması görülebilir. Çünkü Türkiye'den giden Rumlar daha çok şehirli bir nitelik gösterirlerken, Yunanistan'dan gelen Türkler daha çok köy kökenlidir. Dönemin İmar ve İskan Vekili Mahmut Celal (Bayar) Bey bu konuya ilişkin olan eleştirilere şu şekilde cevap vermektedir;

“İtiraf ediyorum ki; gidenlerle gelenlerin şeraiti hayatiye ve iktisadiyesi müsavi değildir. Gidenler ekseriyet itibariyle esnaf ve tüccar, gelenler ekseriyet itibariyle rençberdirler. Efendiler, gelenlerin ekseriyeti azimesi köylüdür, gidenlerin ekseriyeti azimesi şehirlidir. Böyle mütefavit nispetler arasında iskan yapmak imkanını takdiri alinize terk ederim”²¹⁹

²¹⁶ Ayhan AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, İstanbul 2012, s. 43.

²¹⁷ Bu tartışmalar için bkz. AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, s. 43 vd.

²¹⁸ AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, s. 46.

²¹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 10, s. 43.

4. 3. 1. Nüfus Mübadelesi Sonrasındaki Durum

Mübadele sürecinde hükümetin elinde mübadillerle ilgili olarak yeterli verilerin olmaması ve İskan uygulamasını yürüten memurların çoğunlukla emekli ya da görevden azledilmiş askerler olması da birer sorun olarak gösterilebilir²²⁰. İstanbul dışında yaşayan Rumların ülkeden ayrılmaları ve yerlerine gelen Yunanistan Türklerinin daha farklı nitelikleri sahip olmaları, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde ekonomik açıdan bir boşluk yaratmıştır. Zira Rumlar çoğunlukla küçük esnaflık ya da ustalık-kalfalık benzeri işlerde bir kalifiye eleman boşluğunu dolduruyorlardı. Mübadeleyle Yunanistan'a giden Rumların yaklaşık olarak üçte biri kırsal kesimden idi. Yunanistan'dan gelen Türklerin ise yüzde doksan gibi bir kesimi tarımla uğraşmaktaydı. Bu durumda Rumlardan kalan topraklara mübadillerin yerleştirilmesi ihtiyacı karşılamayacaktı. Bunun yanı sıra, Rumların ve Ermenilerin topraklarından ayrılmasıyla birlikte, bölgenin yerli unsurları bu toprakları yerleşmiştir. Toprakların mübadillere tahsis edilecek olması, yerli unsurlarla mübadiller arasında da bir sorun olmasına yol açacaktır²²¹. Aynı şekilde mübadele ile gelen Türklerin iskanında izlenen yanlış yollar, tarımsal üretim alanında yeterliliğe sahip Türklerden de yeteri kadar faydalanılamamasına yol açmıştır²²². Bu durumun bir devamı olarak, yetiştirilen tarım ürünlerinin yurtdışına pazarlanmasında aracı konumda olan gayrimüslimlerin yokluğu, düşmekte olan tarımsal verimin bir de pazarlanma konusunda kanallarının tıkanmasına sebep olmuştur. Yunanistan'ın kırsal kesiminden gelmeyip de Türkiye'de İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlere yerleştirilmeyen mübadillerin de mesleklerini icra edecekleri ortam bulmaları konusunda sıkıntıları olmuştur²²³. Bunun yanı sıra mübadele dışı bırakılan İstanbul, İmroz ve Bozcaada Rumları, Türkiye Cumhuriyeti içinde nüfus olarak da azalmışlardır.

²²⁰ AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları s. 48.

²²¹ Mehmet Ali GÖKAÇTI, Nüfus Mübadelesi; Kayıp Bir Kuşağın Hikayesi, İstanbul, 2011, s. 245.

²²² AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, s. 50.

²²³ GÖKAÇTI, s. 256.

Sonuç olarak, mübadele sonrasında Türkiye ve Yunanistan'ın toplumsal açıdan büyük bir değişime uğradığını söylemek gerekir. Türkiye açısından İstanbul dışındaki Rumlar neredeyse bütünüyle Yunanistan'a yollanmıştır. Yunanistan'da ise Batı Trakya dışındaki neredeyse bütün Müslümanlar Türkiye'ye yollanmıştır. Mübadele sonucunda İstanbul dışında kalan şehirlerde nüfus bakımından bir homojenleşmenin sağlandığı görülmektedir. Ancak yukarıda işaret edilen hatalar ve bilgi eksiklikleri sonucunda ekonomik hayatın hem tarımsal hem de ticari yönden derin bir boşluğa sürüklendiğini söylemek yerinde olacaktır. Mübadelenin nüfus açısından yarattığı sonuçlara gelince; Türkiye'de Rum Ortodoks azınlığa mensup yaklaşık 110.000 kişinin mübadelenin ardından Türkiye topraklarında yaşamaya devam ettiğini söyleyebiliriz. Bunların 100.000'i İstanbul'da, 5-6 bin civarı da Protokol'de mübadele dışı bırakılan İmroz ve Bozcaada'da; kalanları ise, Lozan'da azınlıklara tanınan haklardan yararlanamamakla birlikte İzmir ile orta ve Güneydoğu Anadolu'da bulunmaktadır²²⁴.

4. 4. 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu ve Gayrimüslimlerle İlgili Diğer Kanunlar

Osmanlı Devleti'nin 1869 tarihinde yürürlüğe koyduğu Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi, Cumhuriyet döneminde de geçerliliğini sürdürmüştür. 23 Mayıs 1928 tarihinde çıkartılan 1312 sayılı Vatandaşlık Kanunu ile beraber Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi yürürlükten kalkmıştır. 1312 sayılı bu yeni Kanun'a göre vatandaşlığa kabul ilkelerinde ana ilke kan bağı ilkesidir. Bununla birlikte toprak ilkesi bütünüyle reddedilmemiştir. Türkiye'de doğup ana-babası belli olmayan veya bunlardan biri vatansız olan çocuklar bu ilke gereğince Türk vatandaşı sayılmıştır. Bu durumun nüfus azlığı sebebiyle olabildiğince fazla kişiye vatandaşlık vermek amacıyla öngörüldüğü düşünülebilir²²⁵. 1312 sayılı Kanun'da herhangi bir dini ya da etnik vurgu veya belirlemeye rastlanmaz. Bu sebepten dolayı Kanun'un gayrimüslimlere yönelik özel bir belirlemeye sahip olduğu söylenemez. Dönemin yurttaşlık anlayışını kavrayabilmek için yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin bir takım kanunlarında

²²⁴ AKGÖNÜL, Türkiye Rumları, s. 67.

²²⁵ Rona AYBAY/Nimet ÖZBEK, Vatandaşlık Hukuku, İstanbul 2008, s. 75.

yer alan ifadelere ve dönemin tek partisi ve dolayısıyla iktidar partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi ekseninde ülkede olan gelişmelere bakmak gerekmektedir.

4. 5. 1788 sayılı Memurin Kanunu ve 2007 sayılı Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun

Cumhuriyet döneminde azınlıklara yönelik olarak uygulanan ayrımcılığın ilk halkası Lozan'da verilen bir kısım haklardan vazgeçilmesiyle başlamıştır. Aslında bu durumun yurttaşlık statüsünü eşitlemek amacı taşıdığı da savunulabilir. Ancak daha sonraki süreçte çıkartılan kanunlar ve uygulamalar yaratılan bu eşitlik durumunun daha sonra Türkler lehine bozulduğunu göstermektedir. Uygulamaları değerlendirmeden önce konuya bir çerçeve çizmek amacıyla “Türk” kavramının anayasal ve ırksal yansımalarını ele almak gerekmektedir. Anayasal olarak Türk, Türkiye ahalisine yurttaşlık bağı ile bağlı olan kişiye verilen addır. Söz konusu kişinin dinine ve ırkına bakılmaz. Irksal anlamda Türk ise kavramın daha sosyolojik temelli ve günlük hayattaki anlamına yakın bir formudur. Tanıl Bora'ya göre;

*“Yeni Türk kimliğinin bir yüzü, vatandaşlık ve hukuki-siyasi bağı öne çıkartarak sadece her türlü köken ve kimlik unsurunu -güya- dışlarken; 1930'larla birlikte fiilen baskınlaşan diğer yüzü, köken ve kimlik unsuru olarak ırkçı (Türkçü) bir dil-tarih kurgusuna yaslandı-
din, özcü milli kimlik anlayışında tali ve zorunsuz bir unsurdu. Öte yandan Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kimlik politikasından dini büsbütün dışlamadığı da biliniyor”²²⁶.*

Bu duruma paralel olarak “Türklük” kavramı üzerindeki anlam muğlaklığı kavramın anayasal anlamının göz ardı edilmesi şeklinde değişmeye başlamıştır. Bora'ya göre “*vatandaşlık*

²²⁶ Tanıl BORA, Türk Sağının Üç Hali; Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık, İstanbul 2014, s. 118.

esasına dayanan kimlik tanımının lügatının kullanımında bile, gramer çok defa özcü kimlik tanımının grameriydi”²²⁷.

Yukarıda açıklandığı gibi gayrimüslimler, Lozan Antlaşmasıyla birlikte azınlık statüsü elde etmişlerdir. Antlaşmanın 42. maddesi gayrimüslim azınlıklara aile durumları ve kişisel durumlarıyla ilgili sorunların çözümünde bir ayrıcalık tanımıştır. Bu sorunların çözümünün azınlıkların kendi gelenek ve göreneklerine yapılmasına ilişkin olarak Türk Hükümeti gereken tedbirleri alacaktır. Kuşkusuz burada işaret edilen gelenek ve görenekler dinden kaynaklanan gelenek ve göreneklerdir. Bu tedbirler, azınlıklarla Türk Hükümeti’nin eşit sayıda temsilcilerinden kurulu özel komisyonlarca düzenlenecektir. Anılan komisyonlar 1925 yılının Mayıs ayında kurulur. Komisyon üyeleri hükümet tarafından belirlenir. Ancak gayrimüslimlerin sahip olduğu bu ayrıcalık Türk Medeni Kanunu yürürlüğe girmeden önce hükümetin baskısı sonucunda azınlık temsilcilerinin vazgeçmesiyle sona erecektir. Hükümet tarafından gelen yoğun baskılar sonucunda ilk olarak Yahudi cemaati, Hahamhane Nizamnamesi tasarisını müzakere etmek için toplanmıştır. Toplantıda, Yahudi Milli Meclisi imzasıyla Lozan’ın azınlıklara tanıdığı özel hukuktan Yahudi cemaatinin tümüyle feragat ettiğini beyan eden bir karar alınmıştır²²⁸. İkinci olarak Ermeni cemaati aynı yönde karar alır. En uzun direnen Rum cemaati olur; ancak oylamadan bir gün önce haklardan vazgeçilmesine karşı olan üç delege polis tarafından göz altına alınır. 27 Kasım 1925 günü de Rum cemaati, haklarından vazgeçtiğini beyan eder²²⁹. Bu feragatler sonucunda gayrimüslim azınlık mensupları özel hukuk bağlamında bütünüyle Türk Medeni Kanunu’na tabi olacaklardır. Kuşkusuz bu durum laik hukuk sistemine geçişe de işaret etmektedir.

Lozan’da tanınan söz konusu ayrıcalık bertaraf edildikten sonra özel ve kamu sektörü kesiminde de gayrimüslimleri etkisiz kılma çabaları hız kazanmıştır. Bu durum yeni kurulan Cumhuriyet’in milli bir burjuvazi yaratma isteğinin sonucudur. Sermayenin ve emek

²²⁷ BORA, Türk Sağının Üç Hali; Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık, s. 22.

²²⁸ Rifat BALI, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri; Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945), İstanbul, 2010, s. 91.

²²⁹ Ayhan AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, İstanbul, 2012, s. 113.

piyasaının Türkleştirilmesi süreci buralarda çalışan yabancılara ve gayrimüslimlere de sirayet etmiştir. Konuyla ilgili uygulamayı açıklaması bakımından dönemin İstanbul'daki İngiliz elçisi Sir Lindsay'in İngiliz Dış İşlerine yazdığı rapor önemli bilgiler içerir. Kuşkusuz sermayeye karşı girişilen Türkleştirme faaliyetlerinin etki alanı Türkiye'de faaliyet gösteren yabancı şirketlere yöneliktir ve dolayısıyla İngiliz Elçisi'nin bu hususta derlediği raporlar bu yönde bir kaygının ürünüdür. Raporunda polis ve belediye yetkililerinin yazılı olarak tebliğ edilmemekle birlikte yabancıların sahip olduğu dükkan ya da banka tüm firmalarda çalışanların %75'inin Müslüman Türklerden oluşmasını temin etmek yönünde karar aldıklarını ve bu hususta firma sahiplerini zorladıklarından bahsediliyordu. Yine aynı raporda gayrimüslim Türk vatandaşlarının kılavuz kaptanlık, dalgıçlık ve gemilere mal satma gibi işlerine engel olduğu, ehliyetlerinin sürelerinin uzatılmadığı belirtilmiştir²³⁰. Bu uygulamaya paralel olarak Ticaret Bakanlığı İstatistik Şubesi tarafından sigorta şirketlerine uygulanan bir anket dikkat çekicidir. Anketin ikinci bölümünde şirketlerde çalışan memurların ve işçilerin aldıkları maaşlara göre tasnifiyle beraber "*Müslüman Türkler*", "*Gayrimüslim Türkler*" ve "*Yabancılar*" şeklinde tasnif edilmesi istenmektedir²³¹. Bununla birlikte Türkçe'nin etkinliğinin artırılmasını sağlayarak Müslüman Türkler'in istihdamını artırmak amacıyla 22 Nisan 1926 tarihinde "*805 sayılı İktisadi Müesseselerde Mecburi Türkçe Kullanılması Hakkında Kanun*" yürürlüğe konmuştur.

Türkleştirme anlayışının kuşkusuz kamu kurumlarındaki istihdama da yansımaları olmuştur. Osmanlı Dönemi'nde bürokrasinin önemli yerlerine gelen gayrimüslimler Tek Parti döneminde "*de facto*" olarak bu imkandan yoksun kalmışlardır. Bir süre *de facto* olarak devam eden bu uygulama 18 Mart 1926 tarihinde yürürlüğe giren "*788 sayılı Memurin Kanunu*"yla "*de jure*" hale getirilmeye çalışılmıştır. Söz konusu Kanun'un 4. maddesine göre memur olabilmek için "*Türk olmak*" zorunludur. Maddenin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı değil de Türk olmak şeklinde formüle edilmiş olması akıllara yukarıda değindiğimiz "*ırk olarak Türk*" ve "*anayasal olarak Türk*" ayrımını getirmektedir. Nitekim söz konusu

²³⁰ AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, s. 114.

²³¹ AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, s. 116.

dönemde gayrimüslimlerin kamu hizmetinde istihdam edilmemeleri gerçeği bu ayrımı haklı çıkartmaktadır.

Konuyla ilgili olarak ele alınması gereken bir diğer yasal düzenleme 4 Haziran 1932’de kabul edilen “2007 sayılı Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun”dur. Kanun’un 1. maddesine göre; “Ayak satıcılığı; çalgıcılık; fotoğrafçılık; berberlik; müretteplik; simsarlık; elbise, kasket ve kundura imalciliği; borsalarda mubayaacılık; Devlet inhisarına tabi maddelerin satıcılığı; seyyahlara tercümanlık ve rehberlik; inşaat, demir ve ahşap sanayi işçilikleri, umumi nakliye vesaiti ile su vetenvir ve teshin ve muhabere işlerinde daimi ve muvakkat işçilik; karada tahmil ve tahliye işleri; şoförlük ve muavinliği; alelümum amelelik; her türlü müesseselerle ticarethane, apartman; han, otel ve şirketlerde bekçilik, kapıcılık, odabaşılık; otel, han, hamam, kahvehane, gazino, dansiş ve barlarda kadın ve erkek hizmetçilik (garson ve servant); bar oyunculuğu ve şarkıcılığı, baytarlık ve kimyagerlik” yalnızca Türkler’e hasredilmiştir. 5. maddeye göre Kanun’un yayımından itibaren altı ay içinde yabancılar bu işleri terk etmek durumundadır. Daha sonra bu süre; önce bir, sonra iki yıla çıkartılmıştır. Söz konusu kanun 6 Mart 2003 tarihinde çıkan “4817 sayılı Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun”un 35. maddesiyle yürürlükten kaldırılmıştır. Düzenlemenin İstanbul’da yaşayan gayrimüslimlerin hayatına etkisi ise şu şekilde olmuştur. Lozan Antlaşmasıyla mübadele dışında kalan İstanbul Rumlarının kendilerine tanınan “yerleşik (établis)” statüsü gereğince vatandaş olmadan da İstanbul’da yaşamalarının ve çalışmalarının önü açılmıştır. 1927 Nüfus Sayımına göre İstanbul’da yaşayan Yunan vatandaşlarının sayısı 26.431’dir²³². Dolayısıyla kanunda tanınan sürenin dolmasıyla bu kesimin çoğunluğunun işlerinden çıkarılması kaçınılmaz olacaktır. Nitekim 1935 yılında bu sayıda 9000 kişilik bir azalma meydana gelmiştir ve sayı 17.642’lere gerilemiştir²³³.

²³² AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, s. 125.

²³³ AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, s. 126.

4. 6. Vatandaşlığın Oluşumunda Din ve Dilin Kullanımı ve CHP Parti Programları

Cumhuriyet döneminde yerleştirilmeye çalışılan yurttaşlık anlayışında Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan Türkçülük akımının izlerine rastlamak olasıdır. Türkçülük akımının öncüsü kabul edilen Ziya Gökalp, milleti iki temel unsura başvurarak tanımlar: dil ve din. Bunun dışında bir ırksal köken kriteri Gökalp'in millet anlayışında yoktur²³⁴. Ancak Tek Parti döneminde, özellikle Milli Mücadele esnasında yoğun bir şekilde vurgulanan din faktörü milli Türk Devleti'nin kuruluşuyla birlikte eski önemini kaybetmiştir. Bu süreçten sonra daha çok dil ve kültürün birlikteliğine vurgu yapan bir millet anlayışı ön plana çıkacaktır. Bu duruma kanıt olarak 1931 ve 1935 tarihlerinde CHP programlarında yer alan millet tanımlarını gösterebiliriz. Bu programlarda; *“Millet, dil, kültür ve mefkure birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyettir”*²³⁵ şeklinde bir millet tanımı yapılmıştır. Görüldüğü gibi tanımda yer alan unsurlar dil, kültür ve mefkure yani fikir birliğidir ve tanımda dine yer verilmez. Konuya ilişkin olarak dönemin CHP'sinin yetkili isimlerinden Recep Peker'in 1931 programına ilişkin yaptığı açıklama dikkate değerdir. Peker bu konuşmasında millet kavramının azınlıklarla ilişkisine ve bu hususta dilin önemine değinmiştir.

“Program maddesinde millet, (dil, kültür ve mefkure birliği ile birbirine bağlı) diye yazılıdır. Dil birliğinin milliyet fikrindeki ehemmiyeti meydandadır. Kültür birliğini, maziye beraber bağlı olmak, zengin ve müşterek bir hatırat mirasına sahip olmak, geçmiş zamanların acı ve tatlı hayatlarını beraber yaşamış, ümitleri beraber beslemiş, büyük eserleri beraber yapmış, büyük müşkülleri beraber yenmiş olmak diye tavzih edebiliriz. Bundan başka, doğru manada millet fikrini tamamlamak için; beraber yaşamak yolunda müşterek arzu ve muvakkatta samimi olmayı ve sahip olunan mirasın

²³⁴ Ziya GÖKALP, Türkçülüğün Esasları, s. 71 .

²³⁵ Taha PARLA, Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u, İstanbul 1995, s. 28.

muhafazasına müşterek fedakarlıkla birlikte devam hususunda arzu ve irade iştirakini ilave etmek icap eder.

Bu izahatin faidesini arttırmak için sözlerimizi nazarilikten çıkarmak ve tariflerimizi bugünkü Türk milletini teşkil eden vatandaşlar kütlesine tatbik etmek lazımdır.

Bugünkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine Kürtlük, Çerkezlik ve hatta Lazlık, Pomaklık gibi fikirler telkin edilmiş olan vatandaşlarımızı kendimizden sayarız.

Hıristiyan ve Musevi vatandaşlar için de aynı açıklıkla fikirlerimizi söylemek lazımdır. Fırkamız bu vatandaşları da biraz evvel izah ettiğimiz dil ve emek birliğinde iştirak kaydı altında tamamen Türk olarak kabul eder. “²³⁶

Bu konuşmadan da anlaşıldığı üzere azınlıklar, dil birliği, hakim kültür ve ülkü konusunda uyumlu oldukları sürece “*Türk*” kabul edilebilir. Din unsuru ise ulus temeline dayanan ve bir ulus-devlet olan yeni Cumhuriyet tarafından birlik amacıyla benimsenen bir unsur değildir. Ancak dil konusu homojen bir ulus yaratma çabalarında devletin azınlıklar üzerinde en çok baskı kurduğu unsur olarak başı çekmiştir.

4. 6. 1. Vatandaş, Türkçe Konuş Kampanyası

Bu dönemde dikkat çekici bir faaliyet ise “*Vatandaş, Türkçe Konuş*” kampanyalarıdır. Milli devletin kuruluşunun ardından Türkçenin yaygınlaştırılması gündeme alınmıştır. Basının ve dönemin sivil toplum kuruluşlarının inisiyatifinde başlayan kampanyalar daha sonra kamuoyu baskısı şeklinde devam etmiştir. Bu inisiyatiflerden en önde geleni Darülfünun Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti’dir. 13 Ocak 1928’de gerçekleştirilen yıllık kongresinde bu cemiyet, gayrimüslim azınlıkların umum mahallerde kendi dillerini kullanmasına karşı açık bir tepki koymuştur. Ancak daha sonra ezanın da Türkçeleştirilecek olması, uygulamanın

²³⁶ PARLA, s. 109-110.

sadece azınlıklarla ilgili olmadığını göstermektedir. Cemiyete göre “*Türkiye’de Türkçeden başka lisan kullanmak, Türk hukukunu tanımamak*” demektir²³⁷. Bu amaçla çalışmalarına başlayan cemiyet, yetkili birimlerden izin alarak “*Türk Vatanında Yalnız Türkçe Konuşulmalıdır!*” ve “*Vatandaş, Türkçe Konuş!*” yazılı pankartları vapur, tramvay gibi toplu taşıma araçlarına asmıştır. Hatta bu faaliyetlere destek olmak amacıyla Maarif Vekaleti bin liralık bir fon ayırmıştır²³⁸. Kuşkusuz dilde tek tipleşmeye yönelik bu faaliyetlerin kamusal organlara da yansımaları olmuştur. 1929 Mayıs’ında İstanbul Belediyesi, Türkçeden başka bir dille müşteri çağıran seyyar satıcıların satış yapmasını engellemeye yönelik bir karar almıştır. Bu karara paralel olarak İzmir Belediyesi de 1933 Mart’ında satışlarında Türkçe kullanmayan seyyar satıcıların cezalandırılması yönünde zabıtalara talimat vermiştir²³⁹.

4. 6. 2. 2510 Sayılı İskan Kanunu

Tek Parti döneminde yaygın olan dil birliğine dayalı bir ulus oluşturma çabaları ilk başlarda sivil toplum kuruluşları eliyle başlatılmışsa da daha sonraları resmi makamlarca sürdürülmüştür. Bu politikanın gerçekleştirilmesi için çıkartılan en önemli kanunlardan biri ise “*14 Haziran 1934 tarihli İskan Kanunu*”dur. Kanunun esas amacı göç ve nüfusla ilgili gibi görülse de arka planda tek dilli bir topluma geçişi planlamakta olduğu söylenebilir. Nitekim kanunun Meclis görüşmelerinde dönemin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya; “*Bu kanun tek dille konuşan, bir düşünen, aynı hissi taşıyan bir memleket yapacaktır*”²⁴⁰ diyerek bu duruma açıklık getirmiştir. Bununla birlikte Kanun tasarısının Meclis’e sunulmasında hazırlanan encümen raporu da benzer gerekçeler içermektedir. Genel gerekçe bölümünde dünya tarihinde büyük göç dalgaları yapan ırkların başında Türkler’in ve Turani kavimlerin geldiğini belirterek açılmaktadır²⁴¹. Daha sonra Osmanlı Devleti’nin Orhan Gazi ve Fatih

²³⁷ Hüseyin SADOĞLU, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul 2010, s. 283.

²³⁸ SADOĞLU, s. 283.

²³⁹ SADOĞLU, s. 286.

²⁴⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IV, Cilt: 23, İçtima: 3, 14 Haziran 1934, s. 141.

²⁴¹ İskan Kanunu Layihası ve İskan Muvakkat Encümeni Mazbatası, 2 Mayıs 1934, TBMM Zabıt Ceridesi, Sıra Sayısı 189, c. 23 s. 1.

Sultan Mehmet dönemlerinden bahsederek devam eden rapor asli unsur olarak Türklerin bu dönemlerde hakim kılınmaya çalışıldığından bahseder. Ancak daha sonra halifeliğin Osmanlı hanedanına geçmesi ile birlikte Müslümanlık birleştirici unsur olmuş ve Türklük geri plana atılmıştır²⁴². Raporla göre Tanzimat döneminde ise Türk ve İslam'ın yerine din, lisan, ırk ve hissiyatları farklı unsurların bir arada olduğu suni bir Osmanlılık anlayışı vücut bulmuştur. Dolayısıyla böyle bir idarenin altında milli temsil siyaseti mümkün değildir. Birbiriyle anlaşamayan unsurlar yan yanadır ve kaynaşık halde değildir. Bu yüzden farklı kıtalardan gelen muhacir unsurlar Türk kasaba ve köylerine dağıtılarak eritilmemiş ve blok olarak yerleştirilmiştir ve dillerini muhafaza etmişlerdir. Bütün bir Osmanlı devrinde Türkçeyi benimseyememişlerdir²⁴³. Aynı raporda Türklerin de Osmanlı tarafından dışlandığından bahsedilir. Buna göre; *“Türk yürükleri kendilerine mahsus töreleri, akideleri ve istihsal tarzları ile Osmanlı zamanının Divan idaresince bir kalem vergiden başka hiç bir mana ifade etmeyen anlaşılmaz birer alem olarak kendi başlarına yaşadılar”*²⁴⁴. Daha sonra sıra Cumhuriyet Dönemi'ne gelmiştir. Raporla göre mübadele süreçlerinin sona ermesinden sonra sıra, milli bünyeyi korumaya, sağlamlaştırmaya ve tek tipleştirmeye gelmiştir²⁴⁵. Aynı raporda üzerinde durulan en önemli konulardan birisi de dildir. Raporun önceki sayfalarında Osmanlı Devleti'nin ülkesine göçenleri asimile etmeden blok halinde yerleştirmesine dönük eleştirilere yer verilmişti, ilerleyen sayfalarda ise yeni Cumhuriyet Hükümeti'nin bu hataya düşmeyeceğinden bahsedilmiş ve buna ilişkin alınması muhtemel tedbirlerden bahsedilmiştir. Bu tedbirlerin ana amacı ana dili Türkçe olmayan nüfus topluluklarının dağıtılması suretiyle kültür birliğinin korunmasıdır. Bu sebeple yabancıların köylerde değil şehirlerde ikamet etmesi öngörülmüştür. Şehirde ikamet edecek yabancıların oranı ise şehir nüfusunun %10'undan fazla olamayacaktır²⁴⁶.

²⁴² İskan Kanunu Layihası ve İskan Muvakkat Encümeni Mazbatası, s. 1.

²⁴³ İskan Kanunu Layihası ve İskan Muvakkat Encümeni Mazbatası, s. 2.

²⁴⁴ İskan Kanunu Layihası ve İskan Muvakkat Encümeni Mazbatası, s. 2.

²⁴⁵ İskan Kanunu Layihası ve İskan Muvakkat Encümeni Mazbatası, s. 3.

²⁴⁶ İskan Kanunu Layihası ve İskan Muvakkat Encümeni Mazbatası, s. 3.

27 Mayıs 1934 tarihinde Meclis'e sunulan "*Muvakkat Encümen Mazbatası*" Kanun'un yapılma amacını daha net bir şekilde açıklamaktadır. Girişinde ise Türk soyuna ilişkin yoğun övgüler mevcuttur. Türklerin yarattıkları göç dalgasıyla bugünkü medeniyetin temellerine kurduğuna değinen rapor daha sonra Türklerin bugün batıya doğru yönelmesinde de "*efendi yaşamak*" prensibinden vazgeçmediğini belirtir. Rapora göre Türk soyu, tutsak ve buyruk altında yaşayamaz ve Türk'ün bir özlü gücü daha vardır ki o da her yayıldığı yere medeniyet götürmesidir²⁴⁷. Bir önceki raporla paralel olarak bu raporda da Osmanlı Devleti'ne yönelik eleştiriler vardır. Ümmetçilik siyasetinin Türk varlığını geri plana atarak, değişik dilli insanları iman temeli etrafında toplamasından dolayı Türk'e hep aykırı gözle bakılmıştır. Ayrıca yurda gelen dinde bir dilde ayrı olanlar en güzel yerlere yerleştirilmiş ve verimli topraklara sahip olmuşlardır²⁴⁸. Dolayısıyla İslam camiasına mensup olan göçmenler bir gün olsun Türk kültürüne girmeyi düşünmemişlerdir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin göç siyasetliliğine bağlanmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti göçmen yerleştirmesine gereken özeni göstermemiş ve göçenlere geniş bir serbestlik tanımış ve bu göçenleri Türk varlığına dahil edememiş ve sonunda da yıkılmıştır. Bu kanunun amacı Osmanlı Devleti'nin yaptığı bu hatadan dönmek ve hatta ana yurt dışında kalmış soydaşları da ana yurdun içine almaktır²⁴⁹. Raporda ülkenin demografik yapısı ve hangi bölgelerin yerleşime uygun olduğuna ilişkin tespitler de mevcuttur. Bu tespitlerin amacı ise çoğunlukla çiftçiliğe yöneliktir. Çünkü yurt dışında bulunan soydaşlar genel olarak çiftçilikle meşguldür²⁵⁰. Raporun son kısmında ise Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti karşılaştırması yapılmıştır. Bu kısımda yer alan ifadeler Osmanlı Devleti'nin Türk'ten esirgediği değeri sağlamananın Türkiye Cumhuriyeti'nin en büyük amacı olduğunu söylemektedir. Buna göre, Türkiye Cumhuriyeti bütün olgunluğunu Türk varlığından alarak onun dışında hiç bir şey görmemek üzere yükselmektedir. Osmanlı Devleti ise değişik ve çetrefilli dil söyleyenlerin içinde içi dışı ayrı kalmış kümelerden oluşmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti gönül ve kafa birliği ile dil birliğini

²⁴⁷ İskan Muvakkat Encümeni Mazbatası, 27 Mayıs 1934, TBMM Zabıt Ceridesi, Sıra Sayısı 189, c. 23 s. 5.

²⁴⁸ İskan Muvakkat Encümeni Mazbatası, 27 Mayıs 1934, s. 6.

²⁴⁹ İskan Muvakkat Encümeni Mazbatası, 27 Mayıs 1934, s. 6.

²⁵⁰ İskan Muvakkat Encümeni Mazbatası, 27 Mayıs 1934, s. 7.

göz önüne alarak Türklüğü yükselterek her şeyi büyük Türk'e bağlamayı kendisine ülkü ve amaç yapmıştır²⁵¹. Son paragraf ise dil yoluyla amaçlanan tek tipleştirmeyi açık bir şekilde belirtmektedir.

“Öteden beri Türk kültürüne uzak kalmış olanların ülkede yerleşerek onlara Türk kültürünü benimsetmek için Devletin yapacağı işler bu kanunda açıkça gösterilmiştir. Türk bayrağına gönül bağlamamış iken Türk yurttaşlığını, kanunun ona verdiği her türlü hakları kullanmakta olanları, Türkiye Cumhuriyeti uygun göremezdi. Bunun içindir ki, bu gibileri Türk kültüründe eritmek ve onları Türk oldukları için daha sağlam yurda bağlamak yollarını bu kanun göstermiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devletinde, Türküm diyen herkesin Türklüğü devlet için belli ve açık olmalıdır. Burada Devlet, hiç bir Türkün Türklüğünden bir soluk işkillenmek istemez. Yalnız devletin kanunlarından her türlü koruyuculuğu ve yararlılığı görerek her Türk gibi yurdun bütün iyiliklerini, kazançlarını, verimlerini bol bol almakla beraber Türk duygusunu taşımaz gibi durmak işini bu kanun kökünden kesip atmıştır. Türkiye Cumhuriyeti bütün bunların nereden geldiğini araştırarak bu kanunla uygunsuzlukların hepsini ortadan kaldırmıştır. Bunları Türk Büyük benliğinde yerleştirip eriterek bir kardeş ve yurttaş varlığı yaratmak istemiştir.”²⁵²

Kanun'un hazırlık aşamasında ortaya konan beyan ve belgeler iskan meselesinin aslında bir asimilasyon amacına yönelik olduğuna ilişkin güçlü emareler barındırmaktadır. Nitekim hazırlanan Kanun metni de bu açıklama ve belgelerden farklı bir niteliğe sahip olmayacaktır. Kanunun birinci maddesi “Türkiye’de Türk kültürüne bağlılık dolayısıyla nüfus, oturuş ve yayılışının düzeltilmesinden” bahsetmektedir. İkinci madde ise ülkeyi iskan

²⁵¹ İskan Muvakkat Encümeni Mazbatası, 27 Mayıs 1934, s. 8.

²⁵² İskan Muvakkat Encümeni Mazbatası, 27 Mayıs 1934, s. 8.

bakımından üç ayrı bölgeye ayırmaktadır. 1 numaralı bölgeler, Türk kültürlü nüfusun yoğunlaşması istenen; 2 numaralı bölgeler, Türk kültürüne temsili istenen nüfusun nakil ve iskanına ayrılan bölgeler; 3 numaralı bölgeler de, yer, sıhhat, iktisat, kültür, siyaset, askerlik ve inzibat sebepleriyle boşaltılması istenen iskan ve ikamet yasak edilen yerlerdir. Dolayısıyla Kanun'un temel aldığı kıstasın Türk kültürüne bağlılık olduğunu söyleyebiliriz. Kanun'un ilerleyen maddelerinde ise dil ve ırk unsuru vurgulanmıştır. Örneğin 11. madde;

“Ana dili Türkçe olmayanlardan toplu olmak üzere yeniden köy ve mahalle, işçi ve sanatçı kümesi kurulması veya bu gibi kimselerin bir köyü, bir mahalleyi, bir işi veya sanatı kendi soydaşlarına inhisar ettirmeleri yasaktır”

şeklindeki hükmüyle kamusal alanda Türkçe dışında bir dile yaşama imkanı tanınmayacağını söylemektedir. Öyle ki bu kişilerin arasında olabilecek her türlü toplumsal dayanışma faaliyetleri dahi yasaklanmıştır. Aynı maddenin ikinci fıkrasında ise Türk kültürüne bağlı olmayanlar ya da bağlı olup da Türkçe'den başka dil konuşanlar hakkında İçişleri Bakanlığı'nın lüzumlu görülen tedbirleri almaya mecbur olduğu belirtilmiştir ve bu tedbirler arasında toptan olmamak şartıyla başka yere nakil ve yurttaşlıktan çıkartmak da vardır. Bununla birlikte 13. maddenin 3. fıkrası da *“Türk ırkı”*ndan olmayanların iskanını düzenlemektedir. Fıkraya göre; Türk ırkından olmayanların serpiştirme suretiyle köylere ve ayrı mahalle veya küme teşkil edemeyecek şekilde kasaba ve şehirlere iskanı mecburi kılınmıştır. Kuşkusuz serpiştirme usulüyle zorunlu iskana tabi tutma ve yapılacak nakillerin toptan olmaması bu uygulamalara tabi olacak kişilerin hakim kültür içinde kendi kültürlerini unutmalarının sağlanması amacına yöneliktir.

Kanun'un 12. maddesi ise 1 numaralı bölgelerde kimlerin iskan edileceğini düzenlemektedir. 1 numaralı bölgelere, yeniden hiç bir aşiretin veya göçebenin sokulmasına, Türk kültürüne bağlı olmayan hiç bir ferdin yeniden yerleşmesine ve bu mntıkların eski yerlilerinden olsa bile Türk kültürüne bağlı olmayan hiç bir kimsenin dönmesine izin

verilmeyecektir. Bu kişilerin yeri 2 numaralı bölgelerdir ve bu bölgelere de Türk ırkından ve kültüründen gelen göçmenler, hem de 1 numaralı bölgelerden aynı koşulları taşıyan insanlar gelebileceği için sayıca az olması planlanan azınlıkların Türk kültürü içinde erimesi sağlanacaktır²⁵³.

4. 6. 3. İslam'ın Türkçeleştirilmesi

Türkiye'nin uluslaşma sürecinde ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi de gündeme gelmiştir. Çünkü İslam dininin yalnızca Türkiye sınırları içinde yaşanmıyor oluşu uluslaşma bilinci aşılana çalışılan kitleye başka bir aidiyet sunmaya müsaitti. Bu durumun uluslaşma sürecine vereceği muhtemel zararların önüne geçmek için ise dinde bir kısım reformlara gitmek gerektiği düşünülmüştür. Bu düşüncenin köklerini Mustafa Kemal'in 1 Mart 1922 tarihinde Meclis'in üçüncü yılının açılışında yaptığı konuşmada bulmak mümkündür. Mustafa Kemal bu konuşmada;

“Camilerin mukaddes minberleri halkın ruhanî, ahlâkî gıdalarına en âli, en feyyaz menbalardır. Binaenaleyh camilerin ve mescitlerin minberlerinden halkı tenvir ve irşat edecek kıymetli hutbelerin muhteviyatına halkça ittilâ imkânını temin, geriye Vekâleti celilesinin mühim bir vazifesidir. Minberlerden halkın anlayabileceği lisanla ruh ve dimağa hitap olunmakla ehli islâmın vücudu canlanır, dimağı saflanır, imanı kuvvetlenir, kalbi cesaret bulur.”²⁵⁴

demek suretiyle ibadet dilinin Türkçeleştirilmesine yönelik adımlar atılacağına sinyalini vermiştir. Bu konuşmadan yaklaşık bir yıl sonra, 7 Şubat 1923'te Balıkesir'de halka seslenen Mustafa Kemal;

²⁵³ OKUTAN, s. 254.

²⁵⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Ankara 2006, s. 124.

Hutbeden maksat ahalinin tenvir ve irşadıdır, başka şey değildir. Yüz, iki yüz, hattâ bin sene evvelki hutbeleri okumak, insanları cehl ve gaflet içinde bırakmak demektir. Hutebanın herhalde nâsın kullandığı lisanla görüşmesi elzemdir. Geçen sene Millet Meclisinde irat ettiğim bir nutukta demiştim ki —mimberler halkın dimağları, vicdanları için bir menbai feyiz, bir menbai nur olmuştur. Böyle olabilmek için mimberlerden aksedecek sözlerin bilinmesi ve anlaşılması ve hakayiki fenniye ve ilmiyeye mutabık olması lâzımdır. Hutebayı kiramın ahvali siyasiye, ahvali içtimaiye ve medeniyeyi her gün takip etmeleri zaruridir. Bunlar bilinmediği takdirde halka yanlış telkinat verilmiş olur. Binaenaleyh hutbeler tamamen Türkçe ve icabatı zamana muvafık olmalıdır. Ve olacaktır.”²⁵⁵

ifadesiyle önceki konuşmasına da atıfta bulunarak ilerde yapılması muhtemel uygulamalardan bahsetmiştir. 1925 yılında hutbelerin Türkçeleştirilmesi ve bütün camilerde zorunlu tutulmasına ilişkin verilen önergeler başarılı olmasa da, 1927 yılında Türkçe hutbeler içeren bir kitap hazırlanmış ve 1927 yılından itibaren bütün camilerde hutbeler Türkçe olarak verilmeye başlanmıştır²⁵⁶.

Daha sonra Kuran’ın Türkçeleştirilmesi üzerine yoğun tartışmalar gerçekleşmiştir. Çünkü tek başına hutbelerin Türkçeleştirilmesi yeterli bir hamle değildir. İslam dininin ana kaynağı olarak kabul edilen Kuran’ın da Türkçeleştirilmesi gerekmektedir²⁵⁷. Bütün bu tartışmaların dayandığı son nokta ise ibadetin Türkçeleşmesidir. Mustafa Kemal tarafından bu konu için görevlendirilen Dr. Reşit Galip ve Kılıç Ali, 20 Ocak 1932’de Mustafa Kemal’den aldıkları talimatla Yerebatan Camisinde Türkçe Kuran okunmasını organize edeceklerdir. Bu

²⁵⁵ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, s. 284.

²⁵⁶ SADOĞLU, s. 267.

²⁵⁷ Kuran’ın Türkçeleştirilmesi konusundaki tartışmalar için bkz. SADOĞLU, s. 267-270.

konuda gazetelere ilanlar da verilmek suretiyle kamuoyunun dikkati çekilmiş ve 22 Ocak 1932’de cuma namazının ardından Yasin suresi önce Arapça sonra Türkçe olarak okunmuştur. Daha sonra uygulama genişletilmiş, İstanbul’un bir çok camisinde bazı surelerin sadece Türkçesi okunmuştur²⁵⁸. Bu uygulamayı 30 Ocak 1932’de Türkçe ezan okunması izlemiştir.

4. 7. 1934 Trakya Yahudi Olayları

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş yıllarında gerçekleşen ve gayrimüslim azınlık nüfusuna yönelik bir eylem niteliğinde olan Trakya Yahudi Olayları da nüfusun tek tipleştirilmesine hizmet eden bir hareket olarak nitelenebilir. Ancak olaylar devlet desteğinden ziyade toplumsal bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu tepkinin nedenlerini anlayabilmek için Türkiye toplumunda Yahudilere olan bakış açısını kısaca irdelemek yerinde olacaktır. Türkiye kamuoyunda olaylardan önce özellikle Türkçü yazarlar tarafından işlenen bir Yahudi karşıtlığı filizlenmeye başlamıştır. Olayların gerçekleşmesinden önceki süreçte Türkiye basınında mevcut bulunan bir Yahudi karşıtlığından söz edilebilir. Örneğin dönemin ünlü yazarları Yusuf Ziya Ortaç ve Orhan Seyfi Orhon'un birlikte yayınladıkları “Akbaba” dergisi, karikatür, fıkra ve yazılarında Yahudileri cimri, menfaatperest, kâr etmek için her türlü hileye başvuran kişiler olarak tasvir etmekteydi²⁵⁹. Bu düşmanlığın sebeplerini Osmanlı’nın son zamanlarında ortaya çıkan gayrimüslim düşmanlığının yanı sıra, olayların gerçekleştiği dönemde Almanya’da yükselişte olan antisemitizmin etkisiyle de açıklamak mümkündür. “*Milli İnkılap*” dergisinin 1 Temmuz 1934 tarihli sayısında Trakya Yahudilerine ilişkin olarak yazılan “*Kari*” başlıklı bir yazı, Trakya Yahudilerine beslenen düşmanlığın dayandığı temeli göstermesi açısından önemlidir.

“Orada(Edirne) Musa oğulları günlük kazançlarını hesaphıyorlar. Onlar dünyanın en soysuz milletidir. Onun için Tanrı onları her vakit ezilmeğe mahkum etmiştir. Tanrı’nın

²⁵⁸ SADOĞLU, s. 273.

²⁵⁹ Rifat N. BALI, 1934 Trakya Olayları, İstanbul, 2008, s. 107.

sevmediğini peygamber sopayla koğalmış. Peygamberin sopayla koğaladığını biz ne yapsak yeridir”²⁶⁰.

Görüldüğü gibi olaylar öncesinde Yahudi tüccar ve esnafın Trakya ekonomisine hakim olması, İskân Kanunu'nun devlete iskan konusunda geniş imkanlar tanınması, Yahudilerin istenilen hızla Türkleşmemeleri ve nihayet Trakya'nın askerî açıdan güçlendirilmesi gerektiği yönündeki düşünceler Trakya'da aşırı milliyetçi bir havanın egemen olmasına sebebiyet verecekti²⁶¹.

Olaylar 1934 yılının Haziran ayında önce Çanakkale ardından da Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ'da Yahudi yurttaşlara ticari boykot şeklinde başlamıştır. Çanakkale'deki eylemler daha sonra boyut değiştirerek yağma hareketiyle birlikte Yahudi yurttaşların bölgeyi terke zorlanması hareketine dönüşmüştür. Aynı dönemlerde yürürlüğe giren “*İskan Kanunu*”nun devlete mecburi iskan konusunda geniş yetkiler vermesi ve İsmet İnönü'nün Trakya Yahudilerini İstanbul'a sürgünlerini istediği yolundaki inanç, bu harekete güç sağlamıştır²⁶². Olaylar seyrederken Yahudilerin kolluk kuvvetlerinden istediği desteklere duyarsız kalınması ve önlem alınmaması olayların ticari boykottan fiziki saldırıya dönüşmesine zemin hazırlamıştır. Fiziki saldırıların artması üzerine Yahudilere geç de olsa polis koruması sağlanmıştır, ancak olaylar yatıştıktan sonra polis korumasının kalkmasıyla saldırılar tekrar başlamıştır²⁶³. Bunun üzerine yaklaşık iki binin üzerindeki Yahudi, İstanbul'a göç etmiştir.

Kuşkusuz bu hareket Cumhuriyet döneminde gayrimüslimlere uygulanan ilk sistematik ayrımcılık hareketidir²⁶⁴. Yahudilere yönelik eylemler 21 Haziran 1934'de başlamış ve 5 Temmuz 1934'e kadar devam etmiştir. Olayların cereyan ettiği dönemde İran Şahı Rıza Pehlevi ile yurt gezisinde olan Mustafa Kemal Atatürk, 25 Haziran 1934 günü Çanakkale'ye

²⁶⁰ Avner LEVİ, Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler, İstanbul, 2010, s. 114; BALİ, s. 138.

²⁶¹ BALİ, 1934 Trakya Olayları, s. 117.

²⁶² LEVİ, s. 115.

²⁶³ LEVİ, s. 116.

²⁶⁴ Rifat N. BALİ, 1934 Trakya Olayları, s. 21.

gelmiştir. Burada bir Yahudi yurttaşla arasında geçen diyalog olayları açıklamak açısından önemlidir;

“Yahudilerden biri, ileriye doğru yürüdü ve Ata'nın önüne atıldı.

Muhafızlar mâni olmak istediler. Atatürk:

- Bırakın gelsin! dedi.

Bu Musevî vatandaş, Atatürk'ün önünde ellerini açtı, omuzlarını yukarıya kaldırarak:

- Paşam, bizi kovuyorlar. Biz ne yapacağız? dedi.

Atatürk, bu şekilde önüne atılan bu adamın ne demek istediğini ve kim olduğunu derhal anlamıştı. Buna rağmen sordu:

Sen kimsin?

- Ben Paşam, Çanakkale Musevilerinden Avram Palto.

- Sizi kim kovuyor? Hükümet mi? Kanun mu? Polis mi? Jandarma mı? Bana söyle? dedi.

Bu Musevî vatandaş durakladı, şaşaladı. Biraz sonra kendini toparlayarak cevap verdi:

- Hayır Paşam, halk kovuyor.

Atatürk, bu adamın yüzüne dikkatle baktı, gülümsedi ve:

- Halk isterse beni de kovar, dedi ve yürüdü.”²⁶⁵

Yahudilere ilişkin olarak başlayan bu eylemlerin gerçekleştiği belki de en şiddetli yer Edirne'dir. Kısaca belirtmek gerekirse o dönemde Trakya'nın en büyük yerleşim yeri olan Edirne'de 2 Temmuz 1934 günü Yahudi mahallerine saldırılar başlamıştır. Ayrıca olaylar başlamadan evvel Kırklareli'nden Edirne'ye kaçan Yahudilerin başlarına gelenleri Edirne Yahudilerine anlatmaları da Edirne Yahudi toplumundan bir korku oluşmasına yol açmıştır²⁶⁶. Saldıran gruplar taş ve sopalarla Yahudileri darp etmiş ve İstanbul'a gitmelerini

²⁶⁵ BALİ, 1934 Trakya Olayları, s. 125.

²⁶⁶ LEVİ, s. 117.

emretmiştir²⁶⁷. Gözden kaçmaması gereken bir diğer nokta da saldırganların sadece Türk uyruklu Yahudilere saldırmış olup, yabancı uyruklulara dokunmamış olmalarıdır. Olaylar üzerine Yahudiler Edirne Valisine şikâyete gelmiş ancak kendilerine evlerine dönüp sabretmelerini telkin edilmiştir. Ancak ertesi gün Yahudiler 37 vagona bindirilerek trenle İstanbul'a gönderilmiştir²⁶⁸. Parası olmadığı için Edirne'den ayrılamayan Yahudileri ise yakın bir saldırı tehlikesi daha beklemekteydi. Ancak Başbakan İsmet İnönü'nün TBMM tatile girmeden önce 5 Temmuz 1934 tarihinde yaptığı konuşmada olaylardan söz ederek, "*Türkiye'de her vatandaş yasaların himayesi altındadır*" diyerek olayları antisemit olarak nitelmiştir ve Yahudilerin adalet mercilerine başvurup haklarını aramalarını istemiştir²⁶⁹. Ayrıca olay yerinde gerekli önlemlerin alınacağını söylemiş ve kaçanların geri dönmesini istemiştir. Ancak Edirne Valisi bu konuşma üzerine kendisinden koruma talep eden Yahudilere hiç bir şeyden haberi olmadığını söyleyecektir. Ancak daha sonra İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın olayların meydana geldiği şehirleri teftiş edeceğinin duyulması üzerine Yahudilere müsterih olmalarını söylemiştir²⁷⁰. Bununla birlikte Uzunköprü'de bulunan Yahudiler yetkililer tarafından fiziki saldırılardan korunurken bir yandan da koruyucular tarafından "*hükümet gitmenizi istiyor*" şeklinde uyarılar almışlardır²⁷¹.

Edirne'deki olaylar yatıştıktan sonra Edirne Valisi Yahudi Cemaati'nin önde gelenlerinden, şikayetçi olmadıklarını bildiren bir beyanname alma yolunda çaba gösterecek ancak İsmet İnönü'nün konuşmasından cesaret alan cemaat mensupları önce böyle bir beyanname imzalamaya sıcak bakmayacak ardından da İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'yla görüşecektir. Görüşme sonunda açıklama yapan Yahudi cemaati mensubu Daniyel Şimşi,

²⁶⁷ BALİ, 1934 Trakya Olayları s. 138.

²⁶⁸ BALİ, 1934 Trakya Olayları s. 139.

²⁶⁹ LEVİ, s. 119.

²⁷⁰ BALİ, 1934 Trakya Olayları s. 140.

²⁷¹ LEVİ, s. 117.

görüşmenin olumlu geçtiğini ve şehri terk eden yurttaşların geri dönmesini sağlamak için çalışılacağını, bu konuda üzerlerine düşen görevi yapmaya hazır olduklarını belirtmiştir²⁷².

Kırklareli'ne gelince ise bu şehirde Yahudilere karşı olan nefretin bir olaylardan bir yıl öncesinde başladığını belirtebiliriz. 1930'lu yıllar süresince “*Vatandaş, Türkçe Konuş*” kampanyalarının etkin bir şekilde basın tarafından empoze edilmesi, Ladino dili konuşan Yahudilerden bir rahatsızlık duyulduğunun işareti sayılabilir. Öyle ki Kırklareli'nde yaşayan Yahudiler bu sorunu çözmek için Türkçe konuşmaları gerektiğini düşünerek gerekli çalışmaları yapmaya başlamıştır. Kırklareli basınından takip edilebilen bir başka sorun ise Yahudilerin, görece daha fakir olan Türk köylülerinin aldığı kredilerde kefil olmak için ücret talep etmesinin yarattığı öfkedir²⁷³. Olaylar, 3 Temmuz 1934'de bir grup lise öğrencisinin Yahudi mahallesindeki evleri taşlamasıyla başlamıştır. Daha sonra bu topluluğa halk ve silahsız askerler de katılmıştır. Belirtilmesi gereken bir diğer önemli nokta da olaylar esnasında Kırklareli Valisi'nin tatilde olmasıdır²⁷⁴. Olaylarda 65 ev yağmalanmış ve Yahudiler hakarete uğrayıp hırpalanmıştır. Saldırganlar, her türlü şiddete başvurarak Yahudileri ölümle tehdit edecektir. Olayların ardından ise Yahudilerin büyük bir kısmı şehri terk edecektir²⁷⁵.

Olayların meydana geldiği son şehir ise Tekirdağ'dır. Diğer şehirlere kıyasla olayların en hafif geçtiği şehir Tekirdağ'dır. Hatta olaylar neredeyse sözlü saldırıdan öteye gitmemiştir²⁷⁶. Bu durumda Tekirdağ Yahudilerinin diğer şehirdekilere göre daha geri kalmış olması bir etken olarak değerlendirilebilir. Zira diğer şehirlerde olayların ana sebebi aslında Yahudilerin ekonomik açıdan Türklere göre daha iyi konumda olmalarıdır. Ancak Tekirdağ'da gerçekleşen olayın ana sebebi Trakya'nın diğer şehirlerindeki olayların şiddetidir. Öyle ki

²⁷² BALİ, 1934 Trakya Olayları, s. 145.

²⁷³ BALİ, 1934 Trakya Olayları s. 184.

²⁷⁴ LEVİ, s. 116.

²⁷⁵ BALİ, 1934 Trakya Olayları, s. 186.

²⁷⁶ LEVİ, s. 117.

Trakya'nın diğer şehirlerinden yayılan korku sonucu Tekirdağ'da yaşayan Yahudiler mallarını yok pahasına satmaya başlamış ve şehri terketmiştir²⁷⁷.

Olayların ardından İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın bölgede incelemelerde bulunduğu yukarıda değinmiştik. Bu incelemeler sonucunda Kırklareli Emniyet Müdürü ve Ticaret Odası Başkanı görevlerinden alındı ve saldırılara katılan bir çok kişi yargılandı²⁷⁸ ve daha sonra Kırklareli Belediye Başkanı da dahil olmak üzere bu kişiler tutuklandı²⁷⁹. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya incelemelerinden sonra Ankara'ya döndü ve hükümet bunun üzerine toplandı. Oturumun başkanlığını Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk yaptı. Toplantıdan sonra hükümetin yayınladığı açıklamanın sonuç kısmında; Hükümetin kovma ve boykot konularında her türlü baskıyla mücadele edeceği, suçluların tutuklanıp, cezalarını çekeceği, her Yahudinin dilerse evine dönebileceği belirtilmiştir²⁸⁰. Saldırıların sebebi olarak ise Almanya'da yükselen antisemitizmin Türkiye'de etkili olması gösterilmekteydi. Olaylardan sonra bu yönde yayınlar yapan “*Milli İnkılap*”, “*Orhun*” ve “*Birlik*” dergileri de kapatılmıştır²⁸¹.

Olayların arka planına ilişkin olarak yukarıda bahsettiğimiz iddiaların aksine başka bir takım iddialar da mevcuttur. Ayhan Aktar'a göre olayların sorumlusu olarak gösterilen Milli İnkılap dergisi, dönemin marjinal dergilerindedir, dönemin iletişim ve okuma-yazma oranları dikkate alındığında ise böylesi marjinal bir derginin yalnızca Trakya'da böyle bir antisemitik bilinç oluşturması imkansıza yakındır²⁸². Ayrıca Aktar'ın İngiliz arşivlerine dayandırdığı bir belgede, dönemin İngiliz Büyükelçisi Percy Loraine, Londra'ya geçtiği bir gizli raporda,

²⁷⁷ BALİ, 1934 Trakya Olayları, s. 241.

²⁷⁸ LEVİ, s. 124.

²⁷⁹ BALİ, 1934 Trakya Olayları, s. 261.

²⁸⁰ LEVİ, s. 126.

²⁸¹ BALİ, 1934 Trakya Olayları, s. 267.

²⁸² AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, s. 81.

olayların önceden Hükümet tarafından planlanmış olduğunu ve Hükümetin, Trakya'yı Yahudilerden temizlemeye karar verdiğini rapor etmiştir²⁸³.

1934 yılında meydana gelen olaylar Trakya'da bulunan Yahudi nüfusunun büyük bir kısmının İstanbul'a kaçmasına yol açmıştır. Ayrıca olaylardan sonra kaçan yurttaşların çoğu eski yerleşim yerlerine geri dönmemiştir. Kuşkusuz 1934 Trakya Yahudi olaylarının, Yahudi yurttaşlarla devlet arasındaki bağa kayda değer bir zarar verdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

4. 8. Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı (1941)

Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı ya da Yirmi Kur'a Nafia Askerleri adıyla bilinen olay, 1941 yılının Nisan ayında Nazilerin Yunanistan'ı işgalini takiben Bakanlar Kurulunun 22 Nisan 1941 tarihli kararıyla, 1894-1913 arasında doğan gayrimüslim erkeklerin, dönemin Nafia Vekaletinin bugünün Bayındırlık Bakanlığının emrine alınması olayıdır. Kararnamede;

*“Genelkurmay Başkanlığının lüzum gösterdiği bölgelerdeki yolları sür'atle tamir ettirmek için, Nafia Vekaleti emrine verilmek üzere, İstanbul muntikasındaki seferberlik tertibatına dahil (1)312-(1)329 doğumluların bütün gayri islamlarının tutarı olan 12.000 kişinin celbi; Milli Müdafaa Vekilliğinin 18/4/1941 tarih ve 33186 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine, İcra Vekilleri Heyetince 22/4/1941 tarihinde kabul olunmuştur”.*²⁸⁴

denerek açık olarak gayrimüslimlerin Bayındırlık Bakanlığı emrine alınacağı belirtilmiştir. Kuşkusuz bu yönde bir karar 1924 Anayasasının ruhuna aykırıdır. 1942 yılının Temmuz ayına

²⁸³ AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, s. 92.

²⁸⁴ Rifat BALİ, Yirmi Kur'a Nafia Askerleri, İstanbul, 2008, s. 85.

kadar toplamda 14 ay süren bu süreçte gayrimüslim erkekler Bakanlık emrinde onarım ve inşaat işleri için çalıştırılmıştır. Akgönül'e göre Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde askere alınmak rejim karşıtlarına yönelik bir tür ceza yöntemi olarak algılanıyordu ve gayrimüslimler de aynı hissiyata kapıldılar²⁸⁵. Uygulamanın muhtemel sebepleri konusunda çeşitli görüşler vardır. Bunlardan ilki, gayrimüslimlerin ticaret hayatındaki etkinliğini azaltmaktır. Çünkü İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı kargaşa ortamında, ticarete yatkın olan gayrimüslimler, karaborsadan daha da zenginleşebilirlerdi. Dolayısıyla ticaret hayatından bir süreliğine uzaklaştırılmaları için böyle bir yol izlenmiş olabilir²⁸⁶. Nitekim gayrimüslimlerin askerlikten terhisleri sonrasında uygulamaya konan “*Varlık Vergisi*” aynı anlayışın bir devamı olarak yorumlanabilir²⁸⁷. Bir diğer sebep ise gayrimüslimlerin İkinci Dünya Savaşı'nda diğer devletler lehine casusluk yapacağından duyulan endişedir. Bu durum özellikle aralarında Nazi sempatanları bulunan Ermeniler için geçerli olabilir²⁸⁸. Bunun yanı sıra gayrimüslimler için bir güvensizlik ortamı yaratılarak ülkeden göçmelerinin sağlanması amacı da ihtimaller dahilindedir²⁸⁹. Son olarak ise dönemin Bayındırlık Bakanlığı'nın yol inşaatlarında çalışacak işçilere duyduğu ihtiyaç olarak gösterilebilir²⁹⁰.

Kuşkusuz uygulamanın başında gayrimüslimlerin askerden ne zaman terhis olacağı belli değildir. Bu durum her gayrimüslim azınlık mensubunda farklı da olsa bir endişe yaratmıştır. Ayrıca azınlık mensubu askerlere silah verilmemiş ve hemen fark edilebilmeleri için farklı üniformalar verilmiştir ve beş bin kişilik kamplarda ikamet ettirilmişlerdir²⁹¹. Bu olayın gayrimüslim azınlıklar üzerinde, yurttaşlık bağıyla bağlı oldukları ülke tarafından aslında eşit yurttaş olarak görülmedikleri yönünde negatif etkileri olmuştur. Bu olayın yanı

²⁸⁵ AKGÖNÜL, Türkiye Rumları, s. 99.

²⁸⁶ BALİ, Yirmi Kur'a Nafia Askerleri, s. 68.

²⁸⁷ AKGÖNÜL, Türkiye Rumları, s. 114.

²⁸⁸ BALİ, Yirmi Kur'a Nafia Askerleri, s. 69.

²⁸⁹ AKGÖNÜL, Türkiye Rumları, s. 114.

²⁹⁰ BALİ, Yirmi Kur'a Nafia Askerleri, s. 69.

²⁹¹ AKGÖNÜL, Türkiye Rumları, s. 101.

sıra yine aynı dönemde askeri okullara kayıta Türk ırkından olma koşulu getirilmiştir²⁹². 14 ay süren bu dönemin sonunda gayrimüslimler 27 Temmuz 1942’de terhis edilmiştir ancak hemen bu terhisin akabinde “*Varlık Vergisi*” yürürlüğe konmuştur.

4. 9. Varlık Vergisi

1942 yılı Türkiye’nin ekonomik açıdan zor durumda olduğu bir dönemdir. Gerek İkinci Dünya savaşının yarattığı ekonomik zorluklar, gerek Birinci Dünya Savaşı ve devamında yeni bir Cumhuriyet kurulmasının yarattığı radikal değişimler bir sonucu bu ekonomik sıkıntının sebepleridir. Kuşkusuz “Varlık Vergisi”ne giden yolda bu ekonomik sıkıntıların da payı yadsınamaz. Savaş yıllarında etkin olan iki hükümetten bahsedilebilir. Birincisi Dr. Refik Saydam başkanlığında, 1942 yılında Başbakan Dr. Refik Saydam’ın vefat etmesi üzerine dönemin Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu başkanlığındaki hükümetlerdir. Refik Saydam Hükümeti, ekonomik olarak devlet müdahaleciliğini savunan bir karakterdedir. Bu dönemin ekonomi politikalarının genel amacı, mevcut bütçe olanakları ile ordunun ve şehirli nüfusun beslenme ve barınma ihtiyacını karşılamak, dış ticareti doğrudan devlet denetimine almak ve fiyat sınırlaması yapmaktır. Bu amaçla Ticaret Bakanlığı bünyesinde kurulan İaşe Müsteşarlığıyla ticaret üzerinde devlet denetimi kurulmaya çalışılmış, tarım ürünleri devletin belirlediği fiyattan piyasa fiyatının altında devletçe satın alınıp halka piyasa fiyatından satılmış, ayrıca kömür, buğday gibi ürünler devletin uyguladığı sübvansiyonla maliyetinin altında bir fiyatla halka verilmiş, özel sektörün kar marjı ise sürekli kontrol altında tutulmuştur. Ancak bu önlemler karaborsa gibi uygulamaların önüne geçememiş ve fiyat artışları sürmüştür²⁹³.

Refik Saydam’ın ardından göreve gelen Saraçoğlu, devletin katı müdahaleciliğini gevşetme yoluna giderek, tarımsal ödemeleri artırmış ve kent piyasalarındaki fiyat denetimini kaldırmıştır. Bu durum piyasanın arz-talep kanunlarına terk edilmesi demektir. Ancak bu

²⁹² LEVİ, s. 140.

²⁹³ Rıdvan AKAR, *Aşkale Yolcuları; Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, İstanbul, 2000, s. 30.

durum enflasyonu artırmıştır²⁹⁴. Aslında sorunların temelinde uygulanan ekonomik politikalarından ziyade, savaş koşulları vardır. Saraçoğlu'nun aldığı önlemler ise, savaştan dolayı doğan kıtlığın ve talep açlığının, çiftçi ve sanayici teşvik edici olabileceği varsayımına dayanmaktaydı. Ancak Saraçoğlu tarafından üretimin artırılması amacıyla alınan önlemler, beklenen artışı gerçekleştirmediği gibi, fiyatlarda da beklenmeyen bir artışa sebep oldu²⁹⁵. Bu koşullar ve gittikçe daha da ağırlaşan ekonomik sıkıntılar, hükümeti yeni kaynak arayışına itmiştir. Bu kaynak arayışları sonucunda bulunan çözüm ise “*Varlık Vergisi*” olarak karşımıza çıkmaktadır. Vergiyi haklı göstermek için özellikle azınlıkların ticaretten, kolayca büyük paralar kazandıkları ve vergi ödemedikleri iddia edildi, bunun yanı sıra vergi, piyasadan para çekmek ve böylelikle talebi azaltarak fiyatları ve enflasyonu düşürmek için gerekli görülüyordu²⁹⁶. Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı'nın hüküm sürdüğü dönemde basında gayrimüslimler aleyhine yapılan haberlerin arttığı görülmektedir²⁹⁷. Basında artan haberler ve gayrimüslimlerin vergilendirileceğine ilişkin söylentiler üzerine gayrimüslim azınlık temsilcileri Başbakan Şükrü Saraçoğlu'yla bir görüşme yapmıştır. Gayrimüslim azınlık temsilcileri Hükümet'in ne kadar vergi toplama niyetinde olduğunu sormuş ve bu miktarı kendi aralarında toplayıp Hükümet'e vermeyi teklif etmişlerdir. Ancak Saraçoğlu “*Biz bu teklifi nasıl kabul edelim? Biz modern bir devletiz*” cevabını vermiştir²⁹⁸. Ayrıca Kanun tasarısı Meclis'te görüşülürken Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun 10 Kasım 1942'deki kapalı grup toplantısında kullandığı ifadeler, uygulamanın ne yönde olacağını işaretidir;

“Bu kanun aynı zamanda bir ihtilal kanunudur! Bize iktisadi istiklalimizi kazandıracak bir fırsat karşısında: Piyasamıza hakim olan gayri Türk unsurları bu sayede bertaraf ederek Türk piyasasını Türk tüccarlarının ve

²⁹⁴ Şevket PAMUK, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi, İstanbul, 2014, s. 201.

²⁹⁵ AKAR, Aşkale Yolcuları, s. 30.

²⁹⁶ LEVİ, s. 141.

²⁹⁷ Haber örnekleri için bkz, AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, s. 144; AKGÖNÜL, Türkiye Rumları, s. 115.

²⁹⁸ AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, s.146.

Türklerin eline vereceğiz. İstanbul'daki gayrimenkullerin Türklere intikalini yine bu sayede temin edeceğiz. Gayrimenkullere tarh edilecek vergilerin ancak dörtte biri Türklere tahmil edilecektir”²⁹⁹.

Bu koşullar altında 12 Kasım 1942 tarihinde “4305 Sayılı Varlık Vergisi Kanunu” yürürlüğe girmiştir. Kanun’un İstanbul’daki uygulayıcısı konumunda olan dönemin İstanbul Defterdarı Faik Ökte’nin bu konuda yazdığı anıları, ekonomik zorunluluğun yanında, azınlık karşıtı bir uygulama olarak “Varlık Vergisi”nin özüne ışık tutmaktadır.

“bilhassa akalliyetlerin büyük servetler iktisap ettikleri belirtildikten sonra, piyasada acele tetkikat yaptırılarak kimlerin bu şekilde fevkalâde kazanç temin ettiğinin tesbiti, akalliyetlerin ayrı bir cetvelde gösterilmesi belirtilmekte idi....cetveller M ve G diye ikiye ayrıldı M müslüman grubu, G gayrimüslim ekalliyetleri temsil ediyordu. Bilâhare bu harflere dönmeler için D, ecnebiler için E harfleri katılacaktır”³⁰⁰.

Daha sonra Ankara’ya Maliye Bakanlığı ve Başbakanla görüşmek için çağırılan Faik Ökte, oradaki izlenimlerini işe şöyle aktaracaktır;

“Metin senelerdir üzerinde çalıştığımız, tatbik ettiğimiz vergi kanunlarından başka bir şeydi. Tamamen takdire dayanıyordu. İtirazı, temyizi yoktu, ödemeyenleri çalışma tehdidi altında tutuyordu.

²⁹⁹ Faik Ahmet BARUTÇU, Siyasi Anılar 1939-1954, İstanbul, 1977, s. 263.

³⁰⁰ Faik ÖKTE, Varlık Vergisi Faciası, İstanbul, 1951, s. 47-48.

Metni bitirip başımı kaldırdığımda muhatabımın müstehzi bakışlarla beni süzdüğünü gördüm. Aramızda şu şekilde bir muhavere geçti:

— *Üstadım, sen bu işin günahına iştirak ediyor musun?*

— *Hayır, ben kanunun sadece raportörüyüm.. Kanunu Başbakan vekile not ettiriyor, ben, bazen de Şevketin yardımıyla, bu notları madde haline koyuyorum. Ne benim, ne de varidat servisinin bu işte bir günahımız yoktur. Malûm, bu fevkalâde bir tasarı... ”³⁰¹.*

Kanun’un hükümlerine gelince; ilk maddede, Kanun’un “*servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve kazançları üzerinden bir defaya mahsus olmak üzere mükellefiyet tesis edildiği*” belirtilir. Verginin miktarı konusunda ise bir açıklık yoktur. “*Varlık Vergisi*”nin belki de en önemli noktası budur. Zira Kanun’un 6. maddesine göre;

“Yedinci maddede yazılı komisyonlar, ikinci maddede yazılı mükelleflerin mükellefiyet derecelerini, her mükellef namına 1941 yılında ve ticaretini terk, devir veya tasfiye etmiş olanlar için terk, devir veya tasfiyeye takaddüm eden son yılda tarh edilmiş veya tahakkuk ettirilmiş vergi miktarlarını; çiftçilerde mükellefin zirai vaziyetini ve gayrimenkul sahiplerinin de irat ve vergi kıymeti miktarlarını gözden geçirmekle beraber bunlarla mukayyet olmaksızın edinecekleri kanaate göre takdir ve tesbit ederler.”

Kanun metninin bu madde de dahil olmak üzere hiç bir yerinde gayrimüslimler ya da azınlıklarla ilgili ayrımcılığı çağrıştıran bir ifade yoktur. Ancak vergi miktarının komisyonlar tarafından aslında serbestçe belirlenebileceğine hükmeden bu madde, telafisi imkansız keyfiliklere neden olacaktır. Verginin mükelleflere uygulanmasında Kanun yürürlüğe

³⁰¹ ÖKTE, s. 51.

girdikten sonra komisyonlara görev düşmüştür. Ancak verginin tahakkukunda CHP de görev alacaktır³⁰². Komisyon, vergileri tahakkuk ederken Müslüman-Gayrimüslim ayırımına gitmiştir. Faik Ökte'nin bu konuda verdiği bilgilere göre Komisyon'un tahakkuk ettiği vergilerde Müslüman ve Gayrimüslimler arasında fark olmakla birlikte bu fark çok büyük değildir;

“M. grubu mükelleflerin vergisi basitti; bunlardan kazanç vergisi nisbetlerine göre, kazanç vergilerinin 1 - 3 misli nisbetinde Varlık Vergisi alınacaktı. G grubunun vergisi asgari hadlerde M.lerin 2, azami hadlerde 3 misli olacaktı”³⁰³.

Ancak daha sonra bu baremler Ankara'ya gönderilmiştir ve Ankara'dan dönüşte radikal bir değişikliğe uğramıştır;

“Oraca yeni bir barem hazırlanmıştı. Bu barem bizimkine hiç benzemiyordu. G grubunun vergisi yerine göre en az 5 - 10 misli ağırlaştırılmıştı. Varlık Vergisini ağırlaştıran, yıkan, nisbetlerde yapılan bu yükseltmedir”³⁰⁴.

Merkezden gelen emirle gayrimüslimlere daha fazla oranda vergi yüklenmesine paralel olarak, ilk halde hesaba katılmayan “hizmet erbabı” ve “seyyarlar”a da vergi tarhi yapılmasına karar verilmiştir. Ancak bir kısım mükellefi kapsam dışı bırakabilmek, Komisyon'un takdirine verilmiştir ve Komisyon, Müslüman “hizmet erbabı” ve “seyyarlar”ı kapsam dışı bırakmıştır³⁰⁵.

Vergi'nin tahsilatına gelince ise, tahakkuk edilen vergilerin önce ilan edilmektedir. İlandan anlaşıldığına göre, bir milyonun üzerinde vergi ödemesi istenen 11 mükelleften 9'u

³⁰² ÖKTE, s. 59.

³⁰³ ÖKTE, s. 76.

³⁰⁴ ÖKTE, s. 77.

³⁰⁵ ÖKTE, s. 79.

gayrimüslimdir. İlanın ardından Vergi'nin gayrimüslimlere yönelik olarak tarh ettiği olağanüstü vergiler ve bununla birlikte verginin 15 gün içinde nakden ödenmesinin yarattığı para arayışı kamuoyunda tartışılmıştır. Bunun üzerine süre, hükümet tarafından iki hafta daha uzatılmıştır³⁰⁶. Sürenin uzatılması şüphesiz yeterli bir güvence değildir. Çünkü Kanun, Varlık Vergisi'ne ilişkin olarak tüm itiraz yollarını kapatmıştır. Öyle ki “4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu”nun 11. maddesinin ikinci fıkrasında ve 13. maddenin son bendinde tarh olunacak verginin kesin olduğu, bunun için idari ya da ve adli yargı mercilerine gidilemeyeceği belirtilmiştir. Mükellefin zilyetliği altında bulunan mallar dolayısıyla temlik ve terhin iddialarının geçerli olmayacağı, bunlar için istihkak davası açılmayacağı da 14. maddede düzenlenmiştir. Dolayısıyla mükelleflerin Varlık Vergisi'ne itiraz haklarının olmadığını söylenebiler³⁰⁷.

Varlık Vergisi'nin tahsil süreci ise çok sancılı geçmiştir. Verginin tarhından sonra itirazlar gündeme gelmiş, Kanun'da yeri olmamasına rağmen maddi nitelikteki hatalar düzeltilmiştir. Bunun yanı sıra, basında konunun fazlaca yer almasını önlemek için gazetelerin vergileri asgari düzeyden tarh edilmiştir. Bu uygulamaya azınlık gazeteleri de dahildir. Örneğin 10 bin lira vergi tarh edilen Jamanak gazetesinin vergisi, gazete sahibinin Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na başvurusuyla ertelenmiştir³⁰⁸. Kuşkusuz Varlık Vergisi'nin tahsilat sürecinde yaşanan olaylarla ilgili olarak yoğun yolsuzluk tartışmaları olacaktır. Vergi bedellerinin takdir yönteminin Komisyon'un takdirine bırakılması, sonrasında ise ayrımcılık, erteleme, bekletme ve keyfi indirimler özellikle 1950 yılının ikinci yarısında CHP'nin iktidarı Demokrat Parti'ye bırakmasıyla TBMM'de soru önergelerine konu olmuştur³⁰⁹. Aynı dönemlerde Faik Ökte'nin “Varlık Vergisi Faciası” isimli kitabını yayınlamasıyla konuya ilişkin tartışmalar iyice alevlenmiştir. Ancak Şükrü Saraçoğlu'nun kitaptaki ithamlara ilişkin olarak “*Varlık Vergisi eseri benimdir. O kadar benimdir ki bugün aynı mevkide aynı mali*

³⁰⁶ AKAR, Aşkale Yolcuları, s. 92.

³⁰⁷ ÖKTE, s. 109.

³⁰⁸ AKAR, Aşkale Yolcuları, s. 107.

³⁰⁹ Nevin COŞAR, Varlık Vergisi Konusundaki Yolsuzluk Söylentileri, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Sayı: 58/2, s. 24.

şartlarla karşılaşırsam bir yenisini yapmakta tereddüt etmem” diyerek verginin tüm sorumluluğunu üzerine alması, tartışmaları sona erdirmiştir.

Vergisini ödeyemeyen mükellefler ise cebri icra ve daha sonrasında zorunlu çalışma uygulamasına tabi tutulacaktır. Bu tahsilatı gerçekleştirmek bir kontrol memuru ve iki memurdan oluşan ekipler kurulmuştur. Ayrıca yoğunluk durumlarında yardımcı olmak üzere diğer illerden 30 civarında kontrol memuru daha görevlendirilmiştir³¹⁰. Ancak çoğu mükellef vergisini zamanında ödeyememiştir. Bu kişileri bekleyen akıbet ise zorunlu çalışma kamplarına gönderilmek olacaktır. Zorunlu çalışma kampları, Kanun metninde yer almamaktadır. 7 Ocak 1943 tarihinde Hükümet, 19288 nolu “Çalışma Mükellefiyeti Talimatnamesi”ni yürürlüğe koymuştur. Daha sonra 20 Ocak 1943 tarihinde yayınlanan bir ek kararname ile 55 yaşın üzerindeki de Talimatname’nin kapsamına alınmıştır³¹¹. Zorunlu çalışmanın yapılacağı yer ise Aşkale olarak belirlenmiştir. İlk katile, borcu 50 binin üzerinde olup yüzde 30’undan fazlasını ödemeyenler Gayrimüslimlerden oluşturulmuştur³¹². Ancak göstermelik olarak Müslüman gruptan da mükellefler toplanmışsa da bu kişiler çalışma kamplarına yollanmamıştır³¹³. Bu durumu Faik Ökte şu şekilde ifade etmektedir;

“Vergi ilk şekil ve maksadını kaybettikten sonra çalışma mükellefiyetini M grubuna da tatbik etmek lazımdı. Vergiyi G grubuna müteveccih bir silâh olarak kabul edenlerin başında gelen Ürgüplü bile, numunelik de olsa, birkaç M’nin Aşkaleye gönderilmesine kanidi. Filhakika M’lerin vergisi azdı. Yalnız muayyen maksatlarla bazı M’lere yüksek vergiler tarh edilmişti. Şimdi de bunlardan borcunu vermeyenler hakkında çalışma mükellefiyetini tatbik edecektik. Bu zulüm olacaktı. Şiddetle

³¹⁰ ÖKTE, s. 146.

³¹¹ AKAR, Aşkale Yolcuları, s. 110.

³¹² ÖKTE, s. 149.

³¹³ AKAR, Aşkale Yolcuları, s. 114.

muhalefete geçtim ve içinde M'lerin bulunduğu bir cetveli imza etmeyeceğimi söyledim. Adalan evvela tereddüt etti; sonra beni destekledi. Neticede davayı kazandık. Bu suretle belki yeni bir ikilik yaratmıştık amma yeni yeni zulümlere âlet olmaktan kurtulmuştum. Zararın neresinden dönülse kardı. M'ler üzerindeki bütün icraatımız Feridun Paşa, Mehmet Ali Kızan ve benzeri birkaç kişiyi kampa alıp salıvermeden ibaret kaldı.”³¹⁴

Vergi'nin tahsilatından sonra ödeyemeyenler için öngörülen zorunlu çalışma kampları, uygulamacıların açıklamalarından anlaşıldığı gibi yalnızca gayrimüslim yurttaşlara uygulanmıştır. Bu yurttaşlar zorunlu çalışmayı Aşkale'de yerine getirmişlerdir. 21 yurttaş bu çalışma kamplarında hayatını kaybetmiştir. Daha sonrasında ise Aşkale'deki kamptan 900 kişi Sivrihisar'da yeni açılan çalışma kampına nakledilmiştir³¹⁵. Gayrimüslimlerin çalışma kamplarında olduğu dönemde uygulamayı biraz yumuşatmak isteyen TBMM, 17 Eylül 1943 tarihinde bir kanun yayınladı. Bu Kanun'a göre, “*vergilerini ödeyemeyecekleri tahakkuk eden hizmet erbabıyla, gündelik gayrisafi kazançları üzerinden kazanç vergisine tabi mükelleflerin tahsil edilememiş olan borçlarını silmeye Maliye Bakanı yetkili kılınmıştır*”. Kanun yayımlandığında bu kategoriye dahil 26.404 kişi bulunmaktadır. Daha sonrasında ise Varlık Vergisi'nin sona erme sürecine girdiğini gömekteyiz. 15 Mart 1944 tarihinde yayınlanan bir Kanun'a göre devlet Varlık Vergisi ile ilgili olarak, o tarihe kadar tahsil edememiş olduğu tüm alacaklardan vazgeçer³¹⁶.

Varlık Vergisi ile ilgili olarak, ilk önce vergi tarhiyatı konusunda gayrimüslimlerin ayrı cetvellerde düzenlenip, bu kişilere daha yüksek miktarda vergi tarhiyatı uygulandığını ve vergisini ödemeyenlere ilişkin olarak uygulanan en ağır yaptırım olan zorunlu çalışmanın ise yalnızca gayrimüslim yurttaşlara uygulandığını görmekteyiz. Kuşkusuz “*Varlık Vergisi*”nin

³¹⁴ ÖKTE, s. 154.

³¹⁵ AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, s. 151.

³¹⁶ AKTAR, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, s. 153.

dönemin bir takım ekonomik zorunlulukların sonucu olduğu iddiası yabana atılacak bir iddia değildir. Ancak uygulamasında gayrimüslimler aleyhine yapılan eşitsizlikler de mevcuttur. Verginin ekonomik yönünün yanı sıra siyasi yönüyle ele alınması kaçınılmazdır. Çünkü sürecin tamamlanmasından sonra özellikle İstanbul’da toplanan sermayenin gayrimüslim tüccar sınıfından müslümanlara doğru bir kayma gösterdiği gözlemlenmektedir.

4. 10. Tek Parti Dönemindeki Diğer Olaylar

4. 10. 1. 1151 Sayılı Bozcaada ve İmroz Kazalarının Mahalli İdareleri Hakkında Kanun

Tek Parti Dönemi’nde yaşanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, Trakya Yahudi Olayları, Varlık Vergisi gibi olayların gölgesinde kalsa da bir takım ayrımcı uygulamalar o dönemde geçerliliğini sürdürmektedir. Kısaca ele almak gerekirse, 1927 yılında yayınlanan “1151 sayılı Bozcaada ve İmroz Kazalarının Mahalli İdareleri Hakkında Kanun”un 14. maddesi;

“Tedrisat Türkçe, umumi, meccani ve ladinidir. Çocuklarına kendi dini ve lisanını öğrettirmek isteyen veliler ehliyeti Hükümetçe musaddak ve tedrisatı Hükümetin daimi teftişine tabi bulunmak ve masrafı kendileri tarafından tesviye edilmek şartı ile hususi bir hocaya,umumi mektep binaları dahilinde tahsis edilecek dershanelerde program ve ders saatleri haricinde tayin olunacak bir saatte din ve lisan derslerini okutabilirler”

şeklindedir. Bu hükme göre Rumca eğitim-öğretim yapmak yasaklanmıştır. Bu durum Lozan Barış Antlaşması hükümlerine açıkça aykırı bir hükümdür. Bunun yanı sıra çocuklarına Rumca ve dini bilgi öğretmek isteyen aileler masraflarını kendileri karşılamak suretiyle ders saatleri dışında bu dersleri okutabileceklerdir. Bunun yanı sıra 1925’ten 1930’lara kadar süren bir idari yasakla gayrimüslimlerin izinsiz bir şekilde İstanbul dışına çıkmaları

yasaklanmıştır³¹⁷. Her çıkış öncesi polisten özel bir izin almak gerekmektedir. Ancak bu kısıtlama Yahudilere uygulanmamıştır³¹⁸.

4. 10. 2. 460 Sayılı Mahamat Kanunu

Değnilmesi gereken bir diğer kanun 3 Nisan 1924 yılında çıkartılan “460 sayılı Mahamat (Avukatlık) Kanunu”dur. Bu Kanun’a göre İstanbul Barosu’na kayıtlı tüm avukatların dosyalarının incelenmesi hükme bağlanmıştır. Kurulacak bir komisyon , İstanbul Barosu avukatlarını ahlaki açıdan da dahil olmak üzere soruşturacak ve Barodaki akıbetlerine karar verecektir³¹⁹. İnceleme sonucunda 587 Müslüman avukattan 313’ü, 162 Rum avukattan 42’si, 144 Ermeni avukattan 39’u ve 60 Yahudi avukattan 34’ü mesleğine devam edebilmiştir³²⁰. Çalışma izinlerinin iptal nedenleri ise; mesleki olarak nitelenebilecek belgelerdeki eksiklikler, önemli bir kamu görevinde bulunma ve ahlaktır. Müslüman avukatların çalışma izinlerinin iptalinde en çok rastlanılan gerekçe önemli bir kamu görevinde bulunmuş olmaktır. Yahudi avukatların çalışma izinlerinin iptalinde en çok rastlanılan gerekçe ise ahlakidir. Ancak bu gerekçeyle çalışma izni iptal edilen Yahudi avukat sayısı 11’dir. Rum ve Ermeni avukatların çalışma izni iptal gerekçelerine baktığımızda ise ahlaki sebeplerle iptalin en önemli sebep olduğunu görmekteyiz. Avner Levi’ye göre, ahlaki nedenden anlaşılması gereken, işgal döneminde işgalcilerle işbirliği yapılmasıdır. Yahudiler ve Müslümanların bu gerekçeyle iptale daha az maruz kalmaları da bu durumun bir sonucudur³²¹. Değnilmesi gereken bir diğer mesleki kanun ise 16 Mayıs 1929’da yayınlanan “1447 sayılı Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu”dur. Bu Kanun’a göre borsa

³¹⁷ ORAN, Türkiye’de Azınlıklar, s. 147.

³¹⁸ LEVİ, s. 57.

³¹⁹ ALEXANDRİS, s. 111.

³²⁰ AKGÖNÜL, Türkiye Rumları, s. 79; LEVİ, s. 52.

³²¹ LEVİ, s. 53.

acentesi kurmak isteyenlerin “*Türk vatandaşı*” değil “*Türk*” olması gerekmektedir ve aynı kural bu acentelerde çalışanları da kapsamaktadır³²².

Tek Parti döneminde gayrimüslimlere yönelik ayrımcılığın en net görülebildiği olaylardan birisi de gayrimüslim yurttaşların nüfus kayıtlarının 1940 yılına kadar “*Ecanip Defterleri*”ne yapılmasıdır³²³. Ecanip kelimesi, ecnebi kelimesinin çoğuludur ve yabancılar anlamına gelmektedir. Bu uygulamanın ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemekte, ancak Osmanlı Devleti’nin son zamanları ile Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde uygulandığı sanılmaktadır³²⁴. Uygulama, Cumhuriyet’in ilanından sonra da devam etmiştir. Yurttaş, gayrimüslim ise nüfus cüzdanında, nüfus kütüğüne kayıtlı olduğu yer kısmında “*yabancı*” ibaresi bulunmaktadır³²⁵. Kuşkusuz bu durum gayrimüslim yurttaşların yabancılar için tutulan bir nüfus defterine kaydedildiklerini gösterir. Bu durumun hukuki anlamı ise gayrimüslim yurttaşların, yurttaşı oldukları ülkede yabancı olarak görüldükleridir. Ancak bilindiği gibi yabancı kavramı, hukuki anlamıyla yurttaş olmayan kişileri tanımlamak için kullanılmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti’ne yurttaşlık bağı ile bağlı olan gayrimüslimlere yapılan bu uygulama, kuşkusuz o dönem yürürlükte olan 1924 Anayasasına da aykırıdır.

5. Çok Partili Dönemde Yurttaşlık

Türkiye’de çok partili sisteme geçmek için yapılan bir takım erken girişimler sonuçsuz kalmış veya kısa ömürlü olmuştur. Dolayısıyla 1946 seçimlerine kadar olan tüm seçimleri rekabetin olmadığı ve tek partinin hüküm sürdüğü bir dönem olarak niteleyebiliriz. Çok partili hayata geçişin başlangıcı 18 Temmuz 1945’te Demokrat Parti’nin kurulması ve 1946’da ilk defa çok partinin katılımıyla gerçekleşen seçimdir. Bu seçimde Cumhuriyet Halk Partisi ve

³²² AKGÖNÜL, Türkiye Rumları, s. 83 ; ORAN, Türkiye’de Azınlıklar, s. 148.

³²³ Baskın ORAN, The Minority Concept and Rights in Turkey: The Lausanne Peace Treaty and Current Issues, Zehra F. KABASAKAL ARAT (Ed.), Human Rights in Turkey içinde (35-56), Pennsylvania, 2007, s. 51.

³²⁴ Fethiye ÇETİN, Yerli Yabancılar, İbrahim Ö. KABOĞLU (Ed.), Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları içinde(70-81), İstanbul, 2002, s. 75.

³²⁵ ÇETİN, s. 75.

Demokrat Parti arasında bir rekabet ortamı doğmuştur. Ancak seçim sonuçlarına ilişkin şaibe iddiaları bugün de tartışma konusudur. 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin tek başına iktidara gelmesi ise bir dönemin kapanışı olmuştur. Demokrat Parti, Parti Programında evrensel değerlerden ve eşitlik anlayışından bahsetmiştir. Örneğin Parti Programı'nın 13. maddesinde “Yurttaşlar; arasında müşterek bir tarihin yarattığı kültür ve ülkü birliğine ve her türlü ayırıcı temayülleri reddeden bir milliyetçilik telakkisine bağlıyız” ifadesi yer almıştır. Aynı maddenin devamında ise;

*“Partimiz bütün yurttaşları din ve ırk farkı gözetmeksizin Türk sayar; ve Türk olmanın bütün haklarına sahip tanır. Kanuni vazifelerini yerine getiren her ferde iyi bir yurttaş gözüyle bakarız. Bu ana görüşlerin tatbikatta da yer bulmasına dikkatle çalışacağız, eğitim ve öğretim müesseselerimizi böyle bir milliyetçilik idealinin tahakkukunda vazifeli saymaktayız”.*³²⁶

demek suretiyle de Tek Parti Döneminde yer alan yurttaşlık anlayışından radikal bir kopuşun olmayacağı belirtilmiştir. Program'da neredeyse tüm tanımlar “Türk Milleti” ifadesi üzerinden yapılmıştır. Bununla birlikte 8. maddede “insanlık haysiyeti” ve “insan ana hakları” ifadeleri bir yenilik olarak görülebilir. Demokrat Parti, bütün devlet mevzuatında bu prensiplere aykırı hükümler bulunmaması hususunda özen göstereceğini beyan etmiştir. Demokrat Parti iktidara geldikten sonra daha çok eğitim sistemi üzerinden izlenebilecek bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Bu dönemde, CHP döneminden kalan eğitim programları yürürlükte kalmıştır. 1950 seçimlerinden sonra kurulan Menderes Hükümeti'nin programında ise eğitimde “insani değerler”in “milli ahlak”a dayanan “manevi değerler”le bir dengede tutulmaya çalışıldığı görülür³²⁷.

³²⁶ Demokrat Parti Programı, Ankara, 1946, s. 2.

³²⁷ Füsun ÜSTEL, Makbul Vatandaşın Peşinde, İstanbul, 2014, s. 243.

5. 1. Demokrat Parti Döneminde Gayrimüslimler

Demokrat Parti Dönemi'nde genel bir yurttaşlık anlayışının yanında özel olarak gayrimüslim azınlıkların durumuna da göz atmak gerekir. Kuşkusuz çok partili siyasi hayattan gayrimüslimlerin de bir takım beklentileri vardır. Rejimin tek alternatifi olarak gözüken CHP'nin karşısında DP'nin kurulmuş olması sonucunda azınlık politikalarında bir yumuşama olması beklenmektedir. Nitekim 1946'dan itibaren üniversite mezunu olan gayrimüslim erkeklere, askerliklerini yedek subay olarak yapma hakkı tanınmış, Hahambaşılık ise resmi bir kurum olarak tanınıp, mülk edinmesine izin verilmiştir³²⁸. Azınlık politikalarındaki bu esnekliklerin sebebini; azınlıkların, çok partili siyasal yaşama geçilmesiyle birlikte CHP döneminde uygulanan politikalara oylarıyla bir karşılık verme olanağına kavuşması olarak belirleyebiliriz. Bunun yanı sıra Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan Soğuk Savaş döneminde Batı Bloku'na daha yakın durma arzusu da bu politika değişikliğinde bir etken olarak okunabilir³²⁹. 1946 seçimleri yaklaşırken CHP'nin azınlıklara karşı yumuşak tavrı daha da hızlanmıştı. Bu değişiklikler arasında; Rum Patriğine basın bürosu kurma izninin verilmesi, Rum cemaatinin mülkiyet sorunlarının çözülmesi ve azınlık kurumlarının ödemekle yükümlü oldukları "*Mukataa Vergisi*"nin kaldırılması gösterilebilir³³⁰. Seçim süreci yaklaştıkça DP, gayrimüslim azınlıklara, CHP karşısında bir alternatif olarak görünmüştür. Ayrıca DP'nin seçim vaatleri arasında Varlık Vergisi'yle tahsil edilen tutarın mükelleflere iade edileceği de vardır ve Varlık Vergisi'yle ilgili tartışmalar 1950 yılında DP'nin iktidara gelmesine kadar DP tarafından gündemde tutulmuştur³³¹. CHP'nin ve DP'nin azınlıkların desteğini kazanmak amacıyla girdiği bu yarış kuşkusuz gayrimüslim azınlıklar için bir rahatlık ortamı yaratmıştır. Ancak CHP bir yandan gayrimüslimlere ilişkin olan eşitsizlikleri kaldırırken bir yandan da gayrimüslimlerle ilgili olarak bir rapor hazırlığındadır. Bu rapor, yazarı ve hazırlandığı yıl belli olmayan ve gizlice hazırlanan "*CHP 9. Bürosunun Azınlık*

³²⁸ Dilek GÜVEN, 6-7 Eylül Olayları, İstanbul, 2012, s. 147.

³²⁹ GÜVEN, s. 148.

³³⁰ GÜVEN, s. 149.

³³¹ GÜVEN, s. 149.

Raporu” olarak bilinen rapordur. Ancak 1934’te çıkartılan İskan Kanunu’nun üzerinden 10 sene geçtiği ifadesi raporda yer aldığına göre tahmini yazım tarihi 1944 olarak düşünülmektedir³³². Bu rapora göre; gayrimüslimler devletin tüm çabalarına rağmen devletle bütünleşememişlerdir ve dil, kültür ve ülkü birliğine dayanan Türk milliyetçiliği anlayışından uzaktırlar. Raporda Türk Milliyetçiliği teriminden anlaşılması gereken; *“tek dil konuşan; kültür ve ülkü birliği ile birbirine bağlı bulunan yurttaşlardan mürekkep siyasi ve içtimai bir bütün meydana getirmek, yani vatan içinde anadili tek, ülküsü tek birlik bir millet yaratmaktır”*³³³. Azınlıklar, devlete sadakat duymak yerine kendi ulus-devletleriyle ilişki kurmayı tercih etmektedirler. Bu durum raporda; *“Esasen millî hüviyetleri bu kadar ayrı ekalliyetler tarihinin her devrinde ve dünyanın her yerinde daimi bir düalizm içinde yaşadıklarından, hiçbir vakit o memleketin asıl unsurunu teşkil eden milletle kaynaşmamış ve sadakat göstermemişlerdir. Ve çok vakit hareketleri hıyanet halinden çıkmamıştır”*³³⁴ şeklinde ifade edilmiştir. Bu sorun ancak gayrimüslimlerin yurt dışına göçüyle çözülebilirdi. Anadolu’da tehcir ve mübadele sonrası gayrimüslim nüfusu çok azalmıştır. Dolayısıyla en büyük sorun İstanbul’daki Rum azınlıktır³³⁵. Raporun en can alıcı yerine göre ise, *“Bu hususta söylenecek tek söz, İstanbul fethinin 500. yıldönümüne kadar İstanbul’u tek Rumsuz bir hale getirmektir”*³³⁶. Kuşkusuz, Rapor gizli nitelik taşıdığı için o dönemde haberdar olunması mümkün değildir. CHP’nin azınlık politikalarında bir yandan esnek görünürken diğer yandan bu tip raporlarla politika üretmesi bir çelişkidir. Tek Parti Dönemi’nde yapılan uygulamaların ışığında 1950 seçimlerine gidilmesi azınlıkları CHP ve DP arasında bir seçim yapmaya itecektir.

1950 seçimlerinde dönemin seçim sistemi itibariyle İstanbul’un sonuçlarının belirleyici bir potansiyele sahip olması ve gayrimüslim azınlıkların çoğunlukla İstanbul’da

³³² Rıdvan AKAR, Bir Resmi Metinden Planlı Türkleştirme Dönemi, Birikim Dergisi, Sayı: 110, Haziran 1998 <http://www.birikimdergisi.com/sayi/110/bir-resmi-metinden-planli-turklestirme-donemi> (Erişim Tarihi: 16.05.2015)

³³³ AKAR, Bir Resmi Metinden...

³³⁴ AKAR, Bir Resmi Metinden...

³³⁵ GÜVEN, s. 151.

³³⁶ AKAR, Bir Resmi Metinden...

ikamet etmeleri, CHP'nin görünürde azınlık yanlısı bir politika benimsemesi, DP'nin de gayrimüslimlerle sıcak bir ilişki içinde olması sonucunu doğurdu. Bu sıcak ilişkilerin bir sonucu olarak da her üç gayrimüslim cemaatin temsilcileri de o dönem Meclis'e girmiştir. Bu yüzden 1950 seçimlerinde gayrimüslimlerin yoğun bir şekilde DP'ye oy verdikleri görülmüştür³³⁷. DP iktidarının başladığı 1950 yılında aynı zamanda Türkiye'nin NATO'ya girmesiyle birlikte Türkiye-Yunanistan arasında sıcak ilişkiler kurulmuştur. Bu durum Rum azınlık lehine bir rahatlama sağlamıştır. Bu dönemde özellikle azınlık okullarıyla ilgili sorunları azaltmaya yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında, Heybeliada Ruhban Okulu'nun başta Yunan uyruklular olmak üzere başka ülkelerden Hıristiyan öğrenci kabul etmesine izin verilmesi, Rum okullarında Yunanistan'dan öğretmenlerin ders vermeye gelmesine izin verilmesi, azınlıkların maddi olarak desteklenmesi ve dönemin Başbakanı Adnan Menderes'in Fener-Rum Patrikhanesi'ni ziyaret etmesi gibi olaylar sayılabilir³³⁸. Ancak bu destekler 1953 yılı yazında azalmaya başlamıştır. Örneğin, görev süresi dolan cemaat danışma meclislerinde yeniden seçim yapılmasına izin verilmemiştir. 1954 yılında ise Kıbrıs'la ilgili tartışmaların şiddetlenmesi gayrimüslimlere tanınan toleransın bitiminin başlangıcıdır³³⁹.

5. 2. 6-7 Eylül Olayları

DP ve gayrimüslim azınlıklar arasında 1950 yılında DP'nin iktidara gelmesiyle başlayan ve daha sonrasında bir takım reformlarla devam eden olumlu havanın 1953 yılı ve devamında bozulduğunu yukarıda belirttik. DP ve gayrimüslim azınlıklar arasındaki bu ittifakın bitmesinden sonra geldiği son nokta ise 1955 yılında yaşanan 6-7 Eylül olaylarıdır. 6-7 Eylül olaylarının öncesinde gözden kaçmaması gereken en önemli olay ise Türkiye ve Yunanistan arasında başlayan Kıbrıs sorunudur. Kuşkusuz Türkiye ve Yunanistan arasında gerek mübadele sürecinde varılan mutabakat, gerekse 1950 yılında Türkiye'nin NATO'ya

³³⁷ Rifat BALİ, Cumhuriyet Döneminde Azınlıklar Politikası, Birikim Dergisi, 1998, s. 115.

³³⁸ Emre ÖZYILMAZ, Heybeliada Ruhban Okulu, Ankara, 2000, s. 87; GÜVEN, s. 156.

³³⁹ GÜVEN, s. 162.

üyeliği sonrasında gelişen sıcak ilişkiler sebebiyle somut bir gerginlik uzun süre olmamıştır. Ancak 1953 yılında Yunanistan, “*Enosis*” olarak tabir edilen, Kıbrıs’ın kendisine ait olduğu ve kendisine iade edilmesi gerektiği tezini ortaya attı. 1954 yılında ise o dönem Kıbrıs’ta hüküm süren Büyük Britanya’ya bu talebini somut olarak yöneltti, aksi halde konunun Birleşmiş Milletler’e taşınacağını belirtti. Kuşkusuz bu durum Türk-Yunan ilişkilerini de zedeleyecek bir öneme sahipti. Belirtilmesi gereken bir diğer nokta ise o zamana kadar Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin olumlu yönde seyrettiğidir. O kadar ki, 7 Kasım 1953 tarihinde iki ülke arasında “Ticaret ve Ödeme Anlaşmaları” imzalanmış ve ekonomik ilişkiler zirveye çıkmıştır³⁴⁰. Yunanistan’ın konuyu BM’ye taşıması üzerine konu, 24 Eylül 1954’te BM Genel Kurulu’nun gündemine alınmış ancak görüşmesi ertelenmiştir³⁴¹. Bunun üzerine konunun uluslararası organlarca tartışılmasını engellemek isteyen Büyük Britanya, kendisiyle birlikte Türkiye ve Yunanistan’ın meseleyi çözmeleri için Londra’da bir konferans toplamaya karar vermiştir. Türkiye bu konferans davetine 2 Temmuz 1955 tarihinde kabul etmiştir³⁴². 6-7 Eylül olayları, bu konferansın başlangıcına denk gelmesi açısından önemlidir.

Olayların işaret fişeği ise 6 Eylül sabahı, Selanik’te Atatürk’ün doğduğu eve bombalı saldırı yapıldığı yönünde çıkan haberlerdir. Olay, öğlen haberlerinde devlet radyosundan duyurulmuş ve “*İstanbul Ekspres*” gazetesinin öğleden sonra yapılan baskılarında ele alınmıştır. Bu haberler üzerine “*Kıbrıs Türktür Cemiyeti*”nin çağrısıyla Taksim meydanında bir protesto mitingi düzenlenmiştir. Ancak miting sonrası meydana gelen olaylar gayrimüslimlere karşı bir saldırıya dönüşmüştür. Saldırıları özellikle gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı Beyoğlu, Kurtuluş, Nişantaşı, Şişli gibi semtlerde yoğunlaşmıştır. Bu bölgelere akın eden kitleler, gayrimüslimlere ait ev, işyeri, okul, kilise, mezarlık gibi yerleri tahrip etmiştir. Saldırıları sadece bu semtlerle sınırlı kalmamış; Eminönü, Yeşilköy, Bakırköy, Bebek, Kadıköy, Moda, Çengelköy ve hatta Adalar’a da sıçramıştır. Saldırgan grupların bir kısmında gayrimüslimlerin ev ve işyeri adreslerinin bulunduğu, saldırıların bu listelere göre

³⁴⁰ Ahmet Yaşar AKKAYA, *Menderes ve Azınlıklar*, İstanbul, 2011, s. 96.

³⁴¹ GÜVEN, s. 194.

³⁴² AKKAYA, s. 99.

yapıldığı yönünde görgü tanıkları beyanları da mevcuttur³⁴³. Saldırıları bir süre sonra yağma faaliyetine dönüşmüştür. Olaylar sonucunda, 73 kilise, 8 ayazma, 1 havra, 2 manastır, 4340 dükkan, 110 otel ya da restoran, 2 eczane, 21 fabrika, 3 Rum gazetesi, 5 Rum kulübü, 2600 ev, 52 Rum ve 8 Ermeni okulu tahrip ve yağmaya uğramıştır³⁴⁴. Olaylar yalnızca İstanbul ile sınırlı kalmamış, İzmir’de Yunan Konsolosluğu ve fuardaki Yunan pavyonu ateşe verilmiştir³⁴⁵.

Olayların bu denli büyümesinin sebepleri arasında güvenlik güçlerinin pasifliği de gösterilmektedir. Dönemin tanıklarından Mihail Vasiliadis’in anlattıklarına göre, saldırılar esnasında polisten yardım isteyen bir gayrimüslim yurttasha polis memurları; “*Hiç bir şey yapamam, ben bugün polis değil, Türküm*”³⁴⁶ şeklinde cevap vermiştir. Bunun yanı sıra 8 Eylül’de olaylar hala sıcaklığını korurken, Türk bayrağını yırtmak isteyen bir Rum yurttash, linç edilip öldürülmüştür³⁴⁷.

Olaylar sonrasında İstanbul, Ankara ve İzmir’de sıkıyönetim ilan edilmiştir. Uygulanan sokağa çıkma yasağı, devriye kontrolleri ve tutuklamalarla olaylara bir son verilebilmiştir. Daha sonrasında olayların iç yüzünün aydınlatılması için özel mahkemeler kurulmuştur. Bu mahkemeler İstanbul’da üç adettir. Beyazıt’ta kurulan mahkeme, Haliç, Marmara Denizi kıyıları ve kentin dış kesimleri; Beyoğlu’nda kurulan mahkeme, Beyoğlu ve Boğaz’ın Avrupa yakası; Kadıköy’de kurulan mahkeme ise, Anadolu yakası için yetkiliydi³⁴⁸. 1956 Ocak ayına kadar yapılan yargılamalar sonunda 228 kişi mahkum edilmiş, 61 kişi beraat

³⁴³ GÜVEN, s. 27.

³⁴⁴ AKKAYA, s. 111.

³⁴⁵ Cem EROĞUL, Demokrat Parti, Ankara, 2003, s. 177.

³⁴⁶ GÜVEN, s. 34.

³⁴⁷ AKKAYA, s. 114.

³⁴⁸ GÜVEN, s. 69.

etmiş, 208 dava ise düşmüştür³⁴⁹. Olayların hükümetin göz yummasının bir sonucu olduğu ancak daha sonra hükümetin denetiminden çıktığı söylenebilir³⁵⁰.

Olaylardan sonra gayrimüslim azınlığın başka ülkelere göçü hız kazanmıştır. Bu durum özellikle Rumların, Yunanistan'a göçü şeklinde olmuştur. Fakat göçün birden olması kuşkusuz ekonomik açıdan tercih edilecek bir durum değildir. Çünkü Rumların gerek sahip oldukları taşınmazlar, gerekse sahip oldukları sermaye, birden göçün ekonomiyi olumsuz etkilemesi demektir. Bu yüzden Rumların göçünün önlenmesi için bir takım engeller çıkartılmıştır. Bunlardan en kayda değer, yurtdışına gitmek isteyen Rumlara pasaport verilmemesidir. Bu duruma gösterilen gerekçe ise göçen her bir Rum aile için, Yunanistan'dan bir Türk ailenin gelmesi için anlaşmaların yapılması gerektiğidir³⁵¹. Bunun yanı sıra İstanbul'da bulunan Fener Rum Patrikhanesi'nin göçlerle birlikte güç kaybedeceğini düşünmesi de göçlerin engellenmesinin Rum Cemaati yönünden önemli olan boyutunu ortaya koyar. Ancak Hükümet kanadı 6-7 Eylül ve öncesinde gerçekleşen Rum göçlerini, Rumların başka ülkelerde daha iyi işler başarmak istemelerine yormuştur. Dönemin Dışişleri Bakanı olan Fuad Köprülü, TBMM'de bir soru önermesine verdiği cevapta;

“Rum vatandaşlarımızın hicret etmelerinin sebeplerinin, ekseri hallerde, esasen erişmiş buldukları müreffeh hayatı yalnız Yunanistan'da değil, bazı zengin memleketlerde daha geniş işler başarmak, yükseltmek arzusundan ileri geldiği söylenebilir”³⁵².

durumu bu şekilde açıklamıştır.

³⁴⁹ GÜVEN, s. 72.

³⁵⁰ EROĞUL, s. 178.

³⁵¹ Resul BABAOĞLU, Türkiye Rum Cemaati ve 6-7 Eylül 1955 Olayları, History Studies Volume: 4, Issue: 4 Kasım 2012, s. 30.

³⁵² TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: 10, İçtima: 36, Cilt: 1, s. 174.

6-7 Eylül olaylarında devletin güvenlik güçlerinin pasif kalması, gayrimüslimlerin ülkeye olan güvenlerinde ciddi bir azalma yaratacaktır. Bir kısım olaylar ardından ülkeden göç edecektir. Kalan kısmının ise önünde 1957 seçimleri vardır. Seçim öncesi gayrimüslimlerin aklında partilerden bağımsız olarak ülke içinde eşit yurttaş olamayacakları inancı pekişmiş, bu durum da onları ülke çıkarları karşısında bir ilgisizliğe itmiştir. 1957 seçimlerine giderken gayrimüslimlerin aklında seçimleri boykot fikri güç kazanmıştır. Ancak seçimlerden kısa bir süre önce bu tutum değişiklik gösterecektir. Bu tutum değişikliğinin sebebi DP'nin gayrimüslimlerin oyunu alamadığında güç kaybedeceği ve bunun acısını gayrimüslimlerden çıkarabileceği yönündeki korkuydu³⁵³. Eskiden beri süre gelen CHP'ye olan soğuk duruş da 1957 yılında bir kez daha DP'nin desteklenmesinde önemli bir etkendir³⁵⁴. Dolayısıyla 6-7 Eylül olaylarından sonra gayrimüslim azınlığın devlete ve o dönem hükümet olan DP'ye karşı olumsuz bir tutuma büründüğünü söylemek isabetli olmaz. Sonuç olarak gayrimüslim azınlıklar, 1957 yılında gerçekleşen seçimlerde de DP'ye destek vermişlerdir³⁵⁵. Ancak bu durumun kerhen bir destek olduğunu söyleyebiliriz.

DP'nin iktidardan indirilmesiyle sonuçlanan 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra ise gayrimüslim azınlıklara yönelik olarak radikal bir değişiklikten bahsetmek güçtür. 27 Mayıs'tan sonraki süreçte gayrimüslim azınlıklar siyasetten uzak kalmışlardır. Ancak 1961 Anayasası'nı hazırlayan Kurucu Meclis'e, dönemin Devlet Başkanı Cemal Gürsel, devlet başkanı kontenjanından atama yaparak her üç gayrimüslim azınlığın da Meclis'te temsil edilmesini sağladı. Daha sonra ise azınlıklar uzun bir dönem siyaset sahnesinde yer almadı. Kuşkusuz bu durumda 6-7 Eylül ve sonrasında gayrimüslim nüfusunun çeşitli ülkelere göç etmesi ve nüfusunun azalması önemli bir etkendir.

6-7 Eylül olaylarından yaklaşık beş sene sonra gerçekleştirilen 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra Yassıada'da kurulan Yüksek Adalet Divanı'nda bu olayın sorumluları da araştırılmıştır.

³⁵³ GÜVEN, s. 181.

³⁵⁴ Resul BABAOĞLU, Türkiye Rum Cemaati ve 6-7 Eylül 1955 Olayları, History Studies Volume: 4, Issue: 4 Kasım 2012, s. 25.

³⁵⁵ Rifat BALİ, Cumhuriyet Döneminde Azınlıklar Politikası, Birikim Dergisi, 1998, s. 115, AKKAYA, s. 63

1960/3 Esas numarasıyla görülen davada ;Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Devlet Bakanı Fuat Köprülü, İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay, İstanbul Emniyet Müdürü, Alaettin Eriş, İzmir Valisi Kemal Hadımlı, Selanik Başkonsolusu Mehmet Ali Balin, Selanik Başkonsolos Yardımcısı Mehmet Ali Tekinalp, o tarihte Yunanistan yurttaşı olan bir öğrenci olan Oktay Engin ve Selanik Konsoloslugu kavası³⁵⁶ Hasan Uçar hakkında dava açılmıştır. Mahkeme dosyasında özellikle Menderes ve Zorlu'nun Londra'da düzenlenen konferansta ellerini güçlendirmek için böyle bir olayı planladıklarından bahsedilmektedir. Hatta Celal Bayar'ın da bu konuda Menderes ve Zorlu'yla birleştiği ve onları etki altında bıraktığı belirtilmektedir³⁵⁷. Davanın sonunda verilen kararda ise Başbakan Adnan Menderes ve Fatin Rüştü Zorlu, bu olaylardan dolayı, dört yıl hapis ve 250 lira ağır para cezasına çarptırılmış ancak meydana gelen zarar fazla olduğu için cezaları artırılarak altı yıl hapis ve 375 lira ağır para cezasına dönüşmüştür³⁵⁸. Cumhurbaşkanı Celal Bayar ise Milli Birlik Komitesi'nin yürürlükten kaldırmadığı 1924 Anayasasının 41. maddesinin ilk cümlesi uyarınca vatana ihanet halinde TBMM'ye karşı sorumludur. Dolayısıyla kendisi hakkında bu davada hüküm verilmemiştir³⁵⁹ Diğer sanıklar ise çeşitli gerekçelerle beraat etmiştir³⁶⁰.

³⁵⁶ Koruma görevlisi

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.55699a78dd7392.90938803 (Erişim Tarihi: 30.05.2015)

³⁵⁷ Yüksek Adalet Divanı Kararları, İstanbul-Yassıada, 14 Ekim 1960-15 Eylül 1961, İstanbul, 2007, s. 411.

³⁵⁸ Yüksek Adalet Divanı Kararları, s. 342, 344.

³⁵⁹ Yüksek Adalet Divanı Kararları, s. 439.

³⁶⁰ Yüksek Adalet Divanı Kararları, s. 395.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1961-1982 ANAYASALARINDA YURTTAŞLIK VE GAYRİMÜSLİMLERİN STATÜSÜ

1. 1961 Anayasasında Yurttaşlık Tanımı ve Gayrimüslimlere Yönelik Uygulamalar

27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında oluşturulan Kurucu Meclis, yeni bir anayasa hazırlamak için gerekli çalışmalara başlamıştır. Bu sürecin sonucunda ortaya çıkan metin 1961 Anayasası olarak anılmıştır. 1961 Anayasası döneminin çok ilerisinde hükümler taşıyan bir anayasa olarak, insan haklarına dayanan bir düzeni benimsediğini 2. maddesinde belirtmiştir. Milliyetçi sözcüğünün kullanımından ise özenle kaçınılmıştır. Zira Kurucu Meclis'te yapılan anayasa görüşmelerinde “*Milli Devlet*” kavramı üzerinde yoğun tartışmalar dönmüştür. Sonuç olarak milliyetçilik sözcüğünün, dönemin demokratik anayasalarında bulunmayan bir sözcük olması ve aynı zamanda ırkçılık, şovenizm gibi kavramları çağrıştırması dolayısıyla kullanılmaması, onun yerine “*Milli Devlet*” tabirinin kullanılması uygun görülmüştür³⁶¹. Kuşkusuz, benimsenen bu durumun Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığı ile ırki anlamda Türk olmak arasına bir mesafe koyacağı da göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla birlikte gözden kaçırılmaması gereken bir durum Anayasa'nın 54. maddesinde “*Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür*” tanımının yer almasıdır. Ancak, 1924 Anayasası'nın aksine hak ve özgürlüklerin öznesi olarak “*Türk*” kavramı kullanılmamış, bunun yerine “*Herkes*” tabiri kullanılarak hak ve özgürlüklerin kullanımı konusunda ırki şekilde anlaşılabilir bir ifadeye yer verilmemiştir. Bununla birlikte Lozan Barış Antlaşması'nın durumunu belirlemek için son olarak 1961 Anayasasında uluslararası antlaşmaların niteliğine değinmek gerekmektedir. 1961 Anayasasının 65. maddesine göre “*usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir*”. Dolayısıyla Lozan Barış Antlaşmasına ilişkin hükümlerin de iç hukukta birer kanun hükmü olduğunu söyleyebiliriz.

³⁶¹ TANÖR, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 389.

1. 1. 1964 İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Anlaşmasının İptali

Türkiye ile Yunanistan arasında mübadeleden sonra kurulan dostluk ortamının bir sonucu olarak 1930 yılında bir antlaşma imzalanmıştır. Tarihe “*İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması*” olarak geçen bu antlaşma 5 Mart 1931 günü TBMM tarafından uygun bulunmuş ve 15 Mart 1931 tarihli Resmi Gazete’de yayınlanmıştır. Anlaşmanın 1. maddesine göre her iki ülkenin de vatandaşları diğer ülkede serbestçe ikamet edebilecek ve ülke yurttaşlarıyla aynı haklara sahip olacaklardır. Bu maddeyle Yunanistan pasaportu taşıyan Rumlar, İstanbul’da ikamet etme olanağına kavuşmuştur. Aslında bu Rumlar, mübadeleyle Yunanistan’a giden ve Yunanistan yurttaşlığına geçen İstanbullu Rumlardır. Dolayısıyla bu düzenleme, aslında mübadeleyle Yunanistan’a giden İstanbul Rumlarına İstanbul’a geri dönme şansı sunmuştur³⁶². Türkiye’den Yunanistan’a benzer bir şekilde geri dönüş dalgası olmamıştır. Bu durumun sebebi ise basittir. Mübadeleyle Türkiye’ye gelen Batı Trakya Türkleri, tarıma yatkın bir topluluktur. Bu yüzden kendilerine sağlanan arazilerde tarım yapmak olanağına sahip olmak onlar için yeterlidir. Ancak daha kent soylu olan ve ticaretle uğraşan İstanbul Rumları, Yunanistan’da daha büyük bir ekonomik ortamın yokluğundan hem de alıştıkları ticari hayatın canlılığına tekrar kavuşmak için İstanbul’a geri dönmeyi uygun bulmuşlardır. Anlaşmanın uygulanması bu yüzden yalnızca Yunanistan pasaportu taşıyan Rumların İstanbul’a dönmesi şeklinde olmuştur. Bu durum Türkiye’nin o yıllarda ihtiyaç duyduğu nitelikli işgücünün Türkiye’ye sağlamış, bir diğer yandan da Yunanistan’daki işsizliği azaltmıştır³⁶³.

1964 yılına gelindiğinde ise Türkiye ile Yunanistan arasında Kıbrıs konusundan kaynaklanan gerginliğin tırmandığını görmekteyiz. 1963 Aralık ayında “Kanlı Noel” olarak adlandırılan şiddetli sivil çatışmalar yaşanmıştır. Ayrıca Kıbrıs Devleti’nin Anayasasında yapılmak istenen değişikliklerle adanın iki toplumlu sistem yerine, çoğunluk sistemine geçilmesine çalışılıyordu. Adaya müdahale etmeyi düşünen İsmet İnönü’ye ise ABD Başkanı

³⁶² AKGÖNÜL, Türkiye Rumları, s. 87.

³⁶³ Baskın ORAN, Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu, Ankara, 1991, s. 281.

Johnson'dan bir uyarı mektubunun gelmiş olması Türkiye'yi daha da açmaza sürüklemiştir. Böyle bir ortamda Türkiye, Yunanistan'ın baskısıyla Kıbrıs'ın politikasını değiştirmeyi düşünmüştür. Yunanistan'a yapılacak baskı içinse Türkiye'de yaşayan Yunanistan pasaportu sahiplerine yaptırım uygulanması düşünülmüştür. Bu yaptırım 1930 yılında imzalanan "İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması"nın tek taraflı olarak feshidir. Kamuoyunun da bu duruma hazırlanması için basında sürekli olarak Kıbrıslı ve Türkiyeli Rumların aynı etnik kökenden geldikleri vurgusuyla birlikte, Kıbrıs'tan gelen katliam görüntülerine yer verilmiştir³⁶⁴. Kamuoyunda da duruma hazırlandıktan sonra Türkiye, İstanbul'un düşman işgalinden kurtuluşunun yıldönümü olan, 16 Mart 1964'te bu anlaşmayı tek taraflı olarak feshettiğini açıklamıştır. Bu durumu anlamı, Yunanistan pasaportuna sahip olan Rumların, sınır dışı edileceğidir³⁶⁵. Fesih, anlaşma hükümlerine uyma kaygısı ve ayrıca Yunanistan'ın Kıbrıs konusunda izlediği tutumun değişmesi durumunda anlaşmanın yenilenebileceği amacıyla 6 ay sonra uygulanacaktır. Hükümet kanadından İsmet İnönü'ye göre "yapılan iş bir mukavelenin yenilenmesine imkan vermek için girişilen normal bir muameledir. Yeni bir siyasetin görüşülmesi mümkün olacaktır"³⁶⁶ bu açıklamadan anlaşılması gereken Türkiye'nin anlaşmanın yenilenmesine karşılık bir takım ödümler isteyeceğidir. Anlaşmanın iptalinin ardında kuşkusuz sermayenin Türklerin eline geçmesinin hızlandırılması isteği de bir etkidir. Yukarıda değindiğimiz gibi Anlaşma imzalandığında Türkiye'nin nitelikli işgücü açığına bir çare olarak düşünülmüştür ancak ilerleyen zamanlarda bu ihtiyacın yerine sermayenin Türklere geçmesi düşüncesi almıştır³⁶⁷.

Ancak Yunanistan tarafı Kıbrıs konusunda etkili olamamıştır. Zira iptal açıklamasından üç gün sonra Kıbrıs'ta iki Türk köyü yakılmış ve şiddetli çarpışmalar olmuştur. Bu durum üzerine Türkiye 6 aylık süreyi beklemeden bir an önce yaptırım uygulama yoluna gitmiştir. Anlaşmanın 16. maddesine göre ülke güvenliğini ilgilendiren

³⁶⁴ Hülya DEMİR/Rıdvan AKAR, İstanbul'un Son Sürgünleri, İstanbul, 1994, s. 27.

³⁶⁵ AKGÖNÜL, Türkiye Rumları, s. 257.

³⁶⁶ DEMİR/AKAR, s. 41.

³⁶⁷ AKGÖNÜL, Türkiye Rumları, s. 265.

hallerde taraflar anlaşma hükümlerini askıya alma hakkına sahipti. Dolayısıyla ilk sınır dışı kararları bu madde gerekçe gösterilerek, 6 aylık sürenin dolması beklenmeden verilmiştir³⁶⁸. Sınır dışı kararları ilk olarak işadamları için verilmiştir. Bu durumda kuşkusuz, Yunanistan pasaportlu Rumların ekonomik gücünün kırılmak istenmesi ve Yunanistan'a verilecek mesajın sertliği öncelikle amaçlardır. Sınır dışı edilecek Yunanistan pasaportlu Rumlar evlerinden ya da işyerlerinden alınarak Emniyet'teki "Rum Masası"na götürülmüştür. Burada, bu kişilerden bir belge imzalamaları istenmiştir. Bu belgede özet olarak;

- a) *Yasaları ihlal ettiklerini kabul etmek*
- b) *Türkiye aleyhine faaliyetlerde bulunan bir dernek olduğu iddia edilen "Elliniki Enosis" üyesi olduklarını kabul etmek*
- c) *Kıbrıs'taki Yunan eylemcilere para gönderdiklerine kabul etmek*
- d) *Türkiye'yi kendi özgür iradeleriyle terk ettiklerini kabul etmek*"³⁶⁹

hususları yer almıştır. Sınır dışı etmelerin başlamasından sonra Türkiye, 1955 yılında Yunanistan'la imzaladığı vize anlaşmasını da iptal etmiştir. Bu iptal kararının zamanlaması ise Yunanistan hükümetini zor durumda bırakacak bir zamandır. İptal kararı 7 Nisan 1964 tarihli gazetelerde yer almıştır, bu tarih Yunanistan pasaportlu Rumların Paskalya tatilini geçirmek amacıyla Yunanistan'a gittikleri bir dönemdir. Anlaşmanın iptaliyle birlikte Yunanistan'da bulunan ama Türkiye'de ikamet eden Yunanistan pasaportlu Rumlar, Türk konsoloslüğundan vize almak zorunda kalmışlardır³⁷⁰. Daha sonra Türkiye'deki Yunanistan pasaportlu Rumların tapudaki işlemlerinin durdurulmasına karar verilmiş ve 17 Nisan'da ise Maliye Bakanlığı tarafından tüm bankalardan Yunanistan pasaportlu Rumların hesap durumlarının bildirilmesi istenmiştir. Bu bildirim akabinde, 7 Mayıs 1964'te Yunanistan pasaportlu Rumlara ait hesaplar bloke edilmiştir³⁷¹.

³⁶⁸ DEMİR/AKAR, s. 64.

³⁶⁹ ALEXANDRİS, s. 284.

³⁷⁰ DEMİR/AKAR, s. 78.

³⁷¹ AKGÖNÜL, Türkiye Rumlari, s. 271; ALEXANDRİS, s. 284.

Kuşkusuz Anlaşma'nın iptali ve sonrasındaki uygulamalar Yunanistan pasaportu taşıyan Rumlara yöneliktir. Bu kişilerin Türkiye yurttaşı olmadıklarından bahisle bir takım sınırlı haklara sahip olmaları kuşkusuz uluslararası hukukun da kısmen desteklediği bir durumdur. Ancak burada gözden kaçmaması gereken özel durum, Yunanistan pasaportu taşıyan Rumların, eskiden beri İstanbul'da yaşayan İstanbul Rumları olduklarıdır. Bu kişiler mübadele sonrasında Yunanistan'a giderek oranın yurttaşlığına geçmiştir. Bunlar arasında aile kökenleri, iş ilişkileri ya da yurtseverlik duygularıyla Yunanistan yurttaşlığına geçenler de mevcuttur³⁷². Fakat bu kişiler kendilerine bu Anlaşmayla geri dönme hakkı tanınınca Türkiye'ye geri dönmüşlerdir. Dolayısıyla Türkiye topraklarına bütünüyle yabancı bireyler değildirler. Ayrıca Rum cemaati içinde yaşanan evlilikler sebebiyle Rum kökenli olmakla beraber, farklı ülkenin yurttaşlığında olanlar da mevcuttur. Sınır dışı edilme kararı her ne kadar Yunanistan pasaportu taşıyanları kapsasa da, onların evli oldukları kişilerden ya da akrabalarında Türkiye pasaportu taşıyanlar da ülkeye terk etmek zorunda kalmıştır. Türkiye pasaportu taşıyıp da ülkeye terk etmek isteyen Rumların sayısı 1964 Eylül'ünde 1.000 kişidir³⁷³. Toplamda ise, sınır dışı edilen Yunanistan pasaportlu Rum sayısı 12.592 iken, Türkiye pasaportlu Rum sayısı 30.000'in üzerindedir³⁷⁴.

1. 2. Gayrimüslim Azınlık Vakıflarının Sorunları

1. 2. 1. Gayrimüslim Azınlık Vakıfları ve Derneklerinin Tüzel Kişiliklerine İlişkin Sorunlar

Türkiye'de gayrimüslim azınlığın geçmişten bugüne devam eden en büyük sorunlarından birisi de gayrimüslim azınlık vakıflarıyla ilgili sorunlardır. Sorunun çerçevesini çizebilmek için önce gayrimüslim vakıfların tarihine kısaca değinmek gerekmektedir.

³⁷² DEMİR/AKAR, s. 90.

³⁷³ AKGÖNÜL, Türkiye Rumları, s. 281.

³⁷⁴ DEMİR/AKAR, s. 91.

Osmanlı Devleti'nin millet sistemine yukarıda değinmiştik. Bu sistemin örgütlenmesinde dini cemaatlerin büyük bir önemi vardır. Cemaatlerin varlığı ve cemaate ilişkin sorunlar, vakıf kurumlarıyla çözülmeye çalışılmıştır. Kuşkusuz Osmanlı yurttaşı statüsünde olan herkes Osmanlı Devleti'nde vakıf kurma hakkına sahiptir. Gayrimüslimler de bu hakka sahiptir. Ancak gayrimüslimlerin kuracakları vakıfların amaçları sınırlıdır. Bu amaç hayır ve sosyal hizmettir. Dolayısıyla yeni bir kilise ya da havra inşaatı veya onarımı için vakıf kurmak mümkün değildir. Bu durumu mümkün kılan tek yol, padişah fermanlarıdır³⁷⁵. Bir gayrimüslim ise, malını kilise ya da manastırın giderlerine vakfedebilir ancak bu mallar kiliselerin, manastırların ve vakıfların tüzel kişilikleri olmadığı için bu kurumlar üzerine tescil edilemezdi³⁷⁶. Bu yüzden gayrimüslim cemaat vakıflarına ait olan taşınmaz mallar nam-ı müstear ya da azizler adına kaydedilmekteydi³⁷⁷. 11 Mayıs 1816 tarihli bir fermana göre ise, bu tarihten itibaren manastır ya da kilise fakirleri için nakit paradan başka mülk, dükkan, bahçe gibi taşınmazların vakfedilmesi yasaklanmıştır. Bu yasak 16 Şubat 1912 tarihine kadar sürmüştür³⁷⁸. 1912 yılında çıkan bir kanunla, gayrimüslim azınlık vakıflarının tüzel kişiliklerini tanımış ve onlara, mülkiyetlerini kendi adlarını kaydettirme imkanı sağlamıştır³⁷⁹.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise cemaat vakıflarının kurulması yasaklanmıştır. Ancak Vakıflar Kanunu'da tabi olmak üzere 1926 yılından önce kurulan gayrimüslim cemaat vakıflarının geçerliliği korunmuştur. 1935 yılında yürürlüğe giren 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'na göre ise cemaatlere mahsus vakıflar adı verilen bu vakıflar, mülhak vakıflar

³⁷⁵ Nuray EKŞİ, Yargıtay, Danıştay ve AİHM Kararları Işığında Cemaat Vakıflarının Mülkiyet Sorunları, İstanbul, 2011, s. 9.

³⁷⁶ Mustafa ALKAN, Azınlık Vakıfları, Akademik Bakış Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4, Yaz, 2009, s. 97.

³⁷⁷ Aysel ÇELİKEL, Gayrimüslim Cemaat Vakıflarının Taşınmaz Mal Edinmesi ve 27.01.2004 Tarihli Yargıtay Kararı, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 8, Güz, 2005/2, s. 58.

³⁷⁸ ALKAN, s. 98.

³⁷⁹ Turgay CİN, Türkiye ile Yunanistan'daki Azınlık Vakıflarının Hukuki Düzenlemelerinin Karşılaştırılması, Ünal Narmanlıoğlu'na Armağan, İzmir, 2007, s. 1113.

statüsüne tabi tutulmuştur³⁸⁰. Aynı Kanun'un 44. maddesi gayrimüslim cemaat vakıflarının taşınmazları konusuna yeni bir düzenleme getirmiştir. Bu hükme göre, vakıf olarak tasarruf edilen taşınmazların vakıf adına tescili idari yolla yapılabilecektir. Ancak uygulamada durum bu kadar basit olmamış, tescil işlemleri dava konusu olmuş ve çoğunlukla vakıflar aleyhine sonuçlanmıştır³⁸¹.

Örneğin 20 Aralık 2000 tarihinde Ankara'da kurulan "*Kurtuluş Kiliseleri Vakfı*" tescil için Ankara Asliye Hukuk Mahkemesi'ne başvurmuştur. Mahkeme, Medeni Kanun'un 101. maddesinde cemaat mensuplarına hizmet vermek amacıyla vakıf kurulmasının yasaklanması nedeniyle tescili yapmamıştır. Bunun üzerine temyiz yoluna gidilmiş ve karar onanmıştır. Karar düzeltme hakkını kullanan vakıf kurucuları, dilekçelerinde; kuruluş amaçlarının yanlış yorumlandığını, vakfın din ya da inanç ayrımı yapmadan ihtiyaç sahibi ve doğal afet mağduru olan insanlara yardım etmek amacıyla kurulduğunu ve taleplerinin kabulü halinde vakıf senedinde bu hususu tam olarak yansıtacak yönde değişiklikler yapacaklarını beyan etmişlerdir. Daha sonrasında ise aynı kişiler "*Kurtuluş Kiliseleri Derneği*" adında bir dernek kurmuşlardır. Yargıtay'ın karar düzeltme istemini de reddetmesi üzerine konu AİHM'e taşınmıştır. AİHM, başvurunun 11. maddede düzenlenen dernek kurma özgürlüğü açısından kabul edilebilir olduğuna hükmetmiştir. AİHM'nin yaptığı tespitlerden biri Türk mahkemelerinin vakfın tescilini reddederek ilgili kişilerin vakıf tüzüğünde belirtilen amaçları izleme hakkını elinden aldığı yönündedir. Ayrıca AİHM, başvuran şahısların vakıf tüzüğünde gerekli değişiklikleri yapma yönünde iradelerinin oluştuğunu da kabul etmektedir. Yargıtay'ın

³⁸⁰ Mustafa ÇAĞATAY, Geçmişten Günümüze Azınlık Vakıflarının Mal Edinme Sorunları, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Yıl: 2011, Sayı: 96, s. 113.

Ancak, cemaat vakıfları 31 Mayıs 1949'da çıkartılan 5404 sayılı Kanun ile mülhak vakıf statüsünden çıkarılarak (esnaf vakıflarıyla birlikte) ayrı bir vakıf statüsüne konulmuştur.

ÇAĞATAY, s. 114.

Mülhak vakfın tanımı için bknz: <http://www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?ld=37> (Erişim Tarihi: 20.05.2015)

³⁸¹ ÇELİKEL, s. 58

Uygulamada tescil için başvuran gayrimüslim cemaat vakıflarına karşı 44. maddenin kapsamı son derece dar tutulmuştur. Örneğin bir Ermeni hastanesi tarafından tasarruf edilen ve Bardik Gülenkyan adına tescilli olan bir taşınmazın tescili için açılan davada Yargıtay İçtihadı Birleştirme Genel Kurulu 2.12.1942 tarih ve 1942/8 E. 1942/24 K. sayılı kararında, tek taraflı bir beyanla tescile hükmedilmesinin yalnızca tapuda tescil edilmemiş taşınmazların vakfedilmiş olmalarının ispatına ilişkin durumlarda söz konusu olabileceğine, diğer durumlarda kayıt sahibinin muvafakatinin olması gerektiğine hükmetmiştir.

Karar metni için bknz. EKŞİ, s. 167-169.

bu hususta başvuruçulara ek süre vermemesi, vakfın tescilini engelleyen bir durumdur. Dolayısıyla 11. madde ihlal edilmiştir³⁸². Kuşkusuz söz konusu vakıf gayrimüslim cemaatler tarafından kurulan ve Osmanlı Devleti'nden gelen bir vakıf değildir. Ancak Medeni Kanun'da anılan yasağın AIHM tarafından devletlerin takdir marjı içinde sayılması bakımından önem arz etmektedir. Zira AIHM, vakıf senedinin Medeni Kanun'un 101. maddeye aykırı olması konusunda 101. madde aleyhine bir tespit bulunmamıştır. Çünkü başvuranların da amacı 101. maddeye aykırı olan vakıf senedinin değiştirilmesi yönündedir.

1. 2. 2. Gayrimüslim Azınlık Vakıflarının Mülkiyet Hakkına İlişkin Sorunlar

2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nda gayrimüslim azınlık vakıflarının mülkiyet haklarına yönelik olarak dikkat edilmesi gereken en önemli nokta kamuoyunda "1936 Beyannamesi" adıyla bilinen belgelerdir. Bu durumun yasal dayanağı aynı Kanun'un geçici maddesidir. Bu maddeye göre;

"Şimdiye kadar vakıflar idaresine hesap vermemiş olan bütün mütevelliler veya mütevellî heyetleri bu kanunun hükümleri yürümeğe başladığı günden itibaren üç ay içinde idare ettikleri vakıfların mahiyetlerini, varidat membalarını ve bunların sarf ve tahsis mahallerini, geçmiş son senenin varidat ve masraflarının miktar ve nevilerinin ve mütevelliliği hangi selahiyetli merciin intihap veya kararına müsteniden ve hangi tarihten beri yaptıklarını gösterir bir beyanname tanzimine ve mensup oldukları vakıflar dairesine vermeğe mecburdurlar".

Gayrimüslim cemaat vakıflarının mülkiyetle ilgili sorunlarının ana kaynağı bu maddedir. Çünkü 1970'li yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğü, gayrimüslim vakıfların vakıfnamelerini talep etmiştir. Yukarıda yaptıklarımız açıklamalardan da anlaşılacağı üzere bu

³⁸² Karar metni için bkz.

<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-94722> (Erişim Tarihi: 21.05.2015)

vakıfların vakıfnameleri yoktur ve padişah fermanıyla kurulmuşlardır. Ayrıca gayrimüslim cemaatlerin önünde Türk Medeni Kanunu'ndan kaynaklanan bir engel daha vardır. Bu Kanun'un 101. maddesine göre “*cemaat mensuplarını desteklemek amacıyla vakıf kurulmaz*”. Gayrimüslim vakıflarının vakıfnameleri olmaması karşısında, Vakıflar Genel Müdürlüğü 1936 yılında Vakıflar Kanunu'nun geçici maddesi gereğince verilen beyannameleri, “*vakıfname*” hükmünde saymıştır. Tabi ki 1936 yılında verilen beyannameler vakıfname olmadığı için sadece vakıfların o tarihte ellerinde olan malların bir listesini içermekten ibarettir. Dolayısıyla vakıfların taşınmaz mal edinebileceklerine ilişkin bir kayıt da bulundurmamaktadırlar³⁸³. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bu kararının bir sonucu olarak, gayrimüslim vakıflarının 1936'dan sonra elde ettikleri taşınmazlara el konma süreci başlamıştır. El konulan bu mallar, eski sahiplerine ücretsiz bir şekilde iade edilmişlerdir. Mirasçılarının bulunamadığı hallerde ise mallar, Hazine'ye intikal etmiştir. Taşınmazlarla ilgili davalardan birinin Yargıtay'a ulaşması üzerine Yargıtay 2. Hukuk Dairesi 06.07.1971 yılında bir karar almıştır. Balıklı Rum Hastanesi ile Hazine arasında görülen Elisavi Kirko'nun vasiyetine ilişkin davada Yargıtay 2. Hukuk Dairesi'nin kararı şu şekildedir;

“Görülüyor ki, Türk olmayanların meydana getirdikleri tüzel kişiliklerin gayrimenkul iktisapları men edilmiştir...hükmi şahısların fertlere nazaran daha güçlü olmaları olmaları itibariyle bunların iktisaplarının tahdit edilmemesi halinde Devlet'in çeşitli tehlikelere maruz kalacağı ve türlü mahsurlar doğabileceği muhakkaktır...vakıf niteliği kazanan cemaatlere ait hayri, ilmi ve bedii amaçlar güden teşekküllerin düzenlenmiş vakıfnameleri bulunmadığı için 44. maddeye nazaran bunların süresinde verdikleri beyannamelerin vakıfname olarak kabulü zaruri bulunmuştur. Nasıl ki vakıfnamede mal iktisabı için sarahat olmayan hallerde vakıf hükmi şahsiyeti mal iktisap edemezse, beyannamelerinde bağış kabul edeceklerine dair

³⁸³ ORAN, Türkiye'de Azınlıklar, s. 104-105.

açıklık bulunmayan hayri müesseseler dahi gerek doğrudan doğruya gerekse vasiyet yoluyla gayrimenkul iktisap edemezler³⁸⁴”.

Söz konusu karara karşı ilk derece mahkemesinin direnmesi üzerine aynı dosya 08.05.1974 tarihinde Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun 1971/2-820 E. 1974/505 K. numarasıyla önüne gelmiştir. Bu kararda da gayrimüslim azınlık vakıflarının yabancı tüzel kişilik olduklarından bahsedilmiş ve beyannamelerin, vakıfname sayılmasının hukuka uygun olduğu sonucuna varılmıştır³⁸⁵. Yargıtay'ın söz konusu beyannamelerle ilgili kararı daha sonra da devam etmiştir. Örneğin, Yargıtay 2. Hukuk Dairesi'nin 24.04.1972 tarih, 1972/1322 E. 1972/2454 K. sayılı kararında da gayrimüslim azınlık vakıflarından yabancı tüzel kişilikler olarak bahsedilmiştir. Bunun yanı sıra söz konusu vakıfların verdikleri beyannamelerin “vakıfname” olarak kabulünün zorunlu olduğu tekrar belirtilmiştir³⁸⁶. Aynı yönde Yargıtay 1. Hukuk Dairesinin de kararları mevcuttur³⁸⁷.

Bir diğer yüksek mahkeme olan Danıştay'ın da benzer yönde kararları mevcuttur. Örneğin Danıştay 10. Dairesi'nin 27.05.1986 tarih, 1986/69 E. 1986/1302 K. kararında;

“Vakfın taşınmaz mal edinip tapuya tescil ettirebilmesi için Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden gerekli iznin alınmasının yasa gereği olduğu, cemaat vakıflarının akar olarak yeni taşınmaz edinebilmelerinin yasaların, vakfiyenin ya da vakfiye yerine geçen beyannamelerinin cevaz vermesine bağlı bulunduğu, dava dosyasının incelenmesinden ise davacı vakfın vakfiyesi yerine

³⁸⁴ Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, 06.07.1971 tarih, 1971/4449 E, 1971/4399 K. Karar metni için bkz. EKŞİ, s. 186-188.

³⁸⁵ Karar metni için bkz. EKŞİ, s. 194-195, ORAN, Türkiye'de Azınlıklar, s. 106.

³⁸⁶ Karar metni için bkz. EKŞİ, s. 189-190.

³⁸⁷ Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, 11.12.1975 Tarih, 1975/11168 E., 1975/11351 K. ; 09.02.1981 Tarih, 1981/1180 E. ,1981/1245 K. ; 13.04.1981 Tarih, 1981/4849 E., 1981/4947 K.

kaim 1936 beyannamesinde mal iktisap edilebileceğine dair bir hüküm bulunduğunun iddia ve ispat edilemediği³⁸⁸”

şeklinde hüküm kurarak 1936 beyannamesinin vakıfname olduğu yönündeki Yargıtay içtihadını devam ettirmiştir. Danıştay 10. Dairesi'nin 26.03.1992 tarih, 1991/1596 E. 1992/1144 K. sayılı ve 19.11.2003 tarih, 2002/3851 E. 2003/4527 K. sayılı kararlarında da bu anlayışı görmek mümkündür.

Gayrimüslim cemaat vakıflarıyla ilgili olarak değinilmesi gereken bir diğer nokta ise AİHM'de açılan davalardır. İç hukukta verilen 1936 Beyannamesine ilişkin kararların yanı sıra AİHS'nin adil yargılanmaya ilişkin 6. maddesi, din ve vicdan özgürlüğüne ilişkin 9. maddesi, dernek kurma ve toplantı özgürlüğünü düzenleyen 11. maddesi, etkin başvuruya ilişkin 13. maddesi, ayrımcılık yasağını düzenleyen 14. maddesi ve mülkiyeti düzenleyen 1 Numaralı Protokol'ün 1. maddesi sıklıkla AİHM'de başvuru konusu yapılmıştır³⁸⁹.

Gayrimüslim azınlık vakıflarının AİHM önündeki mülkiyet davalarına gelirse, bunları iki kategori altında incelemek gerekecektir. İlk durum, gayrimüslim azınlık vakıfları adına tescilliye Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun 08.05.1974 tarih 1971/2-820 E. 1974/505 K. sayılı kararı sonrasında bu vakıfların ellerinden çıkan mallara ilişkindir. Bu durum söz konusu vakıfların 1936 yılından sonra edindikleri taşınmazların sonradan ellerinden çıkmasına ilişkin davalardan oluşmaktadır. Bugüne kadar AİHM'de bu konuya ilişkin olarak sonuçlanmış davalar bulunmaktadır. Bu davaların çoğu Türkiye aleyhine sonuçlanmıştır. Kısaca inceleyecek olursak, konuya ilişkin ilk olarak değinilecek kararlar; Yedikule Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Vakfı ile Türkiye arasında olan davaya ilişkin kararlardır. Olayları özetlersek, Osmanlı İmparatorluğu zamanında kurulmuş olan bu vakfa 1943 ve 1967 yıllarında biri Beyoğlu'nda biri Kadıköy'de olmak üzere iki taşınmaz bağışlanmıştır. 1992 yılında Hazine, bu tapu kayıtlarının iptali için mahkemeye başvurmuştur.

³⁸⁸ Karar için bkz. EKŞİ, s. 284-285.

³⁸⁹ EKŞİ, s. 97.

Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun 1936 Beyannamesini nitelediği yukarıda bahsedilen kararı dikkate alınarak iki ayrı dava dosyasında görülen davalar sonucunda tapu kayıtları iptal edilmiştir. İki ayrı başvuruya konu olan bu olaylardan ilkinde (Başvuru No: 50147/99)³⁹⁰ taraflar dostane çözüm yoluna gitmiş ve Türkiye taşınmazları geri vermiştir. Bir diğer kararda (Başvuru No: 36165/02) ³⁹¹ mülkiyet hakkının ihlal edildiğine karar verilmiş ve Türkiye 275.000 Euro tazminata mahkum edilmiştir.

Bir diğer dava Fener Rum Erkek Lisesi Vakfı ile Türkiye arasında görülen 34478/97 başvuru numaralı davadır. Bu davada da tartışılan konu 1952 yılında vakfın, bağış yoluyla elde ettiği bir taşınmazın ve 1958 yılında bu binanın satın aldığı başka bir kısmının, 1992 yılında Hazine tarafından açılan dava sonucunda tapudaki tescilin iptal ettirilmesidir. AİHM, bu konuya ilişkin olarak verdiği kararında, 2762 sayılı Kanun'un vakıfların 1936 Beyannamesindekilerin dışında taşınmaz mal elde etmelerini yasaklamadığını vurgulamıştır.

“Mahkeme, 1952 ve 1958'deki edinimler sırasında başvuranın o dönemdeki Türk hukukuna göre bu işlemlerin yasal olduğuna inandığı konusunda şüphe duymamaktadır. Öte yandan, başvuranın taşınmaz mal edinebilme ehliyeti konusunda, 1974 içtihadının kabulüne kadar “hukuki güvenliği” de bulunmaktaydı.

Sonuç olarak, bu taşınmaz malların iktisabından on altı ve yirmi iki yıl sonra kabul edilen bir içtihatla söz konusu taşınmazlara ilişkin bu tescillerin iptal edilmesi, başvuranın gözüyle bakıldığında öngörülebilir değildir. Gerçekten de, başvuran, taşınmaz mal edinme ehliyeti konusunda sessiz kalan

³⁹⁰ Karar metni için bkz.

<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-81148> (Erişim Tarihi: 21.05.2015)

³⁹¹ Karar metni için bkz.

<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-90266> (Erişim Tarihi: 21.05.2015)

yürürlükteki hukuki metinlerin yeniden yorumuyla varılan içtihatla, yıllar önce edindiği malik sıfatının iptal edilebileceğini haklı olarak öngöremeyecektir”³⁹².

Görüldüğü üzere AİHM, mülkiyet hakkına yapılan bu müdahalenin “öngörülebilir” olmadığından bahisle bu uygulamalarda bir ihlal olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla 1974 yılında Yargıtay’ın verdiği karara göre verilen tapu tescillerinin iptali kararlarında mülkiyet hakkının ihlali anlamına gelmektedir.

Değinilmesi gereken ikinci kategori ise gayrimüslim azınlık vakıfları adına tescil edilmemiş olan malların durumudur. Bu kategoriye, nam-ı müstearla tescil olmuş taşınmazlar ya da gayrimüslim azınlık vakıflarına vasiyet edilmiş mallar girmektedir. Ancak AİHM içtihatlarına göre mülkiyet hakkının ihlali, mülk edinme hakkının ihlalinden farklı bir durumdur. Bir başka deyişle, AİHS’nin getirdiği koruma mülk edinme hakkını korumamaktadır³⁹³. Dolayısıyla gayrimüslim azınlık vakıfları adına hiç bir zaman tescil edilmemiş taşınmazlarla ilgili uygulamalar mülkiyet hakkının korunma kapsamı dışında kalmaktadır. Ancak Türkiye bu konuda 5737 sayılı Vakıflar Kanunu’nda bir düzenleme yapmıştır. Kanun’un geçici 7. maddesinin, nam-ı müstear ya da nam-ı mevhumlar adına kayıtlı taşınmazların gayrimüslim azınlık vakıfları adına tesciline imkan tanımıştır. Ancak AİHM getirilen bu düzenlemeyi etkili bir iç hukuk yolu olarak tanımamıştır. Bu duruma gerekçe olarak Hükümet’in geçici 7. maddenin başarı ile uygulandığına dair bir örnek veremediğinden bahsedilmiştir. Ayrıca başvuranın, Vakıflar Genel Meclisi’nin olumlu görüş vermemesi durumunda uzun yıllar sürme riski olan idari dava açması gerekeceğini belirtmektedir³⁹⁴.

³⁹² Karar metni için bkz.

<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-78866> (Erişim Tarihi: 21.05.2015)

³⁹³ Suat ŞİMŞEK, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihatlarında Cemaat Vakıflarının Taşınmaz Edinimi, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı: 88, 2010, s. 49.

³⁹⁴ Samatya Surp Kevork Ermeni Kilisesi Vakfı - Türkiye Başvuru no: 1480/03, Paragraf 25
<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-90264> (Erişim Tarihi: 21.05.2015)

Gayrimüslim azınlık vakıflarının mülkiyete ilişkin sorunlarının çözümünde AB uyum paketleriyle gelen yasal düzenlemelerin de etkisi vardır. Taşınmaz mal edinmeleriyle ilgili esaslar bu paketlerle diğer vakıflarla eşit konuma getirilmiştir. Ancak geçmişten gelen mülkiyet sorunları hala devam etmektedir. Konuyla ilgili olarak Yargıtay 1. Hukuk Dairesi'nin 27.01.2004 tarihli bir kararı ise dikkat çekicidir. Gayrimüslim azınlık vakıflarının mülkiyet sorunlarını gidermek ve ellerinde olup da tapuya tescil edilmemiş olan taşınmazlarını tapuya tescil için konulan hükümler, bu kararda vakıfların tescil ettirmiş olduğu mallar için de uygulanacaktır denmiştir. Yargıtay, 1936 yılında verilen beyannamelerin bu vakıfların vakıfnamesi olarak sayılacağı yönündeki görüşünü bu kararda da sürdürmüştür³⁹⁵. Kararda eleştirilmesi gereken esas nokta, Yargıtay'ın, vakfın dava konusu taşınmazı tescil için yeni yönetmeliğe göre başvuru yapıp yapılmadığının mahkeme tarafından araştırılması gerektiğini söylemesidir. Kuşkusuz bu durum vakıfların daha önce tescil ettirdikleri taşınmazları, kanun ve yönetmelik değiştikten sonra tekrar tescil ettirmeleri gibi bir zorunluluk oluşturmaktadır. Oysa uyum paketleriyle yapılan değişiklikler, vakıfların o ana kadar tescil ettirmedikleri ya da ettiremedikleri taşınmaz mallar için yapılmıştır³⁹⁶

Bu kararlardan çıkan iki önemli sonuç vardır. İlki, Yargıtay'a göre gayrimüslim cemaat vakıfları yabancı vakıftır. Kararlardan anlaşıldığı üzere o tarihte yabancı gerçek kişiler karşılıklılık ilkesi gereğince Türkiye'de taşınmaz mal edinebilirken, tüzel kişilerin böyle bir hakkı yoktur. Gayrimüslim cemaat vakıflarını yabancı vakıf olarak gören Yargıtay 2. Hukuk Dairesi'nin yaptığı bu nitelendirme, gayrimüslimlere ve onların kurmuş olduğu tüzel kişiliklere devletin bakışını göstermesi açısından önemlidir.

Bir diğer sonuç ise Vakıflar Kanunu'nun geçici maddesine göre verilen beyannamelerin niteliğinde yaşanan tartışmadır. Vakıflar Kanunu'na göre verilen beyannamelerin, vakıfname olmadıklarını yukarıda belirtmiştik. Zira bu beyannameler

³⁹⁵ ÇELİKEL, s. 62.

³⁹⁶ ÇELİKEL, s. 63; ORAN, s. 107.

yalnızca Vakıflar Genel Müdürlüğü'nü bilgilendirme amacıyla hazırlanmıştır ve o dönemde vakıfların ellerinde olan taşınmazları göstermektedir. Beynamede vakıfların ne şekilde mal iktisabı yapabileceklerini gösteren bir kayıt bulundurmaları kanunun ve beyannamelerin amacıyla bağdaşmamaktadır. Ancak mahkeme kararlarında bu husus yeteri kadar tartışılmamış, Osmanlı'da padişah fermanıyla kurulan vakıfların, vakıfnameleri olmayacağı hususu dikkate alınmayarak beyannamelerinin vakıfname sayılmasının zorunlu olduğuna hükmedilmiştir. Aynı hususlar Danıştay tarafından da hüküm altına alınmıştır. 1936 Beyannamelerinden dolayı tapu tescili iptal edilen taşınmazların Yargıtay ve Danıştay'da görülen davalarının daha sonra AİHM'e taşınması sonucunda, AİHM bu iptallerde mülkiyet hakkının ihlal edildiği sonucuna varmıştır. Bu açıklamalara ek olarak, 1961 Anayasası döneminde gördüğümüz, gayrimüslimleri yabancı sayan mahkeme kararları 1982 Anayasası döneminde de mevcuttur. Örneğin İstanbul 2. İdare Mahkemesi 17.04.1996 tarih, 1995/1271 E, 1996/552 K. sayılı kararında bir Rum yurttaş için kullanılan "*yabancı uyruklu Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı*" ibaresi dikkat çekicidir³⁹⁷.

AB uyum paketlerinde yapılan değişikliklerle gayrimüslim azınlık vakıflarının sorunlarının giderilmeye çalışıldığını belirttik. Ancak yapılan bu yasal değişikliklerin yeteri kadar etkili olmadığı ve tüm sorunları kapsamadığı konusunda eleştiriler mevcuttur. Uyum paketleri sonrasında vakıfların başvuru yoluyla tescil yaptırımlarının önü tekrar açılmışsa da bu yönde yapılan çoğu başvuru çeşitli sebeplerle reddedilmiştir. Örneğin 2004'ün Mayıs ayı itibarıyla gayrimüslim azınlık vakıflarının tapuya kaydettirebildikleri taşınmazlarının yalnızca %18.66'sıdır³⁹⁸. Bununla birlikte uyum paketlerinin çözüm bulamadığı sorunlar da mevcuttur. Örneğin 1936 beyannamesinde yer almadığı gerekçesiyle 1970'li yıllarda el konmaya başlanan vakıf taşınmazlarına ilişkin bir çözüm bu değişikliklerde öngörülmemiştir. Dolayısıyla eskiden gerçekleştirilen hukuksuz el koymaların giderilmesine yönelik düzenlemelere de ihtiyaç vardır. Bu durumun türevi bir durum olarak el konulan taşınmazların üçüncü kişileri satıldığı durumlar mevcuttur. İyi niyetli üçüncü kişilerin edinimleri Medeni

³⁹⁷ ORAN, Türkiye'de Azınlıklar, s. 94.

³⁹⁸ ORAN, Türkiye'de Azınlıklar, s. 135.

Kanun gereğince korunmak durumunda olduğundan bu durumda da Hazine'nin tazminat yükümlülüğü gündeme gelmelidir. Yine bununla birlikte 1936 beyannamelerinde yer alan ama nam-ı müstear veya nam-ı mevhumlar adına kayıtlı olan taşınmaz malların durumuna ilişkin de açık bir çözüm öngörülmemiştir³⁹⁹. Ayrıca 2008 yılında çıkan “5737 sayılı Vakıflar Kanunu” da bu saydığımız sorunlara ilişkin bir çözüm getirmekten uzaktır.

Kanunun Geçici 7. maddesi ve 2011’de 651 sayılı KHK’nın 17. maddesiyle eklenen Geçici 11. maddesi de sorunun somut olarak bütünüyle çözülmesini sağlamamıştır. Geçici 7. maddenin b bendi; *“1936 Beyannamesinden sonra cemaat vakıfları tarafından satın alınmış veya cemaat vakıflarına vasiyet edildiği veya bağışlandığı halde, mal edineme gerekçesiyle halen; Hazine veya Genel Müdürlük ya da vasiyet edenler veya bağışlayanlar adına tapuda kayıtlı olan taşınmazlar”* hakkındadır. Geçici 11. madde ise; *“Cemaat vakıfları tarafından satın alınmış veya cemaat vakıflarına vasiyet edildiği veya bağışlandığı halde, mal edineme gerekçesiyle Hazine veya Genel Müdürlük adına tapuda kayıt edilen taşınmazlardan üçüncü şahıslar adına kayıtlı olanların Maliye Bakanlığınca tespit edilen rayiç değeri Hazine veya Genel Müdürlük tarafından ödenir ”* şeklindedir. Kuşkusuz bu yasal düzenlemelerin sorunlara çözüm olacağı düşünülebilir ancak uygulama bu yönde olmamaktadır.

Bu konuyla ilgili olarak yakın zamanda gündeme gelen iki örnek, dikkate değerdir. İlki, Bomonti Ermeni Katolik İlkokulu’nun binasına ilişkin olan durumdur. Okul, Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün açtığı dava sonucunda eski sahiplerinin mirasçılara iade edilmiş ve kendi satın almış olduğu binada kiracı konumuna düşmüştür⁴⁰⁰. Daha sonra 2011’de kanuna yapılan eklemeye dayanarak durum yargıya taşınmıştır. Davanın temyiz kararında Yargıtay 1. Hukuk Dairesi 18.03.2014 tarih 2013/5471 E. 2014/5819 K. sayılı kararında, *“söz konusu taşınmazın halen Hazine veya Vakıflar Genel Müdürlüğü ya da vasiyet edenler veya bağışlayanlar adına tapuya kayıtlı olması koşulunun gerçekleşmediği gibi, geçici 11.maddesinde aranan 1936 beyannamesinde kayıtlı olma koşulunun da gerçekleşmediği*

³⁹⁹ ORAN, Türkiye’de Azınlıklar, s. 135-136.

⁴⁰⁰ Baskın ORAN, Agos Gazetesi, 30.01.2015
<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10402/rabbim-kimseyi-bu-ulkede-gayrimuslim-etmesin> (Erişim Tarihi: 28.05.2015)

kuşkusuzdur” şeklinde bir yorum yapmıştır. Ancak gözden kaçan nokta şudur. Taşınmaz mal 1958’de alındığı için 1936 Beyannamesinde gözükmemesi imkansızdır. Ayrıca söz konusu taşınmaz, satın alındığı için ortada bir bağışlayan ya da vasiyet eden kişi yoktur. Satın alma durumunu da kapsama alan Geçici 11. maddeye göre bu durumun yaptırımını tazminattır ancak bu hususun Yargıtay’a göre ayrı bir dava konusu yapılması gerekmektedir⁴⁰¹. Vakıf, temyizden sonra karar düzeltme yoluna başvurmuş ancak bu karardan da bir sonuç alınamamıştır⁴⁰².

Değinilmesi gereken ikinci olay ise yakın zamanda gündeme yansıyan Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi Vakfı’nın Kamp Armen ile ilgili yaşadığı gelişmelerdir. Kampın durumu 1936 beyannamelerinden kaynaklanan sorunların günümüze kadar geldiğini gösteren önemli bir örnektir. 1936 beyannamesinin vakıf senedi sayılması sonucunda 1962 yılında vakıf tarafından satın alınmış kamp arazisi, Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün açtığı iptal davası sonucunda üzerinde inşa edilen kamp binalarıyla beraber önceki sahibine iade edilmiştir⁴⁰³. 2008 yılında çıkartılan Vakıflar Kanunu’nun da el konan taşınmazlarla ilgili olarak somut bir çözüm yolu önermemesi sonucunda hukuki açıdan gidilecek bir yol olmamaktadır. Kamp Armen’e ilişkin olan sorunun çözümü ise hukuki bir yoldan değil, mülk sahibinin taşınmazı vakfa bağışlamasıyla çözülecektir. Mülk sahibi konuya ilişkin olarak yaptığı açıklamada;

"Konunun çözülmesi yönünde Başbakanımız Ahmet Davutoğlu'nun rica ve talimatı, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Kadir Topbaş, AK Parti İstanbul İl Başkanı Selim Temurci, Tuzla Belediye Başkanı Şadi Yazıcı tarafından şahsıma intikal ettirilmiştir... Sayın Başbakan, Büyükşehir Belediye Başkanı, İl Başkanı ve Tuzla Belediye Başkanımız konunun

⁴⁰¹ Yargıtay Kararı için bkz.

<http://emsal.yargitay.gov.tr/VeriBankasilstemciWeb/GelismisDokumanAraServlet> (Erişim Tarihi: 28.05.2015)

⁴⁰² https://vatandasilam.yargitay.gov.tr/proxyYargitay/jsp/yargitay_jsp/yargitayDosyaKapaliDetay.html?dosyaID=297161027 (Erişim Tarihi: 28.05.2015)

⁴⁰³ Agos Gazetesi, 30.04.2015

<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11433/kamparmenyikilmasin> (Erişim Tarihi: 28.05.2015)

*boyutunu ve tapunun el değiştirme s¼recini tarafıma iletmiştir. 1915 yılı ile ilgili çeşitli spe¼ulasyonlarla toplumumuzun hassasiyetlerinin tahrik edilmeye ¼alıřıldıęı g¼n¼m¼zde; Ermeni vatandaşlarımızın d¼ř¼nce ve hassasiyetlerine,¼lkemizin sosyal barışına ve birliğine katkı sağlamak amacı ve temennimle konu araziyi Gedikpaşa Ermeni Proteston Kilisesi Vakfı'na bağışlayacağımı kamuoyumuza saygıyla duyururum."*⁴⁰⁴

Kuşkusuz bu a¼ıklama g¼stermektedir ki bu konuda vakfa y¼nelik bir haksızlık olduğu, devletin en y¼ksek makamları tarafından kabul edilmektedir. Ancak ¼öz¼m¼ konusunda karar verici pozisyonda bulunanlar tarafından yasal temel yaratılmak yerine, rica yolları kullanılarak m¼nferit ¼öz¼mler bulunması tercih edilmektedir. Bu durum özelde gayrim¼slim azınlık vakıfları, genelde de hukuk devleti ilkesi a¼ısından kabul edilmesi g¼ç bir durumdur.

1. 3. Heybeliada Ruhban Okulunun Kapatılması ve Fener-Rum Patrikhanesinin Ek¼menizm Tartışmaları

Gayrim¼slim azınlıklarla ilgili olarak dikkat ¼eken bir diğer konu ise Heybeliada Ruhban Okulu meselesidir. Heybeliada Ruhban Okulu, doğrudan Fener-Rum Patrikhanesi'ne bağlı bir kurumdur ve aralarında ayrılmaz bir bağ vardır⁴⁰⁵. Heybeliada Ruhban Okulu, 1844 yılında kurulmuştur. 1919 yılında yapılan bir değişiklikle okulun orta kısmı kaldırılır ve d¼rt yıllık bir akademi haline d¼n¼ř¼r. Ancak 1923 yılından sonra okul, d¼rt yıllık bir orta okul ve¼ç yıllık bir bir y¼ksek okul olmak üzere tekrar eski sisteme d¼ner⁴⁰⁶. 1950 yılına gelindiğinde ise okulun stat¼s¼nde bir değişiklik olmuştur. 25.09.1951 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi'nin 151 sayılı kararla onayladığı "Rum Rahipler Okulu

⁴⁰⁴ Agos Gazetesi, 22.05.2015

<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11676/zafer-kamp-armen-in> (Erişim Tarihi: 28.05.2015).

⁴⁰⁵ Salih İNCİ, Heybeliada Ruhban Okulu, İstanbul, 2011, s. 80.

⁴⁰⁶ İNCİ, s. 119.

Yönetmeliği”ne göre; okulun amacı, rahiplik mesleğine girecekleri yetiştirmek olarak tanımlanmıştır. Okul, üç yıllık lise bölümü ve dört yıllık teoloji ihtisas bölümünden oluşacaktır⁴⁰⁷.

Heybeliada Ruhban Okulu’nun kapanması ise 1971 tarihli bir Anayasa Mahkemesi kararıyla olmuştur. Özel bir mimarlık ve mühendislik okulu tarafından verilen diplomaların iptali konusu yargıya taşınmıştır. Davaya bakan Danıştay Dava Daireleri Kurulu, davacının ileri sürdüğü, uygulanacak hükme yönelik anayasaya aykırılık iddiasını ciddi görüp dosyayı Anayasa Mahkemesi’nin önüne getirilmiştir. Davacı tarafın iddiası, üniversitelerin yalnızca kanunla ve devlet eliyle kurulabileceğini düzenleyen Anayasa’nın 120. maddesine dayanmaktadır. 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu da, üniversite öğretimi niteliğinde öğretim yapan özel yüksek okulların açılabilmesini öngörmüştür. Anayasa Mahkemesi, 12.01.1971 tarih, 1969/31 E, 1971/3 K, sayılı kararında⁴⁰⁸ 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu’nun 1. maddesi, 8. maddesinin 2, 3 ve 4. fıkraları 13. maddesi ve 48. maddesinin özel okullara ilişkin olan kısımlarını iptal etmiştir. Anayasa Mahkemesi, Anayasa ve kanun arasındaki çelişkiyi şu şekilde açıklamaktadır:

“Anayasa'nın 120. maddesinde üniversiteler için Devlet tekelinin öngörülmüş olmasıyla güdülen erek toplum yaşamı bakımından büyük önem taşıyan öğretim alanlarını yalnız özerk kamu tüzel kişilerine bırakmaktadır. Buna göre herhangi bir üniversitenin öğretim alanına girmiş bulunan konularda özel kişilerin yüksek öğretim kurumu kurmaları, 120. maddenin konuluş ereklerinin birisiyle çelişir ve bu bakımdan Anayasa'ya aykırı olur. Ayrıca, ileride üniversite öğretimi alanına girecek olan bir öğretim konusunda özel yüksek okul açılması veya daha

⁴⁰⁷ Emre ÖZYILMAZ, Heybeliada Ruhban Okulu, Ankara, 2000, s. 78.

⁴⁰⁸ Karar metni için bkz.

[http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/aae843ce-9248-4d9f-bcee-9251f7cf0237?](http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/aae843ce-9248-4d9f-bcee-9251f7cf0237?excludeGerekce=False&wordsOnly=False)
[excludeGerekce=False&wordsOnly=False](http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/aae843ce-9248-4d9f-bcee-9251f7cf0237?excludeGerekce=False&wordsOnly=False) (Erişim Tarihi: 30.05.2015)

önce açılmış böyle bir okulun sürdürülmesi dahi o zaman Anayasa'ya aykırı bir duruma girmiş olacaktır”.

Bu yoruma göre üniversite niteliğinde eğitim veren özel eğitim kurumlarını Anayasada izin verilmemişken, kanunda böyle bir duruma hukuki geçerlilik tanınması Anayasaya aykırı olacaktır. Bu hükümlerin iptal edilmesiyle birlikte Heybeliada Ruhban Okulu, kapanmak durumunda kalmıştır⁴⁰⁹. Bu kapanma durumu yalnızca yüksek okul kısmını kapsamaktadır. Okulun, lise kısmı bir süre daha eğitime devam etmiştir. 1984 yılına kadar devam eden bu durumun sonunda, dönemi Patrik'i Dimitrios, Milli Eğitim Bakanı Vehbi Dinçerler'e yazdığı 4 Ağustos 1984 tarih ve 491 nolu mektubunda özetle; okul müdürünün yıllardır atanmadığını, bu nedenle eğitim ve öğretimin aksadığını; öğretmen ataması yapılmadığı için fiilen eğitim yapılamadığını ve bu sebeplerden dolayı okuldaki öğrenci sayısının dörde indiğini belirtmiştir. Mektubun sonunda ise bu sebeplerden dolayı okulun lise kısmının da eğitim faaliyetine son vermesine karar verdiklerini bildirmiştir⁴¹⁰.

Konuyla ilgili tartışmaların odak noktası Heybeliada Ruhban Okulu'nun nasıl tasnif edildiğiyle ilgilidir. Okulun bir yüksek okul olması halinde Anayasa Mahkemesi kararının kapsamına gireceği açıktır. Ancak yüksek okul değilse mahkeme kararı kapsamının dışında kaldığı için kapanmasına gerek kalmayacaktır. Kuşkusuz iki iddiayı da destekleyecek kanıtlar bulunmaktadır. Örneğin, okul kapandıktan sonra okuldan ayrılmak zorunda kalan öğrenciler Selanik İlahiyat Fakültesi'nde öğrenimlerini sürdürmüşlerdir. Bunun yanı sıra 25.09.1951 tarihli yönetmeliğin 54 ve 55. maddeleri, lise mezunlarının okula kabul edileceğini belirtmektedir. Ancak dönemin Patrik'i Athenagoras, Başbakan Nihat Erim'e yaptığı başvuruda, okul mezunlarının; askerlikte yedek subay olmadıkları, okullarda öğretmenliğe kabul edilmedikleri gibi sebepler ileri sürerek okulun bir yüksek okul olmadığını savunmuştur⁴¹¹. Daha sonra açılan davalardan da bir sonuç alınamamış ve Heybeliada Ruhban

⁴⁰⁹ ÖZYILMAZ, s. 101.

⁴¹⁰ Elçin MACAR, Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi, İstanbul, 2003, s. 296.

⁴¹¹ ÖZYILMAZ, s. 104.

Okulu kapanmıştır. Kapanma kararının ardından Ankara Üniversitesi, Heybeliada Ruhban Okulu'nun İlahiyat Fakültesine bağlı bir bölüm olarak açılmasını önermiştir. Benzer bir öneri 14.09.1999'da YÖK'ten de gelmiştir. Buna göre İstanbul Üniversitesi'nin bünyesinde kurulması planlanan Dünya Dinleri Kültürü Bölümü'ne bağlanması düşünülmüştür. Ancak bu iki öneri de kabul görmemiştir⁴¹².

Bugüne gelindiğinde ise okulun açılması konusunda mevzuata uyulup uyulmayacağı hususu tartışmalıdır. Heybeliada Ruhban Okulu, yüksek okul statüsündedir. Anayasa md. 130'a göre ise; üniversiteler devlet tarafından kanunla kurulur. Bu durumda açılması halinde Heybeliada Ruhban Okulu da bir üniversite bünyesinde olmak durumundadır. Vakıf üniversitesi olarak kurulması ise Fener-Rum Patrikhanesi'nin tüzel kişiliği olmadığı ve cemaat mensuplarına hizmet vermek amacıyla yeni vakıf kurulmasının yasaklanması nedeniyle mümkün gözükmemektedir. Kaldı ki bu yöntem benimsense dahi YÖK denetimine tabi olunacaktır⁴¹³. Oysa Patrikhane bunun yerine, müfredatını belirleyebileceği ve öğretmenlerini atayabileceği statüde bir okul talep etmektedir⁴¹⁴.

Din adamı yetiştirmekle ilgili benzer sorunlar yaşayan diğer cemaatler de Ermeni ve Süryani cemaatleridir. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin 1955 yılında kurmuş olduğu "Surp Haç Tıbrebank Ruhban Okulu"nun teoloji bölümü de 1969'da kapatılmıştır⁴¹⁵. Süryani cemaatinin ise 1979'da Deyrulzafaran Manastırı'ndaki dil ve din eğitimi faaliyetleri yasaklanır. Bu konuya ilişkin Milli Eğitim Müdürlüğü'ne yapılan itiraza "*İncil kursunun açılmasının mümkün olmadığı*" şeklinde cevap verilir.

⁴¹² MACAR, s. 298; Sibel ÖZEL, Fener-Rum Patrikhanesinin Ekümeniklik İddiası ve Heybeliada Ruhban Okulu Meselesi, İstanbul, 2011, s. 202.

⁴¹³ ÖZEL, s. 204.

⁴¹⁴ Elçin MACAR, Laik Türkiyede Ruhban Yetiştirme Sorunu <http://bianet.org/bianet/insan-haklari/57923-laik-turkiyede-ruhban-yetistirme-sorunu#Sorunun%20çözümü%20için%20öneriler> (Erişim Tarihi: 29.05.2015)

⁴¹⁵ MACAR, Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi, s. 299.

Günümüzde Heybeliada Ruhban Okulu hala kapalıdır. Açılmasının önünde hukuki bir engel bulunmamaktadır. Çünkü sözünü ettiğimiz Anayasa Mahkemesi kararından sonra mevzuatta kararı geçersiz kılacak değişiklikler olmuştur. Heybeliada Ruhban Okulunun, mevcut mevzuata uygun şekilde bir İlahiyat Fakültesine bağlı olarak açılmasının önünde bir engel yoktur⁴¹⁶. Günümüzde de gerek devlet gerek vakıf üniversiteleri bünyesinde meslek okulları mevcuttur. Ancak üzerinde uzlaşılamayan nokta Heybeliada Ruhban Okulu'nun hangi statüyle açılacağıdır. Bu konuyla ilgili olarak, Fener-Rum Patrikhanesinin Ekümenik sıfatına sahip olup olmadığına ilişkin bir tartışma yoğun şekilde sürmektedir⁴¹⁷. Sibel Özel'e göre; İstanbul Kilisesi, bir havari tarafından kurulmamıştır, bu sebepten dolayı Ekümenik olarak kabul edilemez ve bu sıfatı kullanamaz⁴¹⁸. Fener-Rum Patrikhanesi ise kilisenin Ekümenikliğini Aziz Andreas ve İoannis'in kurucusu olmalarına dayandırarak "çifte havariyelik" olduğunu öne sürmektedir⁴¹⁹. Baskın Oran'a göre; Patrikhane'nin Ekümenikliğini tartışmak gereksiz bir durumdur ve buna karar vermesi gerekenler, Ortodokslardır⁴²⁰. Ekümenizm konusunun önemi Fener-Rum Patrikhanesi'ne bağlı bir kurum olan Ruhban Okulu, Patrikhane'nin tüm dünya Ortodoks patrikhaneleri arasında Ekümenik konumda bulunması sebebiyle tüm dünyadan öğrenci almasını istemesinden gelmektedir. Çünkü Ortodoksluk eğitimi bu okulda verilecek ve daha sonra bu okulun mezunları buradan dünyanın diğer Ortodoks kiliselerine gidecektir. Kuşkusuz burada açılacak olan okulun şayet Lozan'a dayanması halinde bir azınlık okulu olmaktan öteye gidemeyeceği gerçeği söz konusudur. Azınlık okulu olmaması halinde de YÖK'ün yerleştirme sistemine göre öğrenci alan bir okul olması gerekmektedir. Dolayısıyla günümüzde yürütülmesi gereken tartışma Heybeliada Ruhban Okulu'nun açılıp açılmayacağı değil, hangi statüyle açılacağı olmalıdır.

⁴¹⁶ ÖZYILMAZ, s. 138.

⁴¹⁷ Bu konuyla ilgili tartışmalar için bkz. MACAR, Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi, s. 270-274

⁴¹⁸ ÖZEL, s. 36.

⁴¹⁹ Uğur YILDIRIM, Düünden Bugüne Patrikhane, İstanbul, 2004, s. 22.

⁴²⁰ Baskın ORAN, Yargıtay'ın Bir Kararı Üzerine: İstanbul Ekümenik Patrikhanesi ve Ekümeniklik; Ed: Cengiz AKTAR, Tarihi, Siyasi, Dini ve Hukuki Açısından Ekümenik Patrikhane içinde, İstanbul, 2013, s. 143.

1. 4. 1961 Anayasası Döneminde Gerçekleşen Diğer Olaylar

1961 Anayasası döneminde gayrimüslim azınlıklar açısından gerçekleşen en dikkat çekici olay “1930 tarihli *İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması*”nın iptali ve bunun sonucunda yaşanan Rum göçüdür. Bu olayın yanı sıra gayrimüslim azınlığı ilgilendiren başkaca önemli yasal düzenlemeler de mevcuttur.

Bir diğer düzenleme ise devletin örgütlenme şemasında yer almayan İçişleri Bakanlığı Azınlık Tali Komisyonu’dur. Bu Komisyon’un 07.12.1962 tarihinde kurulduğu bilinmektedir. Komisyon’un ortaya çıkması ise 2003 yılında çıkan bir mahkeme kararıyla olmuştur ve kaldırılmasından sonra basında yer almasıyla olmuştur. İstanbul’daki bir gayrimüslim azınlık lisesi vakfı olan “*Surp Haç Ermeni Lisesi Vakfı*”yla Hazine arasında görülen bir tapu davasında, Hazine’nin verdiği dilekçe bu kurumun varlığını ortaya koymaktadır. Dilekçede; “*ülke güvenliği açısından azınlık faaliyetlerinin kontrolü ile görevli İçişleri Bakanlığı Azınlık İşleri Tali Komisyonu’nca alınan kararda..*” ifadeleri kullanılarak böyle bir kurumun varlığı açıklanmaktadır⁴²¹. 1962 tarihinde yayınlanan genelgeye göre Azınlık Tali Komisyonu; İçişleri ve Dışişleri bakanlıkları, MİT, Genelkurmay ve Milli Güvenlik Kurulu temsilcilerinden oluşan bir organizasyondur. Gayrimüslim azınlıklar, faaliyetleri için bu komisyondan izin almak zorunda bırakılmıştır. Komisyon ise bu faaliyetlere kuşkuyla yaklaşmıştır. Örneğin; azınlık okullarının öğrencileri için yaz kampı düzenlemesine, “*Türkiye’nin güvenliği açısından tehlikeli olur*” diye izin verilmediği bilinmektedir⁴²². 2004 yılında kaldırılan bu Komisyon’un yerine “*Azınlık Sorunlarını Değerlendirme Kurulu*” kurulmuştur.

Dikkat çekici düzenlemelerden biri ise Kasım 1964’te, 3885 sayılı genelgeyle Rum okullarında sabah duasının yasaklanmasıdır⁴²³. Bununla birlikte DP döneminde, 1952 yılında

⁴²¹ ORAN, Türkiye’de Azınlıklar, s. 95.

⁴²² Şükrü KÜÇÜKŞAHİN, Gizli Genelgeyle Azınlık Devrimi, Hürriyet Gazetesi, 23.02.2004 <http://www.hurriyet.com.tr/index/ArsivNews.aspx?id=204570> (Erişim Tarihi: 19.05.2015).

⁴²³ ORAN, Türkiye’de Azınlıklar, s. 145.

ıkan 5713 sayılı Kanun'la kaldırılan Gökçeada ve Bozcaada'da Rumca eğitim-öğretimin yasaklanmasına dair 1151 sayılı Kanun, 1964'te 502 sayılı Kanun'la tekrar yürürlüğe girmiştir⁴²⁴.

2. 1982 Anayasasında Yurttaşlık Tanımı ve Gayrimüslimlere Yönelik Uygulamalar

1982 Anayasası'na geldiğimizde ise bu anayasanın da 1961 Anayasası gibi bir darbe sonrası anayasası olduğunu söyleyebiliriz. Ancak gerek hazırlanış, gerek yürürlüğe giriş şekli itibariyle 1982 Anayasası'nın anti demokratik niteliği daha baskındır. 1961 ve 1982 Anayasalarında yurttaşlık tanımları açısından bir farklılık yoktur. 1982 Anayasası da 1961 Anayasa'sındaki tanımı korumuştur. Ancak 12 Eylül 1980'de gerçekleşen askeri darbenin sonrasında hazırlanan bir anayasa olan 1982 Anayasası "*millileşme*" kavramını beraberinde getirmiştir. Kuşkusuz bu durum yalnızca yurttaş tanımına değil, temel hak ve özgürlüklere de sirayet etmiştir. 1982 Anayasası'nın başlangıç kısmında yer alan "Türk vatani", "Türk devleti" gibi ifadeler farklılıkların dışlandığı bir anayasayı akıllara getirmektedir. Bu yönüyle 1982 Anayasası yurttaş haklarını kısıtlayan, farklı grupların taleplerine kapalı ve devleti ön plana çıkartan bir anayasa profili çizer. Bunun yanı sıra anayasa metninde doğrudan yer almasa da gerek Diyanet İşleri Başkanlığı gerek zorunlu din dersinin düzenleyen hükümler, dinin de etkin bir biçimde kullanıldığı bir yurttaş tanımı oluşturulmaya çalışıldığını gösterir. Uygulamada ise eğitim faaliyetlerini incelemek gerekmektedir. Talim ve Terbiye Kurulu'nun 17.06.1985 tarihli kararıyla Sosyal Bilgiler dersi, "*Milli Tarih*", "*Milli Coğrafya*" ve "*Vatandaşlık Bilgileri*" olarak üçe ayrılmıştır⁴²⁵. "Vatandaşlık Bilgileri" dersinin kitapları incelendiğinde muhafazakar ideolojiye dayanan bir düzen ve güvenlik anlayışının vurgulandığı görülecektir. Söz konusu ders kitaplarında din birliğinin toplumsal bağları güçlendirmesi ve milletin oluşumuna etkisine de vurgu yapılmaktadır. Din unsuru 1980 sonrasında toplumu düzen altında tutmanın bir aracı haline gelmiştir⁴²⁶. Kitaplarda "*din*

⁴²⁴ ORAN, Türkiye'de Azınlıklar, s. 145.

⁴²⁵ ÜSTEL, s. 278.

⁴²⁶ Fatma GÜRSES, Kul, Tebaa, Yurttaş, Cumhuriyet'in Kuruluşundan Günümüze Ders Kitaplarında Yurttaşlık, Ankara, 2011, s. 301.

kuralları toplumda bireylerin birlik ve beraberlik içinde yaşamalarını sağlayan bir harçtır” veya “tarih, inançsız toplumların var olmadıklarını gösteriyor” şeklinde ifadeler kullanılmaktadır⁴²⁷. Dolayısıyla 1982 Anayasası’yla birlikte Türklük ve Müslümanlığın bir arada kullanıldığı bir yurttaşlık anlayışının oluştuğunu belirtmek gerekir.

2. 1. 2932 sayılı Türkçe’den Başka Dillerle Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun

12 Eylül 1980 darbesinden sonra, 19 Ekim 1983 tarihinde çıkartılan “2932 sayılı Türkçe’den Başka Dillerle Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun”⁴²⁸ Türkçe dışındaki dillere ilişkin bir takım yasaklar getirmiştir. Söz konusu Kanun, 12 Nisan 1991 tarihli Resmi Gazete’de yayınlanan “3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu”nun 23. maddesinin “e” bendiyle yürürlükten kaldırılmıştır. Kanun’un birinci maddesinde kanunun amacı olarak; “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli egemenliğin, Cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin korunması amacıyla düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında yasaklanan dillere ilişkin esas ve usulleri düzenlemek” olarak belirtilmiştir. Kanun’un yasakladığı diller ise ikinci maddede sayılmıştır. Bu maddeye göre; “Türk Devleti tarafından tanınmış bulunan devletlerin birinci resmi dilleri dışındaki herhangi bir dille düşüncelerin açıklanması, yayılması ve yayınlanması yasaklanmıştır”. Kuşkusuz bu maddede “Türk Devleti” ibaresinin kullanılması hususu dikkat çekicidir. Ayrıca yasağın kapsamı son derece geniş tutulmuştur. Türkiye’nin tanıdığı devletler arasında ikinci resmi dille yayın yapılabilmesi mümkün olan ülkelerde bu durum bir yasağa bağlanmamışken, Türkiye’nin bu durumu yasaklaması yasağın kapsamının genişliğini vurgulamak açısından önemlidir. Baskın Oran’a göre yasağın bu kadar detaylı düzenlenmesinin gerekçesi, esas olarak Kürtçe’nin engellenmesine yöneliktir. Çünkü söz konusu dönemde Kürtçe, Irak’ta ikinci resmi dildir⁴²⁹.

⁴²⁷ Detaylı bilgi için bkz. ÜSTEL, s. 290.

⁴²⁸ <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18199.pdf> (Erişim Tarihi: 24.05.2015)

⁴²⁹ ORAN, Türkiye’de Azınlıklar, s. 87.

Bülent Tanör'e göre de bu dolambaçlı ifade Kürtçe'yi yasaklamak içindir⁴³⁰. İkinci maddenin istisnası ise Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası antlaşma hükümleridir.

Kanun'un üçüncü maddesi "*Türk vatandaşlarının anadili*" başlığını taşımaktadır. Bu maddeye göre "*Türk vatandaşlarının anadili Türkçe'dir*". Maddenin devamına göre;

"a) Türkçeden başka dillerin anadili olarak kullanılmasına ve yayılmasına yönelik her türlü faaliyette bulunulması,

b) Toplantı ve gösteri yürüyüşlerinde, mahallin en büyük mülki amirinden izin alınmadıkça bu Kanunla yasaklanmamış olsa bile Türkçeden başka dille yazılmış afiş, pankart, döviz, levha ve benzerlerinin taşınması, plak, ses ve görüntü bantları ve diğer anlatım araç ve gereçleriyle yayım yapılması yasaktır".

Yasak kapsamına giren durumların yaptırımı ise ikinci madde ve üçüncü maddenin "b" bendi için para cezası; üçüncü maddenin "a" bendi için ise hapis cezası olarak öngörülmüştür.

Kuşkusuz Kanun'u farklı diller konuşan gayrimüslimler açısından değerlendirmek gerekmektedir. Bu düzenleme, Türkiye'de yaşayanların anadilinin yalnızca Türkçe olabileceğini vurgulayan bir metin olması sebebiyle farklılıkları dışlayan bir karaktere sahiptir. Bunun yanı sıra Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası antlaşmaların içerdiği sınırların bu hükümlere istisna teşkil etmesi, akıllara Lozan Barış Antlaşması'nı getirmektedir. Lozan Barış Antlaşması'nda gayrimüslim azınlıkların dile ilişkin olarak kazandığı haklar, yurttaş statüsünde olan kişilerin ülkenin kanunlarıyla değil de uluslararası antlaşmalarla korunduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Kanun'un yürürlükte olduğu dönemde yürürlükte olan Anayasanın 26. ve 28. maddelerini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Çünkü bu hükümler, söz konusu kanunun anayasal dayanaklarıdır. 26. madde "*düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla*

⁴³⁰ Bülent TANÖR, Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri, İstanbul, 1997, TÜSİAD Yayınları, s. 147.

yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz” ifadesini kullanırken, 28. maddenin 2. fıkrasında *“kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayım yapılamaz*” ifadesini içermektedir. Bu hükmün gerekli olduğunu savunan Kemal Gözler’e göre, hüküm gereklidir. Çünkü Türkiye, kanunla bu yasağı kaldırsa bile bir gün dilini koruması gerektiğinde bu yönde bir anayasal norma ihtiyaç duyabilir⁴³¹. Oran’a göre, hüküm, ifade özgürlüğünün önünde bir engeldir⁴³². Tanör ise kanun yürürlükten kalktıktan sonra Anayasa’da benzer yönde bir değişiklik yapılması gerektiğini belirtmekte ve “Anayasa’nın yasaya uydurulmasını” talep etmektedir⁴³³. Nitekim 3 Ekim 2001’de AB’ye uyum amacıyla yapılan reformlar sonucundaki anayasa değişikliğinde hem 26. maddeden hem de 28. maddenin ikinci fıkrasından yukarıda belirtilen ifadeler çıkartılmıştır.

2. 2. 28.12.1988 tarihli Sabotajlara Karşı Koruma Yönetmeliği

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde gayrimüslim azınlığın bir tehdit olarak görülmesini 1. Dünya Savaşı’na kadar dayandırabiliriz. Daha öncesinde İslam Hukukundan kaynaklanan zimmi statüsü içerisinde Osmanlı Devleti’ne bağlı olan gayrimüslimler, Osmanlı’nın son dönemi ve özellikle Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte yurttaş olmuşlardır. Ancak bu durum fiiliyatta gayrimüslimlerin yurttaş olarak benimsenmesiyle aynı anlama her zaman gelmemiştir. Burada kısaca bahsedeceğimiz 28 Aralık 1988 tarihinde yürürlüğe giren *“Sabotajlara Karşı Koruma Yönetmeliği”*⁴³⁴ bu duruma bir örnek oluşturmaktadır. Yönetmeliğin 6. maddesi, bu yönetmeliğe göre sabotajlara karşı koyma ve önleme tedbirlerini almakla yükümlü Bakanlık ve kuruluşların bir *“Koruma Planı”* hazırlamasını öngörmektedir. Bahsedilen kurumların hazırlayacakları koruma planlarında yer alacak bilgiler ise yönetmeliğin ekinde belirtilmiştir. 1 numaralı Ek, *“Sabotajlarla İlgili Genel Bilgiler”* adını taşımaktadır. Ek’in 5. maddesi, *“Sabotaj Yapabilecek Kişiler”*i saymaktadır. 5/j bendi ise

⁴³¹ Kemal GÖZLER, "Anayasa Değişikliği Gerekli mi?" Türkiye Günlüğü, Sayı 65, Bahar 2001, s.108-123. (www.anayasa.gen.tr/adegisikligi.htm) (Erişim Tarihi: 25.05.2015)

⁴³² ORAN, Türkiye’de Azınlıklar, s. 119.

⁴³³ TANÖR, Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri, s. 148.

⁴³⁴ <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20033.pdf> (Erişim Tarihi: 24.05.2015)

sabotaj yapabilecek kişiler arasında “*Memleket içindeki yerli yabancılar (Türk tebaalı) ve yabancı ırktan olanlar*”ı saymaktadır. Yabancı ırktan olanlar teriminin ise etnik açıdan “*Türk*” olmaya yaptığı vurgu açıktır⁴³⁵. Yönetmelik Ek’inde “*yerli yabancılar*” teriminin kullanılması ve parantez içinde “*Türk tebaalı*” ifadesinin yer alması bir çelişkidir. Çünkü bir kişinin aynı anda hem yerli hem yabancı olması mümkün olmadığı gibi, Türk tebaalı bir kişinin yabancı olması da mümkün değildir. Çünkü eski deyişle tebaa, yeni deyişle yurttaş, yabancıнын zıttı bir hukuki kavramdır. Dolayısıyla hukuksal açıdan yabancı sıfatını haiz kişi, aslında yurttaş olmayandır⁴³⁶. Yönetmeliğin Ek’i olan bu düzenleme 1 Nisan 1992 yılında kaldırılmıştır.

2. 3. Gayrimüslim Azınlık Okullarının Durumu

2. 3. 1. Gayrimüslim Azınlık Okullarının Hukuki Statüsü

Lozan Barış Antlaşması’nın 40. maddesi gereğince tüm gayrimüslim azınlıklar giderlerini kendileri karşılamak koşuluyla, eğitim ve öğretim amacıyla okul ve başkaca kurumlar kurma hakkına sahiptir. Anayasa’nın eşitliği düzenleyen 10. maddesine göre de “herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir”. Dolayısıyla yurttaşlara tanınan tüm haklar gibi eğitime yönelik haklar bakımından da gayrimüslim azınlık mensupları tüm yurttaşlarla eşit haklara sahiptir⁴³⁷. 1965 yılında yürürlüğü giren “*625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu*”nun 24. maddesine 16.06.1983 tarih ve 2843 sayılı yasanın 15. maddesiyle bir ekleme yapılmıştır. Bu eklemeye göre;

“Türkçeden başka dille öğretim yapan ve yabancılar tarafından açılmış bulunan özel okulların müdürleri, Türkçe veya Türkçe

⁴³⁵ ORAN, Türkiye’de Azınlıklar, s. 94.

⁴³⁶ ÇETİN, Yerli Yabancılar, s. 75.

⁴³⁷ DİNÇKOL, 1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik, s. 151.

kültür dersleri öğretmenliği yapma niteliğini taşıyan ve öğretim dilini bilenlerden birini, Türk müdür başyardımcısı olarak çalışma izni düzenlenmek üzere Milli Eğitim Bakanlığına önerir.

Türkçe ve Türkçe kültür dersleri öğretmeni bulunamaması halinde, okulun öğretim dilinde özel alan eğitimi görmüş Türk asıllı ve Türkiye Cumhuriyeti uyruklu öğretmenlere de bu görev verilebilir”⁴³⁸.

Kuşkusuz azınlık okullarına da uygulanmış olan bu maddeye göre “*Türk müdür başyardımcısı*” olarak Milli Eğitim Bakanlığı tarafından atanacak kişinin niteliği, “*Türk asıllı ve Türkiye Cumhuriyeti uyruklu*” olmasıdır. “Türk asıllı” ifadesi ırka yapılan bir göndermedir ve uyruk ifadesi yeterli görülmemiştir. Başyardımcılar, uygulamada azınlık okullarının gerçek yöneticisi olarak görülmüşlerdir. Bu durum 08.02.2007’de kabul edilen ve 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu’nu yürürlükten kaldıran 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu’yla kaldırılmıştır. Bu yeni düzenlemeye göre yabancı okullarda “*Türk*” müdür başyardımcısı görevlendirilmektedir.

2. 3. 2. Gayrimüslim Azınlık Okullarına Kayıt ve Soy Kodu Uygulaması

Gayrimüslim azınlık okullarıyla ilgili olarak bahsedilmesi gereken bir diğer sorun ise yakın zamanda ortaya çıkan “*Soy Kodu*” uygulamasıdır. Konu, 2013 yılının başında bir Ermeni yurttaşın, çocuğunu bir Ermeni anaokuluna kaydettirmek istemesi üzerine patlak vermiştir. Şişli İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü, okula kayıt için din hanesindeki ibarenin yeterli olmadığı ve “anasır kodu”na göre kayıt yapıldığını belirtmiştir. Bunun üzerine İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü’ne başvuran aile, kaydın önünde bir engel olmadığına dair yazı talep etmiştir. İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü, aileyi, Şişli İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü’ne

⁴³⁸ <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18081.pdf> (Erişim Tarihi: 19.05.2015)

yönlendirmiştir ve Şişli İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü'ne sunulmak üzere yazdığı yazıda bu uygulamayı açıklamıştır. Bu yazıya göre;

“Söz konusu okullara kayıt olacak öğrencinin velisinin mahkeme kararı ile din, isim, mezhep değiştirip değiştirmediyinin bilinmesi, 1923 yılından bu yana ‘Vukuatlı’ nüfus kayıtlarının gizli soy kodunun da (nüfus kayıt örneğinde Ermeni vatandaşlarımızın soy kodu 2’dir) çıkartılması gerektiğinden, öğrencinin velisinin ilgili nüfus ve vatandaşlık müdürlüğünden nüfus kayıt örneğinde gizli soy kodunun 2 olması halinde kaydının yapılabileceği...”⁴³⁹

Ortaya çıkan bu bilgilere göre ise Rumların soy kodu 1, Ermenilerin 2, Yahudilerinki ise 3’tür. Konuya ilişkin olarak İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü’nün yaptığı açıklama ise şu şekildedir;

“Nüfus kayıt örneğinde sadece ‘dini’ belirtilen, ‘anâsır koduna’ yer verilmeyen vatandaşımızın çocuğunun azınlık okuluna kaydının yapılıp yapılamayacağı veya hangi azınlık okuluna kaydedileceği bilinemeyeceğinden ve mevzuattaki tanım gereği hangi azınlığa mensup olduğu anlaşılamayacağından, sadece dinine bakılarak işlem yapılamamaktadır. Azınlık okullarına öğrenci kayıt işlemleri mevzuata göre yapıldığından fişleme gibi bir durum söz konusu değildir”⁴⁴⁰.

⁴³⁹ Radikal Gazetesi, 02.08.2013

http://www.radikal.com.tr/turkiye/rumlar_1_ermeniler_2_yahudiler_3-1144526 (Erişim Tarihi: 24.05.2015)

⁴⁴⁰ Agos Gazetesi, 02.08.2013

<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5390/turkiye-soy-kodunu-tartisiyor> (Erişim Tarihi: 24.05.2015)

Etnik veri toplamak etnik gruplarla ilgili farklı türde çıkarımlara gitme amacı taşıyan bilgi toplama faaliyeti olarak tanımlanabilir⁴⁴¹. Kuşkusuz yapılan uygulama bir “*etnik veri toplama*” uygulamasıdır. Veri toplamaya ilişkin uluslararası sözleşmeler, verileri de bir tasnife tabi tutmuştur. Özel yaşamı ihlal etme yönünde taşıdığı potansiyel tehlike diğer verilere göre daha yüksek olan verilen hassas veriler olarak değerlendirilir. Etnik veri toplama, “Avrupa Birliği Veri Koruma Direktifi”ne göre de “hassas veri” olarak değerlendirilmektedir⁴⁴². Konuyla ilgili olarak dikkate alınması gereken bir diğer düzenleme ise Avrupa Konseyi’nin 1981 yılında kabul ettiği “*Kişisel Verilerin Otomatik İşleme Tabi Tutulma Sürecinde Bireylerin Korunmasına İlişkin 108 sayılı Sözleşme*”dir. Türkiye, Avrupa Konseyi’nin bir üyesi olmasından dolayı bu sözleşmeyi imzalamış ancak uygun bulma kanununu henüz kabul etmemiştir. Tasarının son durumu, TBMM sitesinden sorgulandığında 1 Ağustos 2014 tarihinden beri TBMM gündeminde olduğu görülecektir⁴⁴³. Türkiye’nin uygun bulma kanununu bugüne kadar kabul etmemesinin sebebi ise Sözleşme’nin gösterdiği ilkeleri uygulayabilmek için iç hukukta gerekli önlemlerin alınmasını öngören 4. madde hükmü olarak gösterilmektedir⁴⁴⁴.

Genel olarak etnik veri toplamanın ayrımcılığı gidermedeki rolünün yadsınamayacağı kabul edilebilir. Çünkü ortadan kaldırılmak istenen bir ayrımcılık halinin varlığında, buna ilişkin eylemlerin kime yöneleceği yönünde devletin elinde bir veri olması doğal ve hatta gerekli karşılanabilir. Ancak devlet tarafından toplanan bu verilerin ne amaçla kullanılacağına ilişkin Türkiye mevzuatında, uluslararası sözleşmelere taraf olmamakla birlikte, iç hukukta da yasal bir dayanak yoktur. Dolayısıyla düzenlemesi şeffaf olmayan böyle bir “*Soy Kodu*”

⁴⁴¹ Zeynep Duygu ULUSOY, *Ayrımcılıkla Mücadelede Bir Araç Olarak Etnik Veri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 13.

⁴⁴² Cemil KAYA, *Avrupa Birliği Veri Koruma Direktifi Ekseninde Hassas (Kişisel) Veriler ve İşlenmesi*, İÜHFİM, C: LXIX, S:I -2, 2011, s. 319.

⁴⁴³ https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tasari_teklif_sd.onerge_bilgileri?kanunlar_sira_no=162475 (Erişim Tarihi: 25.05.2015)

⁴⁴⁴ Songül ATAK, *Avrupa Konseyinin Kişisel Veriler Açısından Sağladığı Temel Güvenceler*, TBB Dergisi, Sayı: 87, 2010, s. 94.

uygulamasının yalnızca eğitim amaçlı olduğunu düşünmek için elimizde haklı bir gerekçe bulunmamaktadır.

2. 3. 2. Gayrimüslim Azınlık Okullarının Güncel Sorunları

Bilindiği gibi Lozan Barış Antlaşması'nın 40. maddesi gereğince tüm gayrimüslim azınlıklar giderlerini kendileri karşılamak koşuluyla, eğitim ve öğretim amacıyla okul ve başkaca kurumlar kurma hakkına sahiptir. Aynı maddeye göre, bu okullarda kendi dillerini kullanabilir ve kendi dinlerini serbestçe uygulayabilirler. Ancak uygulamada bu hak, bütün gayrimüslimlere değil, yalnızca Rum, Yahudi ve Ermeni azınlıklara tanınmıştır. Örneğin Süryanilerin, Nasturilerin, Keldanilerin böyle bir hakkı yoktur⁴⁴⁵. Okulu olmayan gayrimüslim azınlıkların yanı sıra okula sahip olan gayrimüslim azınlıkların da sorunları mevcuttur. Örneğin müfredatın yenilenmesi bu sorunlar arasında yer almaktadır. Gayrimüslim azınlık okullarının yeni kitaplarının onaylanması süreci Milli Eğitim Bakanlığı tarafından zamana yayılmakta ve her başvuruda kitapların noterden onaylı bir tercümesi istenmektedir. Örneğin 2006 yılında başvurusu yapılan bir kitap için 2009 yılında dahi hala incelemenin tamamlanmadığı ifade edilmektedir⁴⁴⁶. Bu okulların kendi anadillerinde eğitim yapma haklarının Lozan Barış Antlaşması'ndan kaynaklandığını belirtmiştik. Ancak uygulamada nüfus azlığı ve okulların maddi açıdan parlak olmaması sebebiyle bu durumun üstesinden gelmek zorlaşmaktadır ayrıca bu okullarda yalnızca Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olan gayrimüslim azınlık mensuplarının çocukları okuyabilmektedir⁴⁴⁷. Bu durum da öğrenci sayısını düşürmektedir. Azınlık okulu olmayan özel okullarda böyle bir kısıtlama yoktur. Yunanistan yurttaşı olan bir Rum azınlık mensubu, Rum azınlık okullarında

⁴⁴⁵ ORAN, Türkiye'de Azınlıklar, s. 70; Nurcan KAYA, Unutmak mı, Asimilasyon mu? Türkiye'nin Eğitim Sisteminde Azınlıklar, İstanbul, 2009, s. 17.

⁴⁴⁶ KAYA, s. 17.

⁴⁴⁷ 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu

2. e) Azınlık okulları: Rum, Ermeni ve Musevî azınlıklar tarafından kurulmuş, Lozan Antlaşması ile güvence altına alınmış ve kendi azınlığına mensup Türkiye Cumhuriyeti uyruklu öğrencilerin devam ettiği okul öncesi eğitim, ilköğretim ve ortaöğretim özel okullarını ifade eder.

5. c. 1) Bu okullarda yalnız kendi azınlığına mensup Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının çocukları okuyabilir. Kanun metni için bkz. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5580.pdf> (Erişim Tarihi: 30.05.2015)

okuyamamaktadır. Örneğin Ermeni okullarında maddi sıkıntılardan dolayı öğretmenlere yüksek ücretler ödenememektedir. Ayrıca Ermenistan Ermenicesiyle aralarındaki lehçe farkından dolayı Ermenistan'dan öğretmen getirmek de mümkün değildir. Bu sebepten bir takım dersler kanunen Ermenice okutulabilse de uygulamada Türkçe okutulmaktadır. Bunun yanı sıra üniversiteye giriş sınavlarının Türkçe yapılması bu okulların tercih edilme oranını azaltmaktadır⁴⁴⁸. Aynı durum Rum azınlık okulları için de söz konusudur. Rum azınlık okullarının durumu Ermeni azınlık okullarının durumuna göre daha parlaktır çünkü Türkiye ile Yunanistan arasında Lozan'dan kaynaklanan karşılıklı ilkesi gereğince Yunanistan'dan bu okullara öğretmen getirilebilmektedir. Ancak Yunanistan'dan gelen öğretmenlerin yalnızca bir okulda çalışmasına izin verilmektedir. Bu durum Yunanistan'dan gelen öğretmenlerin verimli kullanılmamasının yanı sıra okulların ayrı öğretmenler istihdam ederek maddi açıdan zorlanmasına sebep olmaktadır⁴⁴⁹. Ayrıca gayrimüslim azınlık okulları yöneticileri, devletin bu okullara yardım sağlamadığından yakınmakta ve bu okulların maddi imkansızlıklar nedeniyle kapanma tehlikesi yaşadığından bahsetmektedir⁴⁵⁰.

Değinilmesi gereken bir diğer nokta ise zorunlu din dersi uygulamasının gayrimüslim azınlık okullarına nasıl etki ettiği. Anayasa'nın 24. maddesine göre zorunlu din dersi uygulaması mevcuttur. Ancak 1990 yılında Milli Eğitim Bakanlığı "*Hıristiyanlık ve Musevilik dinlerine mensup öğrencilerin; bu dinlerden birine mensup olduklarını belgelendirmeleri kaydıyla, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine girmelerinin zorunlu olmadığı*" yönünde bir karar almıştır⁴⁵¹. Kuşkusuz bu durum zorunlu din dersi uygulamasının her dine eşit mesafede olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Türkiye'nin yargıya da taşınan bu konuyla ilgili savunması dersin içeriğinin tüm dinleri kapsar yönde olduğu yönündedir. Ancak bu

⁴⁴⁸ KAYA, s. 17.

⁴⁴⁹ KAYA, s. 17.

⁴⁵⁰ KAYA, s. 18.

⁴⁵¹ Karar için bkz.

<http://dogm.meb.gov.tr/www/egitim-ve-ogretim-yuksek-kurulu-karari/icerik/13> (Erişim Tarihi: 30.05.2015)

savunmaya itibar edilmemiş, neticede “*Hasan ve Eylem Zengin-Türkiye*”⁴⁵² kararında Türkiye haksız bulunmuştur. Ayrıca MEB’in aldığı bu karar Anayasa’nın “*Din ve Vicdan Hürriyeti*”ni düzenleyen 24. maddesine de aykırılık teşkil etmektedir. Çünkü 24. maddenin 3. fıkrasına göre; “*Kimse, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz*”. MEB’in yayınlamış olduğu bu bildiri Hıristiyanlık ya da Musevilik dinlerine mensup olunduğunun belgelenmesini şart koşmaktadır ve bu açıdan ilgili anayasa hükmüne aykırıdır.

Son olarak Türkiye’de eğitim sisteminde düzenlenmeyen bir konuya değinmek gerekmektedir. Türkiye’de eğitime ilişkin mevzuat, okullardaki farklı olana yönelik ayrımcı muameleyi önleyici yollar öngörmemiştir. Örnek olarak 2007 yılında Hıristiyan olduğu için okul arkadaşları tarafından dövülen daha sonrasında ise üzerine çöp dökülen “gavur” denilerek bağırılan bir öğrencinin durumu ve yine bir Ermeni öğrencinin, Ermeni olduğu ellerinin bağlanarak tırnaklarına zorla oje sürülmesi olayları örnek gösterilebilir⁴⁵³. Bu olaylar bize eğitimin çoğulculuk, eşitlik, farklı olana saygı, farklı olanı tanıma ekseninde şekillenmesi gerektiğini göstermektedir. Bunu sağlamak için ise ders kitaplarında gayrimüslim azınlıklardan da bahsedilmeli; zorunlu din derslerinde, dinlere ilişkin olarak objektif bilgiler verilerek sayısal olarak mensubu fazla olan dinin veya milliyetin dışındakilerin de aynı haklara sahip olduğu vurgulanmalıdır.

3. Gayrimüslimlerin Durumunu İyileştirmek İçin Yapılan Reformlar

3. 1. Anayasa Değişiklikleri

Türkiye’de gayrimüslim azınlıkların yaşadığı sorunların çözümünde özellikle Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne katılım sürecinde yaptığı reformlar onarıcı niteliktedir. Söz konusu reformların bir kısmı Anayasa değişikliği şeklinde, bir kısmı da uyum paketi adı

⁴⁵² Karar metni için bkz.

Başvuru No: 1448/04

<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-121536> (Erişim Tarihi: 30.05.2015)

⁴⁵³ KAYA, s. 26.

altında gerçekleşmiştir. Reformların başlangıcı, Türkiye'nin 2000 yılının sonlarında “*Katılım Ortaklığı Belgesi*”nin AB Konseyi tarafından onaylanması ve bunun uygulamasını göstermek amacıyla hazırlanan “*Ulusal Program*”a dayanmaktadır. “*Katılım Ortaklığı Belgesi*”, AB üyeliği yolunda hangi reformların yapılması gerektiğini düzenlemektedir. “*Ulusal Program*” ise yapılması gereken bu düzenlemeleri bir takvime bağlayan belgedir. Belge'nin azınlıklara ilişkin olarak içerdiği en önemli başlıklardan biri kısa vadede “*Türk vatandaşlarının radyo ve televizyon yayıncılığında anadillerini kullanmalarını yasaklayan hukuki düzenlemelerin kaldırılması*”dır⁴⁵⁴. Ancak “*Ulusal Program*”da çizilen çerçeve bu anlayıştan uzaktır ve Türkçe'nin resmi ve eğitim dili olduğunu vurgulamaktadır.

Kısaca incelemek gerekirse, 2001 Ekim ayında başlayan değişikliklerden en önemlisi Anayasa'nın “*Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması*” başlıklı 13. maddesinde yaşanan değişikliktir. Değişikle birlikte temel hak ve özgürlüklerin yalnızca anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabileceği güvence altına alınmıştır. Kuşkusuz bu değişiklik sadece azınlıklar açısından değil, tüm yurttaşlar için demokrasi sınırlarının genişlemesi anlamına gelmektedir. Ayrıca bu düzenleme AİHS sistemine uygun olma açısından da olumlu bir adımdır⁴⁵⁵.

Azınlıkları ilgilendiren en önemli değişiklikler ise Anayasanın 26. ve 28. maddelerinde yaşananlardır. “*Düşünceyi Açıklama ve Yayma Hürriyeti*” başlığını taşıyan 26. maddeden “*düşüncenin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz*” ibaresi çıkartılmıştır. Ancak, 13. maddeyle kaldırılan genel sınırlandırma sebeplerinin hepsi bu değişiklikle 26. maddede özel sınırlama nedeni olarak belirtilmiştir. Bu sebeplere ek olarak ise, “*cumhuriyetin temel niteliklerinin korunması*” da bu özgürlüğün özel sınırlama nedeni olarak belirtilmiştir⁴⁵⁶. Dolayısıyla düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğü bir açıdan genişlerken bir açıdan sınırlanmıştır. Bununla birlikte “*Basın Hürriyeti*”ni

⁴⁵⁴ Oktay UYGUN, Kamu Hukuku İncelemeleri, İstanbul, 2013, s. 680.

⁴⁵⁵ Ergun ÖZBUDUN, Türk Anayasa Hukuku, Ankara, 2013, s. 117.

⁴⁵⁶ Hikmet TÜLEN, 3.10.2001 Tarihli Anayasa Değişiklikleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme, AÜEHFD, C: V, S: 1-4, 2001, s. 209.

düzenleyen 28. maddeden de “kanunla yasaklanmış herhangi bir dilde yayım yapılamaz” ibaresi çıkartılmıştır⁴⁵⁷. Bu konuya ilişkin olarak doktrinde yaşanan tartışmalarda böyle bir hükmün Türk dilinin korunması açısından gerekli olduğunu savunanların yanı sıra kaldırılmasının Anayasa’nın yasaya uydurulması anlamına geleceğini savunanlar da mevcuttur⁴⁵⁸. Ayrıca 2004 yılının Mayıs ayında yapılan anayasa değişikliği sonrasında Anayasanın 90. maddesinin temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmaların kanunlarla çatışma halinde olması durumunda üstün tutulacağını belirterek, Türkiye’nin, sadece azınlıklara ilişkin olmasa da, demokrasi standartlarını artırmıştır.

3. 2. AB Uyum Paketleri

Anayasa değişikliklerinin yanı sıra değinilmesi gereken bir diğer konu da AB Uyum Paketleri’dir. Bu uyum paketlerinden azınlıklarla ilgili olarak değinilmesi gereken hususlar aşağıda açıklanacaktır.

09.04.2002’de yürürlüğe giren ikinci uyum paketiyle, Dernekler Kanunu’nun 5. maddesinden *“Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde ırk, din, mezhep, kültür veya dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri sürmek veya Türk dilinden veya kültüründen ayrı dil ve kültürleri korumak, geliştirmek veya yaymak”* amacı çerçevesinde dernek kurulmasını yasak kapsamından çıkartmıştır. Kuşkusuz bu durum farklı dil konuşan ve farklı kültüre sahip gayrimüslim azınlıkların kendi aralarında bir dayanışma oluşturabilmesi açısından önemli bir değişikliktir. Bu değişikliğe paralel olarak aynı kanunun 6. maddesinde yapılan değişikliklerle, derneklerin Tüzük ve diğer dernek mevzuatının yazımında ve yayınlanmasında, genel kurullarında, özel veya resmi açık veya kapalı yer toplantılarında Kanunla yasaklanmış dilleri, dernekçe düzenlenen veya dernek adına iştirak edilen açık veya kapalı yer toplantılarında Kanunla yasaklanmış dillerle yazılmış pankart, levha, plak, ses ve

⁴⁵⁷ ORAN, Türkiye’de Azınlıklar, s. 119.

⁴⁵⁸ Bknz. 322, 323 ve 324 nolu dipnotlar.

görüntü bandı, broşür, el ilanı, beyanname ve benzerlerini, mühür ve başlıklı kâğıtlarda dernek isminden ve varsa işaretinden başka isim ve işaretleri kullanmaları yasak kapsamından çıkarılmıştır. 2. Uyum Paketi'nde ele alınması gereken bir diğer önemli değişiklik ise Basın Kanunu'nda yapılandır. Basın Kanununun 16. maddesinin "*kanunla yasaklanmış herhangi bir dille yayın yapılmasına*" ilişkin beşinci fıkrası yürürlükten kaldırılmıştır. Kuşkusuz bu durum Anayasa'nın basın özgürlüğüne ilişkin 28. maddesinde yapılan değişiklikle de paralellik arz etmektedir.

09.08.2002'de yürürlüğe giren üçüncü uyum paketiyle, Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanununun 4/I maddesi değiştirilmiştir. Bu değişiklikle, vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerde de yayın yapılmasının önündeki hukuki engeller kaldırılmış ve bu yayınların yapılması güvence altına alınmıştır. Bu yayınların çerçevesinin RTÜK tarafından çıkarılacak bir yönetmelikle belirleneceği düzenlenmiştir. "*2923 sayılı Yabancı Dil Eğitimi ve Öğretimi Kanunu*" ilk maddesinden başlayarak değiştirilmiştir. Kanunun adı da "*Yabancı Dil Eğitimi ve Öğretimi ile Türk Vatandaşlarının Farklı Dil ve Lehçelerinin Öğrenilmesi Hakkında Kanun*" olarak değişmiştir. İlk maddede yapılan değişiklikle kanunun amacına, "*Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarından geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerinin öğrenimi*" ifadesi eklenmiştir. Bu dil ve lehçelerin özel kurslarda öğrenilmesi konusu da 2. maddenin a bendine yapılan bir eklemeye mümkün kılınmıştır. "*2762 sayılı Vakıflar Kanunu*"nun 1. maddesinde gerçekleştirilen değişiklikle de gayrimüslim cemaat vakıflarının taşınmazları konusu ele alınmıştır. Bu vakıfların taşınmaz mal edinme ve tasarruf etmeleri bu değişiklik sonrasında Bakanlar Kurulu'nun iznine tabi kılınmıştır⁴⁵⁹.

11.01.2003 tarihinde yürürlüğe giren dördüncü uyum paketiyle, "*2762 sayılı Vakıflar Kanunu*"nun 1. maddesi tekrar değişikliğe uğramıştır. Bu değişiklikle üçüncü uyum paketi çerçevesinde gayrimüslim cemaat vakıflarının taşınmaz mal edinmelerine ilişkin olarak

⁴⁵⁹ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/08/20020809.htm> (Erişim Tarihi: 27.05.2015)

getirilen Bakanlar Kurulu şartı kaldırılmış ve bu konuda Vakıflar Genel Müdürlüğünün izni şartı getirilmiştir⁴⁶⁰. Bu sayede gayrimüslim cemaat vakıflarının taşınmaz mal edinmelerine ilişkin usul eskiye nazaran bir nebze daha kolaylaştırdığı söylenebilir. Konuyla ilgili usul ve esasların bir yönetmelik tarafından düzenleneceği de belirtilmiştir. Ayrıca gayrimüslim cemaat vakıflarının her ne suretle olursa olsun tasarruflarında bulunan taşınmazların altı ay içinde başvurulması halinde bu vakıflar adını tescil edilebileceği hükme bağlanmıştır.

19.07.2003 tarihinde altıncı uyum paketi yürürlüğe girmiştir. Bu çerçevede; Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanunda yapılan değişikliklerle Türk vatandaşlarınca günlük yaşamda geleneksel olarak kullanılan farklı dil ve lehçelerde yayın yapılması imkânının, hem kamu hem de özel radyo ve televizyon kuruluşları vasıtasıyla sağlanması yasal güvenceye kavuşturulmuştur. “2762 sayılı Vakıflar Kanunu”nda yapılan değişikliklerle, cemaat vakıflarının tasarrufları altında bulunduğu belirlenen taşınmaz malların vakıf adına tescili için yapılacak başvurular bakımından öngörülen 6 aylık süre süre “2762 sayılı Vakıflar Kanunu”na eklenen Geçici 2. madde ile 18 aya çıkarılmıştır. Ayrıca, “3194 sayılı İmar Kanunu”nda yapılan değişikliklerle, kanunda yer alan “cami” ibareleri, “ibadet yeri” olarak değiştirilmiştir. Kuşkusuz bu değişiklik aynı zamanda laik bir devlet olmanın da gereğidir. Değiniilmesi gereken bir diğer önemli değişiklik ise “1587 sayılı Nüfus Kanunu”nda yapılandır. Bu değişikliklerle, “milli kültürümüze, örf ve adetlerimize uygun düşmeyen” isim koymayı yasaklayan ifadeler 16. maddeden çıkartılmıştır. Bu değişiklik, gayrimüslim azınlıklar gibi farklı kültürlere ve örf-adetlere sahip bireylerin özgürlüklerinin genişletilmesi açısından önemlidir.

07.08.2003 tarihinde yürürlüğe giren yedinci uyum paketiyle “2923 sayılı Yabancı Dil Eğitimi ve Öğretimi ile Türk Vatandaşlarının Farklı Dil ve Lehçelerinin Öğrenilmesi Hakkında Kanun”un 2. maddesi değişikliğiyle ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından bu konuya ilişkin olarak çıkartılan bir yönetmelikle düzenlenmesi öngörülmüştür. Bu yönetmelik⁴⁶¹ 05.12.2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu değişikliklerle, Türk

⁴⁶⁰ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/01/20030111.htm> (Erişim Tarihi: 27.05.2015)

⁴⁶¹ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/12/20031205.htm> (Erişim Tarihi: 27.05.2015)

vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerin öğrenilmesine yönelik olarak, ayrı bir bina tesis edilmeksizin, mevcut kurslarda öğrenime imkan sağlanmıştır⁴⁶². Aynı maddenin c bendinde yapılan bir değişiklikle de, eğitimi ve öğretimi yapılacak yabancı dillerin tespitinde Milli Güvenlik Kurulu'nun görüşünün alınmasına ilişkin hüküm madde metninden çıkarılmıştır. Bu konuya ilişkin belirlemeyi Bakanlar Kurulu artık MGK'nın görüşünü almaya ihtiyaç duymadan yapabilecektir.

Dokuzuncu uyum paketinde ise yukarıda değindiğimiz gayrimüslim azınlık okullarında ve yabancı okullarda 1983'te yapılan kanun değişikliğiyle getirilen "*Türk asıllı*" müdür başyardımcısı uygulamasına 14.02.2007 tarihinde yayınlanan "*Özel Öğretim Kurumları Kanunu*"yla son verilmiştir.

Uyum paketlerinin gayrimüslim azınlıkları doğrudan ve dolaylı inceleyen maddelerini bu şekilde bir açıkladıktan sonra uyum paketlerinin genel bir değerlendirmesini yapacak olursak; düzenlemelerin gayrimüslim azınlıkları doğrudan ilgilendiren kısımlarının dolaylı ilgilendiren kısımlarından daha az olduğunu söyleyebiliriz. Gayrimüslim azınlıkları doğrudan ilgilendiren kısımlar özellikle vakıflar alanında yoğunlaşmaktadır. Bunun dışında kalan düzenlemeler ise genel olarak ülkenin bütüncül bir şekilde demokrasi standartlarının ve çoğulculuğun yükselmesi ve 12 Eylül 1980 askeri darbesinin izlerinin kanun metinlerinden silinmesi yönündedir. Gayrimüslim azınlık vakıflarına ilişkin olarak yapılan düzenlemeler ise kendi içinde de bir takım evrimler barındırmaktadır. Vakıflar Kanunu'na ilişkin yapılan düzenlemelerde taşınmaz mal edinmenin önündeki engellerin kademe kademe kaldırıldığı görülecektir. Ayrıca ikinci uyum paketinden sonra değişikliklerin uygulanmasını göstermek üzere çıkartılan 04.10.2002 tarihli "*Cemaat Vakıflarının Taşınmaz Mal Edinmeleri ve Bunlar Üzerinde Tasarrufla Bulunmaları Hakkında Yönetmelik*"⁴⁶³ bir takım eleştirilecek hükümler içermektedir. Öncelikle diğer vakıflarla gayrimüslim azınlık vakıflarının tabi olduğu yönetmelik hükümlerinin farklı olması bile başlı başına bir eşitsizliktir. Ayrıca söz konusu yönetmelikte gayrimüslim azınlıklar, taşınmaz mal edinmek için diğer vakıfların sunmak

⁴⁶² Türkiye'de Siyasi Reform-Uyum Paketleri ve Güncel Gelişmeler, Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Ankara, 2007, s. 20.

⁴⁶³ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/10/20021004.htm> (Erişim Tarihi: 27.05.2015)

zorunda olmadığı belgeleri sunmak zorunda kılınmıştır. Ayrıca yönetmeliğin 9. maddesi, Lozan'ın mütekabiliyet ilkesini düzenleyen 45. maddesine gönderme yapmaktadır. Kuşkusuz söz konusu vakıfların Türkiye sınırlarında kurulduğunu düşündüğümüzde bu durumun gayrimüslim vakıflar ve kurucuları gayrimüslimler açısından bir ayrımcılık örneği olduğunu söylemek gerekecektir. Bu uygulama Baskın Oran'ın ifadesiyle “*soydaşı için yurttaşını rehin almak*”tır⁴⁶⁴. Bu sınırlamaları esnetmeyi amaçlayan üçüncü uyum paketi ise taşınmaz mal edinmeyi Vakıflar Genel Müdürlüğü iznine tabi kılan bir değişiklik yapmıştır. Bu değişiklikten sonra, 24.01.2003 tarihinde yeni bir yönetmelik⁴⁶⁵ çıkartılmıştır. Ancak yönetmeliğin 6. maddesinde, “*gerektiğinde*” ilgili bakanlık, kamu kurum ve kuruluşlarının görüşü alınabileceği belirtilmiştir. Bu kurum ve kuruluşların hangileri olabileceği yönetmelik de belirtilmemekle birlikte, emniyet ve istihbarat kuruluşları olduğu düşünülebilir⁴⁶⁶.

Derneklerle ilgili olarak dil yasaklarının kaldırılması ve isim konmasına ilişkin olarak sınırlamaların daraltılması sadece gayrimüslimler adına değil, tüm Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları adına olumlu olarak sayılabilecek gelişmelerdir. Televizyon ve radyolarda da farklı dillerde yayın yapılmasının ve bu dilleri öğrenmek için kurslar açılmasının mümkün kılınması da çoğulculuk yolunda önemli gelişmelerdir. Ayrıca 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra mevzuattan ve kurumlardan askeri vesayete ilişkin hükümlerin ve uygulamaların azaltılması da demokrasi standardını artıran gelişmeler olarak okunabilir.

⁴⁶⁴ ORAN, Türkiye’de Azınlıklar, s. 130.

⁴⁶⁵ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/01/20030124.htm> (Erişim Tarihi: 27.05.2015)

⁴⁶⁶ ORAN, Türkiye’de Azınlıklar, s. 131.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti ve öncesinde var olan Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim yurttaşların statüsü geçmişten günümüze kadar devam eden bir tartışmanın konusudur. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde gayrimüslimler İslam Hukuku esaslarına göre “zimmi” statüsündelerdir. Zimmilik statüsü gayrimüslimlerin belirli vergiler karşılığında Osmanlı Devleti'ndeki can ve mal güvenliklerinin sağlanması sonucunu doğuran bir sözleşmedir. İslam hukukundan gelen bu statü, Osmanlı Devleti'nde var olan “millet sistemi”nin de temelidir. Buna göre milletler din esasına göre bir ayrıma tabi tutulmuş ve her millet kendi dini topluluğu içinden kendisine bir baş seçmiştir. Osmanlı Devleti'nin gerileme devrine girmesi, bu sistemin aşınmasına yol açmıştır. Özellikle devletin kapitülasyonlardan dolayı derin bir yara aldığı bu dönemde gayrimüslimler yabancı devletlerin koruyuculuğu altına girmiş ve kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklardan yararlanmaya başlamışlardır. Bu durumla baş etmeye ve Batı kurumlarını örnek almaya çalışan Osmanlı Devleti bu yolda bir dizi reform faaliyetlerine başlamıştır. Bu yolda atılan en önemli hukuki adımlar Tanzimat ve Islahat Fermanları olmuştur. Bu fermanların ortak amacı Osmanlı Devleti'nde yaşayan herkesin eşitliğini sağlamaktır. Bu fermanların yanı sıra Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi de aynı amaçla yürürlüğe konmuştur.

Tanzimat sürecinin getirdiği fikir özgürlüğü ortamı II. Meşrutiyet'in ilanına giden yolu açmıştır. Bu döneme damgasına vuran siyasi oluşum ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. İlk başlarda “Osmanlılık” daha sonrasında “Türkçülük” ideolojisini belirleyen cemiyet, gittikçe sınırları daralan ve homojen bir nüfus yapısına yaklaşan Osmanlı Devleti'ni bir ulus-devlete evirme yolunda çabalara başlamıştır. Kaybedilen toprakların yanı sıra 1915 yılında yapılan Ermeni Tehciri de homojen bir nüfus yaratma isteğinin sonucu olarak görülebilir. 1. Dünya Savaşı'na İttihatçıların Almanya'yla yakın ilişkiler içinde olmasından dolayı Almanya'nın yanında giren Osmanlı Devleti, bu savaşın kaybeden tarafından yer almıştır. Devletin çöküşünün ardından Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde başlayan Kurtuluş Savaşı, İttihat ve Terakki'nin ektiği Türkçülük tohumlarından yeni bir ulus-devlet yaratılmasına zemin

hazırlamıştır. Cumhuriyet'in kurulması ve Lozan Barış Antlaşmasıyla devletin uluslararası zeminde tanınmasının ardından Türkleştirme politikalarına hız verilmiştir. Devlet sınırları içinde kalan Rumlar, Lozan Antlaşması gereğince Yunanistan'da yaşayan Türklerle mübadele edilmiştir. Bu şekilde yeni kurulan Cumhuriyet nüfusunda bir homojenleşmeye gidilmiştir. Mübadeleden sonraki süreçte de Türkleştirme yönünde gayrimüslimlere yönelik politikalar devam etmiştir. Bunların arasında Varlık Vergisi hukuki açıdan büyük bir önem teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra hukuk zemini dışında kalan, Trakya Yahudi Olayları, 6-7 Eylül Olayları gibi olaylar da gayrimüslim azınlıkların eşit yurttaş olup olmadıkları konusunda ipucu veren gelişmelerdir.

Tezde özetlenmeye çalışılan olaylar ve hukuki düzenlemeler, Türkiye Cumhuriyeti ve daha öncesinde Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlerin yurttaşlık durumlarının bir dökümünü yapmayı amaçlamaktadır. Yukarıda değinildiği üzere yurttaşlık kavramı tarih içerisinde pek çok farklı anlama sahip olmuştur. Yurttaşlık, Antik Yunan döneminde ayrıcalığa, Roma döneminde eşitliğe, Fransız Devrimi'nden sonra da milliyete işaret eder bir kimliğe bürünmüştür. Kavramın günümüzde eriştiği anlam ise bir devlete hukuki anlamda bağlı olmak ve buna dayalı olarak bir takım haklara sahip olup, bir takım ödevlerle yükümlenmektir. Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında yer alan tanım ise hala dünyanın bir çok anayasalarında olduğu gibi yurttaşlık tanımını milliyetle eş anlamda tutmaktadır. Kuşkusuz milliyeti dayalı olarak yapılan tanımın çoğulcu demokrasilerde yeri olup olmadığı hususu tartışmalıdır. Ancak bu tartışmaların dışında kalarak vurgulanması gereken durum yurttaşlık tanımının ülkede yaşayan herkesi kapsayıcı olması gerektiğidir. Türkçe'de yurttaşlık kavramı etimolojik köken olarak kapsayıcı olmaya uygundur. Zira Batı dillerinden yurttaş kavramı şehirli olmaktan ileri gelir ve şehir kökeninden gelen ve İngilizce'de "*citizen*" ya da Fransızca'da "*citoyen*" şekline ifade edilir. Türkçe'de aynı yurdu ya da vatani paylaşmak anlamında "*yurttaş*" veya "*vatandaş*" şeklinde ifade edilir⁴⁶⁷. Aynı yurdu paylaşma gayesi kuşkusuz yurttaşlık tanımı için yeterli ve kapsayıcı olarak görülmelidir. Bu bağlamda yurttaş eşitliğine ilişkin tespitlerin çoğu zaman dayanak noktası olan Lozan Barış Antlaşması'nın

⁴⁶⁷ İbrahim Ö. KABOĞLU, Türkiye Ülkesi, Türkiye Halkı ve Türkiye Devleti, Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek içinde, Ed: Ayşe DURAKBAŞA/Aslı Şirin ÖNER/Funda KARAPEHLİVAN ŞENEL, İstanbul, 2014, s. 321-327.

imzalandığı dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin bir İslam Devleti olduğu hususu gözden kaçmamalıdır. Günümüzde devletin laik niteliğe gereği dini farklılıkların bir önem arz etmediği tartışmasızdır. Bu sebepten dolayı gayrimüslim azınlıkların sahip oldukları hakların dayanağını Lozan Barış Antlaşması'ndan ziyade Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın eşitliği düzenleyen 10. maddesinde aramak gerekmektedir. Ayrıca, azınlık kavramına ilişkin uluslararası standartlarının gerisinde kalmamak ve çoğulcu bir demokrasiyi tesis etmek için de Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşmesine taraf olmak ileri bir adım olacaktır. Bu bağlamda Türkiye kamuoyunda dönem dönem gündeme gelen yeni anayasa yapımı tartışmalarında yurttaş tanımının taşıdığı tartışma şiddeti dikkate alınırsa yurttaş kavramının ırk kavramından arındırılması da gündeme gelmelidir. Dolayısıyla yeni anayasa veya mevcut anayasanın yurttaşlık tanımında bir restorasyonun gündeme gelmesi halinde yeni oluşacak tanımın hiçbir ırk veya dine üstünlük tanımayan ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan herkesi kapsayacak bir nitelikte olması genel anlamda tüm yurttaşların, özel anlamda ise gayrimüslim azınlığa mensup yurttaşların Türkiye Devleti'yle yurttaşlık bağlarının daha kapsayıcı bir şekilde yeniden tesis edilmesinin ve çoğulcu bir demokrasinin yolunu açacaktır.

KAYNAKÇA

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali (Ed.) Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler, İstanbul, 2012.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği, İstanbul, 2010.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali/ZABCI, Filiz/ERGÜN, Reyda, Kral-Devletten Ulus-Devlete, İstanbul, 2009.

AHMAD, Feroz, İttihatçılıktan Kemalizme, İstanbul, 2014.

AHMAD, Feroz, Modern Türkiye'nin Oluşumu, İstanbul, 2014.

AKAD, Mehmet/VURAL DİNÇKOL, Bihterin/BULUT, Nihat, Genel Kamu Hukuku, İstanbul, 2014.

AKAR, Rıdvan, Aşkale Yolcuları; Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları, İstanbul, 2000.

AKBULUT, Olgun, Barış İçinde Birlikte Yaşamının Hukuk Zemini, İstanbul, 2008.

AKÇURA, Yusuf, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi, İstanbul, 1978.

AKÇURA, Yusuf, Üç Tarz-ı Siyaset, Ankara, 1976.

ÅKERMARK, Athanasia Spiliopoulou, Justifications of Minority Protection in International Law, London, 1997.

AKGÖNÜL, Samim, Türkiye Rumları, İstanbul, 2012.

AKİPEK, İlhan, John Locke'un Siyasi Fikirleri, AÜHFD, Cilt: 10, Sayı: 1-4, 1953.

AKKAYA KİA, Rukiye, 1876 Kanun-i Esasi'nin 18. Maddesi Üzerine, Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XV, S. 3-4, 2011.

AKKAYA KİA, Rukiye, Küreselleşme Olgusu Karşısında Ulus Sorunu, İstanbul, 2004.

AKKAYA KİA, Rukiye, Prens Sabahaddin, İstanbul, 2005.

AKKAYA, Ahmet Yaşar, Menderes ve Azınlıklar, İstanbul, 2011.

AKŞİN, Sina, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Ankara, 2014.

AKŞİN, Sina, Kısa Türkiye Tarihi, İstanbul, 2008.

AKTAR, Ayhan, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, İstanbul, 2012.

AKTAR, Cengiz (Ed.), Tarihi, Siyasi, Dini ve Hukuki Açından Ekümenik Patrikhane, İstanbul, 2013.

ALEXANDRİS, Alexis, The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974, Atina, 1992.

ALKAN, Mustafa, Azınlık Vakıfları, Akademik Bakış Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4, Yaz, 2009.

ANDERSON, Benedict, Hayali Cemaatler; Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, İstanbul 2014.

ARAT KABASAKAL, Zehra F. (Ed.), Human Rights in Turkey, Pennsylvania, 2007.

ARENDET, Hannah, Totalitarizmin Kaynakları-2 Emperyalizm, İstanbul, 2014.

ARİSTOTELES, Atinalıların Devleti, İstanbul, 2013.

ATAK, Songül, Avrupa Konseyinin Kişisel Veriler Açısından Sağladığı Temel Güvenceler, TBB Dergisi, Sayı: 87, 2010.

AULARD, Alphonse, Fransa İnkılabının Siyasi Tarihi, Cilt: 1, Ankara, 2011.

AYBAY, Rona/ÖZBEK, Nimet, Vatandaşlık Hukuku, İstanbul, 2008.

AYDIN, Suavi, İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset, Ed: BORA, Tanıl/ GÜLTEKİNGİL, Murat, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt: 1, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası - Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, s. 117-128, İstanbul, 2009.

BABAOĞLU, Resul, Türkiye Rum Cemaati ve 6-7 Eylül 1955 Olayları, History Studies Volume: 4, Issue: 4 Kasım 2012.

BALİ, Rıfat, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri; Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945), İstanbul, 2010.

BALİ, Rıfat, Yirmi Kur’a Nafia Askerleri, İstanbul, 2008.

BALİ, Rıfat, 1934 Trakya Olayları, İstanbul, 2008.

BARKER, Ernest (Ed.), The Politics of Aristotle, Oxford University Press, 1958.

BARUTÇU, Faik Ahmet, Siyasi Anılar 1939-1954, İstanbul, 1977.

BEBİROĞLU, Murat, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Nizamnameleri, İstanbul, 2008.

BEGEL, Egon Ernest, Kentlerin Doğuşu, Cogito Dergisi Sayı: 8, Yaz: 1996, İstanbul, 6. Baskı Şubat, 2012.

BERKES, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul, 2011.

BERKİ, Osman Fazıl, Türk Vatandaşlığı Hukukunda Toprak Esasının Gelişmesi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 27, Sayı: 1-2, Yıl: 1970.

BOZKURT, Gülnihal, İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri, Prof, Dr. Kudret Ayiter Armağanı, DEÜHFD., Cilt: III, No: 1-4, Ankara, 1987.

CİN, Turgay, Türkiye ile Yunanistan’daki Azınlık Vakıflarının Hukuki Düzenlemelerinin Karşılaştırılması, Ünal Narmanlıoğlu’na Armağan, İzmir, 2007.

Compilation of Venice Commission Opinions and Reports Concerning the Protection of National Minorities, Strasbourg, 2011.

ÇAĞATAY, Mustafa, Geçmişten Günümüze Azınlık Vakıflarının Mal Edinme Sorunları, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı: 96, Yıl: 2011.

ÇAVUŞOĞLU, Naz, Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları, İstanbul, 1999.

ÇELİKEL, Aysel, Gayrimüslim Cemaat Vakıflarının Taşınmaz Mal Edinmesi ve 27.01.2004 Tarihli Yargıtay Kararı, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 8, Güz, 2005/2.

DEMİR, Hülya/AKAR, Rıdvan, İstanbul'un Son Sürgünleri, İstanbul, 1994.

DESCHÊNES, Jules, Qu'est-ce Qu'une Minorité?, Les Cahiers de Droit, Vol. 27, n° 1, 1986.

DİNÇKOL, Bihterin, 1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik, İstanbul, 1991.

DURAKBAŞA, Ayşe/ÖNER, Aslı Şirin/KARAPEHLİVAN ŞENEL, Funda (Ed.), Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek, İstanbul, 2014.

DÜNDAR, Fuat, İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası, İstanbul, 2011.

EKŞİ, Nuray, Yargıtay, Danıştay ve AİHM Kararları Işığında Cemaat Vakıflarının Mülkiyet Sorunları, İstanbul, 2011.

ERDEM, Fazıl Hüsnü, Osmanlı-Türk Anayasalarında ve Yeni Anayasada Vatandaşlık, Seta Analiz Sayı: 51, Ankara, 2011.

EROĞUL, Cem, Demokrat Parti, Ankara, 2003.

ERÖZDEN, Ozan, Ulus-Devlet, İstanbul, 2013.

FİŞEK, Hicri, Anayasa ve Vatandaşlık, Ankara, 1961.

FUAD, Mahmud, Tabiiyet, İstanbul, 2006.

GEMALMAZ, Mehmet Semih (Ed.), İnsan Hakları Belgeleri Cilt: 2, İstanbul, 2003.

GOLOĞLU Mahmut, Milli Mücadele Tarihi-V, Türkiye Cumhuriyeti 1923, İstanbul, 2011.

GOLOĞLU, Mahmut, Milli Mücadele Tarihi-I, Erzurum Kongresi, İstanbul, 2011.

GÖĞER, Erdoğan, Türk Tabiiyet Hukuku, Ankara, 1979.

GÖKAÇTI, Mehmet Ali, Nüfus Mübadelesi; Kayıp Bir Kuşağın Hikayesi, İstanbul, 2011.

GÖKALP, Ziya, Türkçülüğün Esasları, Ankara, 1979.

GÖKALP, Ziya, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Ankara, 1976.

GÖZÜBÜYÜK, Şeref/SEZGİN, Zekai, 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, Ankara, 1957.

GÜRSES, Fatma, Kul, Tebaa, Yurttaş, Cumhuriyet'in Kuruluşundan Günümüze Ders Kitaplarında Yurttaşlık, Ankara, 2011.

GÜVEN, Dilek, 6-7 Eylül Olayları, İstanbul, 2012.

HEATER, Derek, Yurttaşlığın Kısa Tarihi, İstanbul, 2007.

HOBBS, Thomas, Elementa Philosophica De Cive-Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri, İstanbul, 2007.

HOBBS, Thomas, Leviathan, İstanbul, 2013.

İNCİ, Salih, Heybeliada Ruhban Okulu, İstanbul, 2011.

KABOĞLU, İbrahim (Ed.), Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları, İstanbul, 2002.

KADIOĞLU, Ayşe (Ed.), Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara, İstanbul, 2012.

KARABEKİR, Kazım, İttihat ve Terakki Cemiyeti, İstanbul, 2014.

KARAKOÇ, İrem, Hukuk Tarihinde Vatandaşlık-Yabancılık Statüsü, İzmir, 2012.

KARPAT, Kemal, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma, Ankara, 2006.

KARPAT, Kemal, Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji, İstanbul, 2014.

KAYA, Cemil, Avrupa Birliği Veri Koruma Direktifi Ekseninde Hassas (Kişisel) Veriler ve İşlenmesi, İÜHFM, C: LXIX, S:1 -2, 2011.

KENANOĞLU, Macit, Osmanlı Millet Sistemi, İstanbul, 2012.

KHADDURI, Majid, War And Peace in the Law of Islam, Virginia, 1962.

KISHLANSKY, Mark A. (Ed.) Batı'nın Kaynakları Cilt: 1-2, İstanbul, 2013.

KİLLİ, Suna/GÖZÜBÜYÜK, Şeref, Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri, İstanbul, 2006.

KOCAHANOĞLU, Osman Selim, İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması, İstanbul, 1998.

LEVİ, Avner, Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler, İstanbul, 2010.

LEWIS, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara, 2007.

MACAR, Elçin, Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi, İstanbul, 2003.

MERAY, Seha (Çeviren), Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Ankara 1969.

MORRISON, Donald, Aristotle's Definition of Citizenship: A Problem and Some Solutions, History of Philosophy Quarterly, Nisan 1999, s. 143-165.

OKANDAN, Recai Galip, Amme Hukukumuzda İkinci Meşrutiyet Devri, İstanbul, 1947.

OKANDAN, Recai Galip, Amme Hukukumuzun Anahatları, İstanbul, 1977.

- OKUTAN, Cevat, Cumhuriyetçi Paradigma-Paradigmatik Cumhuriyet, İstanbul, 2006.
- OKUTAN, M. Çağatay Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları, İstanbul, 2009.
- ORAN, Baskın, Türkiye’de Azınlıklar, İstanbul, 2010.
- ORAN, Baskın, Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu, Ankara, 1991.
- ORTAYLI, İlber, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Ankara, 2008.
- OSMANAĞAOĞLU, Cihan, 1862 Rum Patrikliği Nizamı Çerçevesinde Fener-Rum Ortodoks Patrikhanesi, İstanbul, 2010.
- OSMANAĞAOĞLU, Cihan, Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin Tarihsel Gelişimi, İstanbul, 2004.
- ÖKTE, Faik, Varlık Vergisi Faciası, İstanbul, 1951.
- ÖRÜCÜ, Esin, John Locke ve Sosyal Mukavelesinin Özelliği, İÜHFİM, Cilt: 33, Sayı: 3-4, 1967.
- ÖZBUDUN, Ergun, 1924 Anayasası, İstanbul, 2012.
- ÖZBUDUN, Ergun, Türk Anayasa Hukuku, Ankara, 2013.
- ÖZEL, Ahmed, İslam Hukukunda Ülke Kavramı, Darulislam Darulharb, İstanbul, 1988.
- ÖZEL, Sibel, Fener-Rum Patrikhanesinin Ekümeniklik İddiası ve Heybeliada Ruhban Okulu Meselesi, İstanbul, 2011.
- ÖZEL, Soli, Küreselleşme Döneminde Vatandaşlık, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt: 24, 2007.
- ÖZKIRIMLI, Umut, Milliyetçilik Kuramları, Ankara, 2015.
- ÖZYILMAZ, Emre, Heybeliada Ruhban Okulu, Ankara, 2000.
- PAMUK, Şevket, Türkiye’nin 200 Yıllık İktisat Tarihi, İstanbul, 2014.

PICARD, Charles, La Vie Dans La Grèce Classique, Paris, 1949.

PLUTARKHOS, Lykurgos'un Hayatı, İstanbul, 2010.

RIESENBERG, Peter, Citizenship in the Western Tradition : Plato to Rousseau, University of North Carolina Press, 1992.

ROUSSEAU, Jean-Jacques, Du Contrat Social, Paris, 2001.

SEMİZ, Yaşar, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 35, Konya, 2014.

SKEAT, Walter W., An Etymological Dictionary of the English Language, New York, 1985.

ŞİMŞEK, Suat, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihatlarında Cemaat Vakıflarının Taşınmaz Edinimi, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı: 88, 2010.

TANÖR, Bülent, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul, 2007.

TANÖR, Bülent, Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri, İstanbul, 1997.

TANÖR, Bülent, Türkiye’de Kongre İktidarları, İstanbul, 2009.

TİMUR, Taner, Osmanlı Kimliği, Ankara, 2010.

TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt: 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İstanbul, 2011.

TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt:1, İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918, İstanbul, 2011.

TÜLEN, Hikmet, 3.10.2001 Tarihli Anayasa Değişiklikleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme, AÜHFD, C: V, S: 1-4, 2001.

Türkiye’de Siyasi Reform-Uyum Paketleri ve Güncel Gelişmeler, Ankara, 2007.

Uluslararası ve Ulusal Hukukta Azınlık Hakları, İstanbul, 2005.

ULUSOY, Zeynep Duygu, Ayrımcılıkla Mücadelede Bir Araç Olarak Etnik Veri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.

UYGUN, Oktay, Devlet Teorileri, İstanbul, 2014.

UYGUN, Oktay, Kamu Hukuk İncelemeleri, İstanbul, 2011.

ÜSTEL, Füsun, Makbul Vatandaşın Peşinde, İstanbul, 2014.

YANIK, Barbaros, Aristoteles'in Vatandaşlık Kavramı ve Ortak Çıkar Meselesi, COGİTO Dergisi, Sayı: 77, Yaz: 2014, s. 318-351.

YEĞEN, Mesut, Yeni Anayasa Eski Yurttaşlık, Liberal Düşünce, Yıl 13, Sayı 50, İlkbahar-2008.

YILDIRIM, Uğur, Dünden Bugüne Patrikhane, İstanbul, 2004.

YILDIZ, Ahmet, Ne Mutlu Türküm Diyebilene, Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938), İstanbul, 2013.

